

Doktori (Ph.D.) értekezés

Kulturális elit Debrecenben

A debreceni szellemi közeg és kulturális élet

Béres-Áfra Zsuzsa

Debreceni Egyetem

BDT

2024

Kulturális elit Debrecenben. A debreceni szellemi közeg és kulturális élet

Értekezés a doktori (Ph.D.) fokozat megszerzése érdekében a szociológia tudományágban

Írta: Béres-Áfra Zsuzsa
okleveles szociológus

Készült a Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskolája
(Szociológia és Társadalompolitika Programja) keretében

Témavezető: Prof. Dr. Kovách Imre

.....

Az értekezés bírálói:

Dr.
Dr.
Dr.

A bírálóbizottság:

elnök: Dr.
tagok: Dr.
Dr.
Dr.
Dr.

A nyilvános vita időpontja: 20.... ..

ETIKAI NYILATKOZAT

„Én, Béres-Áfra Zsuzsa, teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés önálló munka, a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült, a benne található irodalmi hivatkozások egyértelműek és teljesek. Nem állok doktori fokozat visszavonására irányuló eljárás alatt, illetve 5 éven belül nem vontak vissza tőlem odaítélt doktori fokozatot. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be és azt nem utasították el.”

Debrecen, 2024. 02. 25.

Béres-Áfra Zsuzsa

DEBRECENI EGYETEM

Bölcsészettudományi Kar

Humán Tudományok Doktori Iskola

Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program

Doktori (Ph.D.) értekezés

Kulturális elit Debrecenben

A debreceni szellemi közeg és kulturális élet

Készítette:

Béres-Áfra Zsuzsa

Témavezető:

Prof. Dr. Kovách Imre

Debrecen

2024

Köszönetnyilvánítás

Köszönetemet szeretném kifejezni Prof. Dr. Kovách Imrének témavezetői munkájáért.

Külön köszönettel tartozom Prof. Dr. Czibere Ibolyának, a Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program vezetőjének a támogatásáért és útmutatásaiért, továbbá a lehetőségért, hogy a Debrecen-kutatásnak több éven keresztül részei lehettek a kutatási témámat érintő kérdések.

Köszönettel tartozom a Debrecen Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszék két egykori oktatójának. Szekeres Melinda mindvégig érdeklődéssel, támogatással és biztatással kísérte tudományos pályámat, művészet- és kultúrszociológiai elkötelezettsége és nézetei biztos alapjává váltak kutatói szemléletemnek. Köszönöm továbbá Krémer Balázs – olykor provokatív – kérdéseit is a témámmal kapcsolatban, amelyek az elakadások során előrébb vittek. Köszönöm és hálás vagyok Juhászné Marosi Editnek, hogy biztos támaszként áll a doktoranduszok és doktorjelöltek mögött.

Hálával gondolok a kutatásomban segítségemre lévő szakemberekre és a kultúra művelőire, valamint a felkeresett interjúalanyokra, akik idejüket és energiájukat nem sajnálva megtiszteltek azzal, hogy megnyíltak előttem és beszélgettek velem. Az általuk nyújtott információk nélkül ez a disszertáció nem készülhetett volna el.

Végül, de nem utolsó sorban köszönöm a szüleimnek, hogy kitartóan támogattak tanulmányaim során, s hagyták kibontakozni a szárnyaimat. Köszönöm a barátaimnak, hogy a nehezebb helyzetekben is szeretettel és türelemmel biztattak. Külön köszönöm Loncsák Noéminek az alázatos segítőkészségét az adatbázisok világában való eligazodás terén.

És leginkább köszönöm a férjemnek, aki mindvégig odaadó türelemmel és végtelen támogatással kísért ezen az úton.

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS	8
1. AZ ELITHEZ ÉS KULTURÁLIS ELITHEZ KAPCSOLÓDÓ FOGALMAK. DEFINÍCIÓS NEHÉZSÉGEK	11
1.1 Klasszikus elitelméletek – avagy milyen történelmi, társadalmi viszonyok hívták életre az elitről szóló diskurzust	13
1.1.1 Neoelit-elméletek.....	17
1.2 A kulturális elit meghatározása	18
1.2.1 Az értelmiség(i elit) és a kulturális elit kapcsolata	24
1.2.2 Az értelmiség önmeghatározása	27
1.3 Az elit és a kulturális elit jellemzői	29
1.3.1 A kulturális elit jellemzői	30
1.4 Társadalmi egyenlőtlenségek az elitek között és a kulturális eliten belül ...	31
1.4.1 Hogyan lehet tagja valaki az elitnek? Egyenlőtlenségi helyzetek az elitbe jutás során	32
1.4.2 A kulturális tőke egyenlőtlenségi helyzetei az eliten belül	33
1.4.3 Nők az elit tagjai között – gender specifikus egyenlőtlenségi helyzetek .	35
1.5 A kultúra kifejezés lehetséges szociológiai meghatározásai – avagy a kultúra mint mező értelmezése, amelyen belül az elit működik.....	36
2. ELITKUTATÁSOK MAGYARORSZÁGON A RENDSZERVÁLTÁST KÖVETŐEN	42
2.1 A rendszerváltás utáni elit	42
2.2 Elitkutatások Magyarországon	45
3. HÍRNÉV ÉS ELISMERÉS A KULTURÁLIS ELITEN BELÜL – A KULTURÁLIS ELIT ÉS A MÁSIK KÉT – GAZDASÁGI ÉS POLITIKAI – ELITCSOPORT KAPCSOLATA	49
3.1 A kulturális eliten belüli státuszok és hatalmi pozíciók	49
3.1.1 A kulturális elit és a fiatalság kapcsolata.....	51
3.2 Az elitcsoportok (politikai, gazdasági és kulturális) közötti hatalmi- és státuszkülönbségek	54
3.3 Hírnév a kortárs kulturális mezőben.....	56
3.3.1 Hírnév és elismerés az írók körében	57
3.3.2 Reputáció – avagy elismerés a kulturális mezőn belül és kívül	58

4. AZ ELIT SZEREPE A TÁRSADAMI INTEGRÁCIÓBAN – A DEBRECENI KULTURÁLIS ELIT INTEGRÁLTSÁGA.....	61
4.1 A kulturális elit mint közösség integráltsága, integráló ereje a társadalom más tagjaira – az integráció fogalmi meghatározása.....	62
4.2 Integráció társadalmi mechanizmusok mentén.....	62
4.3 A kulturális elit és az integráció	64
4.3.1 Az integrációs modellek	65
4.4 Az integráltság és a hatalom kapcsolata	69
5. A DEBRECENI KULTURÁLIS ELITET MEGHATÁROZÓ SZELLEMI LÉGKÖR ÉS LOKALITÁS – A DEBRECENISÉG.....	72
5.1 A civisek világa	73
5.2 A debreceniség mint magatartás és fogalom	74
5.3 Az épített Debrecen mint a kultúrát meghatározó sajátos jellemvonás.....	78
6. A LOKALITÁSHOZ KAPCSOLT ELIT. A KUTATÁS MÓDSZERTANA	80
6.1 Debrecen adottságai.....	80
6.1.1 Debrecen kulturális élete és adottságai.....	81
6.1.2 Kulturális intézmények Debrecen városában	84
6.2 A kutatás célkitűzései és dimenziói.....	86
6.3 A kutatás során alkalmazott módszerek.....	89
6.4 Az elit kutatását nehezítő tényezők	94
7. KUTATÁSI EREDMÉNYEK.....	96
7.1 Kit tekinthetünk lokális szinten a kulturális elit tagjainak?.....	96
7.2 A város kultúráját meghatározó szellemi légkör. A debreceniség lehetséges értelmezései a város kulturális életét meghatározó személyeken keresztül	110
7.3 Az integrációs hatások és mechanizmusok érvényesülésének vizsgálata a debreceni kulturális eliten keresztül és a társadalmi csoporton belül.....	118
7.4 Debrecen és kulturális élete a debreceniek szerint	128
A DOLGOZAT ÖSSZEGZÉSE	139
FELHASZNÁLT IRODALOM.....	149
MELLÉKLETEK	160

BEVEZETÉS

A kultúrának meghatározó szerepe van a társadalom formálásában és a társadalmi viszonyok alakításában. A kultúra formálói, a kulturális elit tagjai hatással vannak arra a társadalomra, amely státuszukat legitimálja. Magyarországon a három elitcsoport közül (gazdasági, kulturális és politikai elit) legkevésbé a kulturális elit kutatott empirikus módszerekkel. Ez összefüggésben van azzal, hogy a rendszerváltás időszakában ennek az elitcsoportnak az összetétele változott legkevésbé. A kulturális elit vizsgálata során már a fogalom-meghatározáskor is problémákba ütközhetünk. A pozíciók által meghatározott kulturális elit esetében kérdés, hogy mely intézmények és szervezetek vezetőit soroljuk az elithez; a művészeti elit esetében pedig dilemma, hogy mely díjak relevánsak az elit definiálása során. A fogalom-meghatározáskor nehéz megalkotni egy érvényes keretrendszert, hiszen egy helyi társadalomban vizsgálódva további kérdések vetődnek fel annak kapcsán, kik tartozhatnak a kulturális elitbe mint társadalmi csoportba.

Kutatásom a debreceni kulturális elitre vonatkozik, mivel Debrecen a keleti régió központjaként, illetve sajátos identitása, szellemi légköre, meghatározó történelmi múltja és hagyományai révén egy olyan helyi kultúrát és elitet alakít ki, amely a város, valamint a környező települések életére is jelentős hatással van – és a városvezetésnek nem titkolt célja, hogy régiós szinten ez a szerep folyamatosan erősödjön.

A vizsgálatom tárgyát képező debreceni kulturális elit tagjai közé sorolok minden olyan Debrecenben alkotó művészt, akinek a hivatását kiemelkedő szakmai vagy állami díjjal ismerték el, őket jelölöm meg a kulturális eliten belül művészeti elitnek. A kizárólag csak a város által elismert művészek nem képezik jelenlegi kutatásom tárgyát. A debreceni vezetés által adományozott díjakat nem vettem figyelembe a vizsgálódás során, mivel az elismerés és presztízs dimenzióját torzíthatják a helyi értékekhez és érdekekhez kötődő díjak.¹ Az alkotóművészekén túl a már említett csoporthoz tartozónak tekintem azokat a személyeket is, akik a debreceni kulturális intézmények élén állnak, tehát a kultúra szempontjából döntéshozói pozícióban vannak, ők jelentik a kulturális eliten belül a pozicionális elitet. Kutatásomnak ezt az elitfogalmát a rendszerváltás utáni első, 1993-as – majd később több hullámot is megélt – elitkutatását követve alkalmaztam. A kutatók a kulturális elithez tartozónak tekintették azokat, akik vezető pozíciót töltöttek be a kulturális életben, továbbá az állami díjakkal elismert művészeket (Szelényi – Szelényi – Kovách 1995).

¹ Erről bővebben a kutatás módszertani fejezetében írok.

Disszertációmban elsőként az elithez, valamint a kulturális elithez kapcsolódó leginkább releváns klasszikus elméleteket elemzem, bemutatom a definíciós nehézségeket, megalkotva az értekezés fogalmi kereteit. Foglalkozom az eliteknek tulajdonított jellemvonásokkal, funkciókkal és szerepekkel, továbbá kitekintek az eliten belüli és elitek közötti egyenlőtlenségek, valamint az értelmiség felé is. A fejezetnek fontos része a kultúra – bourdieu-i fogalommal élve a kulturális mező – vizsgálata, amely a kulturális elit működési keretrendszerét adja meg. Bourdieu (1983) kulturális mező elméletéhez igazodva a kulturális elittagok a magaskultúra, a korlátozott kulturális termelés mezőjének alkotói, szemben a populáris- vagy tömegkultúrának nevezett, tömeges kulturális termelés mezőjének alkotóival, művészeivel. A fellelhető könyvtárnyi szakirodalomból válogattam össze azokat a legfontosabb kultúra-meghatározásokat, amelyeket a témámhoz közel állónak vélek, a hangsúlyt a magas- és tömeggaz, Vitányi Iván (1981) nyomán autonóm és mindennapi kultúra közti különbségekre helyezve. A második fejezetben a rendszerváltást követő elitkutatásokat mutatom be, előtérbe helyezve a kutatások során alkalmazott elitfogalmakat, valamint figyelmet fordítva a korábbi kutatások során használt módszerekre, azokra a jelenségekre, amelyek a kulturális elit kutatását életre hívták.

A kulturális elit legfontosabb jellemzőit, illetve társadalmi fontosságát három dimenzióon keresztül mutatom be, továbbá a társadalomban betöltött szerepét az integrációs mechanizmusokon keresztül szemléltetem. Az integráció definícióján túl figyelmet fordítok az elit társadalmi integráltságra, illetve az elit integráló erejére egyaránt. A társadalmi integráció kapcsán felmerülő kérdéseket két modell segítségével értelmezem. A BBC-modell (Savage et al. 2013) a társadalmi rétegződést a bourdieu-i tökefajta mentén írja körül (Kovách et al. 2016), míg az INF-modell az egyén társadalmi integráltságával foglalkozik a rendszerintegrációra, társadalmi szintű integrációra és személyközi integrációra helyezve a hangsúlyt (Kovách et al. 2017a). A kulturális elit másik két elitsoporthoz fűződő kapcsolatáról a hírnév és elismerés, valamint az egyenlőtlenség témaköreit érintve írok. Az egyes fejezetekben körbejárom, hogy az eliten belül milyen státuszok és pozíciók érhetők el, milyen hatalmi különbségek vannak az elitsoportok között.

Szükségesnek tartom még a debreceniség fogalmának a meghatározását, illetve mint jelenség, magatartásforma bemutatását. A kutatás lokális fókuszának aspektusából fontos, hogy a debreceni kulturális elitet a debreceniség és a debreceni kultúra felől közelítve értem meg, hiszen Debrecen az a lokalitás, amelyben a kutatott társadalmi csoport működik. A debreceniséggel foglalkozva nem csak a fogalom történetét tárom fel, de a cívislétet és az ehhez szorosan kapcsolódó sajátos életstílust is bemutatom.

Az eredmények ismertetése előtt bemutatom a kutatás módszertanát, a vizsgálat főbb célkitűzéseit és kérdéseit, valamint az elemzési szempontokat. Mindezek szemléje után körbejáróm, mely tényezők nehezítik a kulturális elit kutatását, illetve a részletes elemzés előtt bemutatom Debrecen – a kutatás szempontjából – legfontosabb jellemvonásait, a helyi kulturális közeg adottságait, valamint a kulturális intézményrendszert és kulturális élet jellegzetességeit.

Az empirikus – kvalitatív – kutatásom arra irányult, milyen a vizsgált minta elitképe, mennyire konvergál a valósághoz, milyen hatással van ez a lokalitás a kulturális elitre, és hogy képes-e helyi identitást és imázst építeni a debreceni kulturális elit. Dolgozatom eredményeit bemutató fejezetében a kutatási kérdéseimhez kapcsolódóan az alábbi szempontok mentén elemeztem az interjúkat: az elméletek és szakirodalmak által meghatározott és a vizsgált minta által magáénak tulajdonított kulturális elitkép hasonlóságai és eltérései, külső és belső elvárások az elittel szemben; jellemvonások és szerepek a kulturális eliten belül; önmeghatározás; lokális hatások az elit működésében, továbbá integrációs mechanizmusok az elit működésén belül. A kvalitatív kutatást kiegészítve a Debrecen-kutatás négy hullámának releváns kérdéseit felhasználva vizsgáltam azt, hogy a helyiek, a város lakói mitől érzik magukat debreceninek, milyen tartalommal töltik fel a debreceniséget, mit jelent számukra a helyi identitás, milyen kulturális intézményeket látogatnak leginkább, mennyire elégedettek a város kulturális életével, továbbá kiket tekintenek kulturális elittagoknak és véleményformálóknak.

1. AZ ELITHEZ ÉS KULTURÁLIS ELITHEZ KAPCSOLÓDÓ FOGALMAK. DEFINÍCIÓS NEHÉZSÉGEK

Az elit fogalom csupán a 19. század elején jelent meg. A kifejezés bevezetése azt a célt szolgálta, hogy a társalom különböző rétegeit – az elit esetében a legfelsőbb réteget – meg lehessen különböztetni az alacsonyabb státuszú rétegektől (Takács 1998). Raymond Williams (1981) szerint az elit kifejezés használata, tehát a megkülönböztetés fontossága a vezető réteg válságához köthető, ugyanis az elitként értelmezett társadalmi réteg presztízse a 18. század közepétől gyengülni kezdett. Ennek ellenére vagy éppen ezért mégis igyekeztek magukat erőteljesen megkülönböztetni a társadalmi hierarchia alsóbb rétegeitől, ezáltal elitként definiálva magukat. Éppen ez az erőlködés, a megkülönböztetés kényszeressége lehet az oka annak, hogy a köznyelvben igen sokszor pejoratív tartalmak és asszociációk kapcsolódnak az elit fogalomhoz (Raymond 1981), hiszen a köznyelv gyakran olyan negatív tartalmakkal ruházza fel azt, amelyhez hozzátartozik, hogy a társadalom élén állók a lehetőségeik ellenére nem tesznek meg mindent a társadalomért.² Pierre Bourdieu vélekedése szerint az elitizmus mint életstílus – az említett válságos korszakban – nem bírt valóságos tartalommal, éppen ezért a 19-20. század fordulóján egyre több energiát fektettek a magaskultúra intézményeinek fejlesztésébe, a tömegkultúrához kapcsolódó intézmények pedig elvesztették jelentőségüket (Bourdieu 1984). Mindeközben viszont ez az új – fogalomhasználatban legalábbis mindenképp – társadalmi csoport, vagyis az elit, a tömegkommunikációs eszközöknek köszönhetően egyre erősödött, éppen ezért a kulturális elitet Richard Florida (2002) például kreatív osztálynak nevezte el, Kristóf Luca (2014) pedig a kulturális mezőben betöltött szerepük és a társadalmi-kulturális diskurzusokra gyakorolt hatásuk révén véleményformálóként határozza meg azt.

Kulturális elitről beszélve fontos látni, hogy ez a csoport a társadalom legfelső rétegének, az eliteknek csupán egy része, a gazdasági és politikai elittel együtt alkotja a társadalmi elitet (Szelényi et al. 1995). Értekezésem első fejezetében a klasszikus, valamint a legfontosabb elit és kulturális elit fogalmakat elemzem, melyek segítséget nyújtanak ennek a nehezen meghatározható és definiálható társadalmi csoportnak a megértésében, elméleti keretrendszerbe helyezésében, valamint a kutatásom során elfogadott kulturális elit fogalom meghatározásában, továbbá a klasszikus elitelméleteken túl érintem a neoelit-elméleteket is.

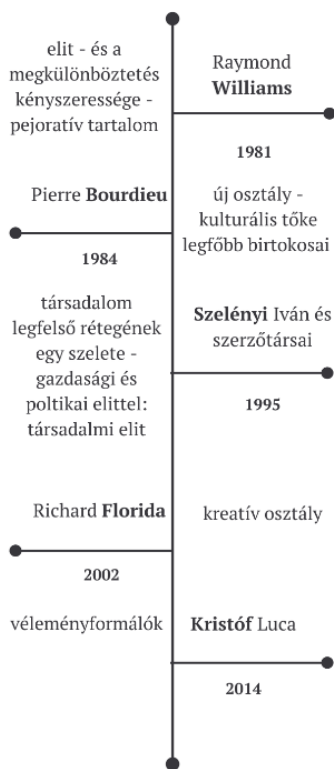
Miután az elit és a kulturális elit lehetséges fogalmi megközelítéseit számba vettem, az első fejezetben a kulturális elit legfontosabb sajátosságairól, valamint jellemzőiről is írok. A hazai kutatások által használt elitfogalmak bemutatása, illetve néhány fontos nemzetközi

² A kutatásom során például több művészeti ág esetében is talákoztam olyan személyekkel, akik nem érzik magukat az elithez tartozónak, és nem is szeretnék, ha ehhez a csoporthoz sorolnám őket.

megközelítés beemelése is segítségemre lesz a definiálásban. Az elittel kapcsolatos terminusok tisztázását követően fontosnak tartottam, hogy meghatározzam, mit értek az alatt a – bourdieu-³ fogalommal élve – kulturális mező alatt, amelyben a kutatott társadalmi csoport működik, amelyben a hatását leginkább ki tudja fejteni, így a kultúra lehetséges szociológiai megközelítéseit járom körbe a teljesség igénye nélkül, hiszen könyvtárnyi anyag lelhető fel a kultúra értelmezésével, meghatározásával kapcsolatban. Csak azokat a lényeges és releváns fogalmakat elemzem, értelmezem, amelyek segítséget nyújtanak a dolgozat többi részének megértésében, az autonóm és mindennapi kultúra kapcsolatára fókuszálva.

1. ábra: A kulturális elithez kapcsolódó fogalmak

A KULTURÁLIS ELITHEZ KAPCSOLÓDÓ FOGALMAK

Forrás: saját szerkesztés

³ Bourdieu (1983) kulturális mező elmélete.

1.1 Klasszikus elitelméletek – avagy milyen történelmi, társadalmi viszonyok hívták életre az elitről szóló diskurzust

A klasszikus elitelméletek téziseit a 19-20. század fordulójának válságos időszaka alapozta meg. Erős konzervatív értékek hatottak a társadalom tagjaira, valamint egyre több helyen jelentek meg a tekintélyelvű rezsimek a demokratikus kormányzásokkal szemben. Az elitelméletek az akkori kor demokráciájának válságba jutásával párhuzamosan jelentek meg, tehát a két világháború közötti úgynevezett válságfilozófia irányához csatlakoztak a korai elitelméletek, melyeknek alapjait a hatalmon lévő politikai elit vizsgálata adta meg. Olyan új politikai és hatalmi erők voltak kibontakozóban, amelyek leírására és értelmezésére az akkor divatos marxista osztályelmélet már nem tudott adekvát választ adni. Etimológiai értelemben az elit napjainkban használatos alakjának alapját a francia *élite* kifejezés adta, amely a kiválóság jelölésére szolgált. Társadalomtudományos értelemben először Gaetano Mosca használta, aki – a következő bekezdésekben elemzett elitelméletekhez hasonlóan – a *többség-kisebbség, elit-tömeg* és *vezetés-engedelmeskedés* kettőségeire osztotta a társadalmat (Kovács 2005, Kovács 2015b). Moscai értelmezésben az uralkodó és vezetett osztály elméletének logikája egyszerű, mivel vezetettnek, szervezettnek lenni – még ha ez más által valósul is meg, tehát nem önvezetésről és -szervezésről beszélünk – hatékony és megbízható. Mosca szerint ez elkerülhetetlen törvényszerűség (Delican 2000, Mosca 1939).

A fentebb említett dichotómiák nem csupán Mosca szövegeiben jelennek meg, több klasszikus elitelmélet alapjául is szolgálnak, mint ahogy azt Oswald Spengler, Vilfredo Pareto vagy José Ortega y Gasset írásai mutatják; továbbá ezek a filozófiai szövegek és gondolatok magyarországi vonatkozásban is hatással voltak, mégpedig Bibó István gondolkodására. Az említett gondolkodók elméleteinek közös pontja, hogy a tömeg testesíti meg a passzivitást és egyben az anonimitást is, és ezzel a tömeggel szemben jelennek meg az elitek, akikkel kapcsolatban a klasszikus elméletek az aktivitást emelik ki legfőbb feladatként és egyben megkülönböztető viselkedésformaként.

Oswald Spengler, német filozófus, a weimari köztársaság évei alatt alkotta meg elit-teóriáját, melyben az értelmiségi elitet értékhordozó és -átadó társadalmi csoportként aposztrofálja. Ez az értékhordozó szerep arra hívja fel a figyelmünket, hogy egyfajta morális tényező is megjelenik az elit-értelmezések során, vagyis nem csak arról van szó, hogy az elitek a tömeggel szembeni hatalmon lévő kisebbség, hanem az eliteknek vannak morális funkciói és kötelezettségei. Ez annyit tesz Spengler értelmezésében, hogy az elitek feladata az értékek teremtése, azok életben tartása és átadása, továbbá közvetítése a tömeg, a társadalom többi tagja felé (Spengler 1994 [1918], Kovács 2005).

Vilfredo Pareto, olasz közgazdász és szociológus korai elmélete (1963) az elitnek két típusát különbözteti meg: a kormányzó és nem kormányzó elitet. Az elitek értelmezése Pareto elméleteiben ugyancsak magába foglal egyfajta kettősséget, mivel úgy véli, vannak olyan elittagok, akiknek a teljesítménye kiemelkedő a társadalom többi tagjához képest, valamint vannak azok, akik bizonyos közösségeknek, csoportoknak a vezetői – meghatározó véleményformálói, leginkább lokális szinten (Pareto 1963, 1983, Kovács 2005, Kristóf 2014). Az elit kettősségén túl lényeges megállapítása még Paretonak, hogy az elitek csoportjához tartozónak véli azokat a személyeket, akik az intelligenciájukkal és karakteres jellemükkel kiemelkednek a társadalomból. Ők azok az emberek, akik csoportként a többi társadalmi osztály élén állnak (Delican 2000, Pareto 1983). Pareto úgy véli, a társadalom vezetőkből és vezetettekből történő összeállása törvényszerű és szükséges. Nála a vezetők és vezetettek dichotómiája adja az elit-tömeg oppozíció alapját. Az elit egyik lényeges tulajdonságát is Pareto fogalmazza meg először, ez pedig a *cirkuláció*. Az elitek cirkulációját folyamatosnak gondolja, de hangsúlyozza, hogy ebben a változásban az elit-tömeg kettőssége mindig állandó (Pareto 1963, 1983, Kovács 2005, Kristóf 2014). Az elitek cirkulációjának törvényszerűsége Pareto felfogásában annyit tesz, mint hogy az elit és nem-elit szerepek nem állandóak, folyamatos változásban vannak, tehát az idősebb elittagok helyeit átveszik a feltörekvő, fiatalabb elittagok (Delican 2000, Pareto 1983). Ennek a természetes folyamatnak a megléte vagy hiánya határozza meg, mennyire működik jól az elit mint társadalmi csoport, s így közvetve a társadalom többi tagjára is hatással van ez a működés.

José Ortega y Gasset, spanyol filozófus, ideológiák és eszmék gyengüléséhez köti az elitzerepek megerősödését. Szerinte a 20. századra azok az eszmék – mint például a racionalizmus, a liberalizmus vagy a demokrácia –, amelyek az európai gondolkodás alapjait adták, meginogtak. Ez viszont azt vonta magával, hogy a múltból öröklött eszmék és normák nem nyújtottak megoldási stratégiát a 20. század emberének, ugyanis a problémák nem illeszthetők be többé az öröklött sémák megoldási kereteibe. Így tehát a feladatokat – ideértve a művészek és művészetek feladatait is – a múlt segítségével nélkül kell megoldani; a múlt elvesztésével együtt azonban a jövő is bizonytalanná válik. Ennek következménye, hogy a 20. század emberének meghatározó élményévé válik a dezorientáció, vagyis kevésbé képes tájékozódni és eligazodni a jelenben, pedig mindeközben a technikai fejlettség soha nem látott méreteket öltve képes egyre több és újabb lehetőségeket biztosítani. Ortega ezt az átalakulást a művelt emberek helyzetváltozásával köti össze. A filozófiájában ez azt jelenti, hogy a művelt emberek kiléptek abból a helyzetükből, amely elkülönítette őket a többiektől – *többség-kisebbség, elit-tömeg és vezetés-engedelmeskedés dichotómiák* –, a többségtől, és a nyilvánosság elé léptek. Ezzel egyidejűleg az értelmiség elvesztette autentikus feladatát,

mégpedig azt, hogy befelé fordulva, önmagába mélyedéssel új eszméket fogalmazzon meg, folyamatában újraértelmezze az átalakuló világot. A nyilvánosság elé lépést és annak következményeit nevezi Ortega az eltömegesedés – az elit tömeggé válása – jelenségének, amiben az európai kultúra hanyatlását látja. A kulturális elit felől közelítve nagyon fontos Ortegának az az észrevétele, amelyet rebarbarizációként emleget. Azt a jelenséget véli felfedezni benne, hogy míg bizonyos értelemben – technikailag, szakismeretekben stb. – műveltebb lett az értelmiség, s a vezető réteget egyre inkább az említett ismeretek birtoklói alkotják, addig a hagyományos kultúrértékeket becsülő értelmiség kiszorul a vezető szerepből. Ortega tehát az úgynevezett autentikus értelmiség eltűnésére hívja fel a figyelmet, aki a nyilvánosságot kizárva gondolatokat és célokat fogalmaz meg a többiek számára. Erre az autentikus értelmiségre jellemző a belső elhivatottság és a misszió (Ortega 1995, Csejtei 1980). Az Ortega által autentikus értelmiségként megnevezett társadalmi csoport tagjai a kultúrát, az értékeket és normákat megteremtik és továbbadják. Az értelmiség körén belül ők emelked(het)nek ki a kulturális elit tagjaiként – erről később, a kulturális elit és az értelmiségi elit szerepeit és feladatait elemezve írok részletesebben. Fontos azonban látni, hogy az a típusú eltömegesedés, amelyet Ortega kritikaként fogalmaz meg, és általa a kultúra hanyatlását vetíti elő, lokális kulturális közösségek létrejöttét és erősödését, a magaskultúra tömegekhez eljutását segíti elő, és a kulturális elit felől közelítve – véleményem szerint – a leglényegesebb aspektus, hogy a tanulás és tehetség útján ez a folyamat esélyt ad olyanoknak is véleményformálónak válni, akik származásuk révén nem a társadalom vezető rétegéhez tartoznak. Másként fogalmazva, a kulturális elit heterogenitását alapozza meg az Ortega általa felvetett 20. századi kulturális változás folyamata.

Ortega egy másik, *A művészet dehumanizálódása*⁴ című műve is fontos alapja a klasszikus elitelméleteknek, a kultúra, a kulturális elit és művészet társadalomtudományos értelmezéséhez lényeges kiindulópont. Arról ír, hogy a művészet társadalmi hatásának kibontakozásában és értelmezésében a polgári társadalom kialakulásának jelentős a szerepe. A művészetek és a kultúra elérhetővé vált egy szélesebb réteg számára is, ez a folyamat azonban piaci körülmények közé szorította a kultúrát és annak termékeit is. A piaci törvények ellen fellépve, az értékek megőrzése érdekében kezdetét vette az elitista művészet kialakulása. Ortega a 19. század realizmusát kritizálva új elitképző erőként nevezi meg a dehumanizálódás irányát, amely az esztétikai kategória tetszik–nem tetszik sémáján túlmutatva már az értem–nem értem kategóriát hívja életre (Ortega 1944). Ortega úgy látja, az emberek többségének nincs saját véleménye, ezért kívülről kell felkínálni nekik egyfajta világnézetet, gondolkodási

⁴ In: José Ortega y Gasset (1944): *Korunk feladata*. Budapest, ABC

sémákat, amelyek segítséget nyújtanak a művészet értem-nem értem értelmezési kategóriájában az eligazodáshoz. Ehhez, úgy gondolja, a szellemnek hatalomra van szüksége, mert csak így tudnak a véleményformálók hatni, és valamiféle véleményt adni a véleményalkotásra képteleneknek. Ennek fontosságát abban látja, hogy vélemények nélkül az emberi életnek – a társadalomnak – nincs szerkezete. Ezért szükség van hatalomra, arra, hogy valaki uralkodjon – kulturális értelemben is –, s látni kell azt is, hogy a hatalom eltolódása véleményváltozással jár (Ortega 1995). Ortega felvetése tehát egy fontos elitszerepet, -funkciót feltételez, mégpedig azt, hogy a kulturális elit feladata nem csak a kulturális cikkek termelése, de a befogadók segítése a különböző kulturális termékek közötti eligazodásban, amely együtt jár bizonyos értékek és normák őrzésével, teremtésével, átadásával egyaránt.

Az elitelméletekről, az elitekről való gondolkodásról beszélve magyarországi viszonylatban nem lehet megkerülni Bibó István írásait sem. Bibó elitelmélete egy jól működő társadalom ideáltipikus képéből indul ki. Alapját a társadalom tagjainak elitekbe vetett bizalma adja meg, a bizalom alapját pedig az testesíti meg, hogy az elit betölti a funkcióját, amely alapvetően az értékek és normák átadásával van kapcsolatban. Bibó esetében tehát az elitek értelmezésekor nagyon fontossá válnak az általuk képviselt értékek, melyből hármat emel ki:

1. az értékek teremtése,
2. a megteremtett értékek ápolása, életben tartása,
3. az értékek közvetítése a társadalom többi tagja felé (eligazítva őket a mindennapi életükben).

Bibó megközelítésében az elitek kapcsán nem az válik hangsúlyossá, hogy a társadalmi szerkezetben milyen helyet foglalnak el, hanem az, hogy a fentebb említett értékek kapcsán (értékek és normák teremtése, gondozása, közvetítése) elkötelezettek-e, valamint hogy felelősséget vállalnak-e ebben a folyamatban, hiszen a társadalomtudományok felől közelítve azt mondhatjuk, ha az elitek által termelt értékek beépülnek a társadalmi cselekvések mintázataiba, azzal a társadalom, továbbá annak működése is megváltoztatható. Fontos látni azt is, hogy habár ezekhez az értékekhez kapcsolódó funkcionális követelményeket a társadalom várja el az elitektől, pozícióját mégsem a vezetettektől kapja, sokkal inkább arról van szó, hogy vezetése, funkcióellátása által rend és nyugalom jelenik meg a társadalomban (Bibó 1986, Kovács 2015a, Kovács 2015b), ez legitimálja elitként, véleményformálóként a működésüket. A bibói elitelmélet erős összefüggésben van Spengler fentebb kifejtett elméletével, hiszen mindkét esetben az elit feladata a többségért vállalt felelősség megélése.

1. táblázat: Klasszikus elitelméletek – összefoglaló táblázat

Teoretikus	Tézis	Társadalmi közeg	Elitszerep	Elitelnevezés
Gaetano Mosca - Olaszország - 1896	a társadalom uralkodó és vezetett osztály kettőssége; többség-kisebbség, vezetés-engedelmeskedés, elit-tömeg dichotómiája	19-20. század fordulójának demokráciaválsága	tömeg vezetése	uralkodó és vezető osztály
Vilfredo Pareto - Olaszország - 1916	kormányzó és nem kormányzó elit kettőssége; vezetők és vezetettek dichotómiája; elitsajátosság a kiemelkedő teljesítmény és/vagy a csoportok, közösségek vezetése; elitcirkuláció	20. század eleji demokráciakritika	kiemelkedő teljesítmény és/vagy a csoportok, közösségek vezetése	kormányzó és nem kormányzó elit
Oswald Spengler - Spanyolország - 1918	elit morális funkciói és kötelezettségei: értékek teremtése, hordozása és átadása	weimari köztársaság évei	elit morális funkciói és kötelezettségei: értékek teremtése, hordozása és átadása	értékhozó értelmiségi elit
José Ortega y Gasset - Spanyolország - 1930	ideológiák és eszmék gyengülése erősíti az elitet, a nyilvánosság elé lépés eltömegesedéssel jár, ami azonban kulturális közösségeket hoz létre, befogadók segítése a kulturális termékek közötti eligazodásban	20. századi ideológiák és eszmék gyengülése	nyilvánosság elé lépés, befogadók segítése a kulturális termékek közötti eligazodásban	autentikus értelmiség
Bibó István – Magyarország – 1942	elitekbe vetett bizalom, értékek teremtése/ápolása/közvetítése	elitekbe vetett bizalom	értékek teremtése/ápolása/közvetítése	(többségért) felelősséget vállaló elit

Forrás: saját szerkesztés

1.1.1 Neolit-elméletek

A klasszikus elitelméletek évtizedei után a világháború éveit követően az elitek tanulmányozása háttérbe szorult. Habár Mills (1962) uralkodó elitekkel foglalkozó írása épp ebben az időszakban jelent meg. A társadalmat és az elitet is hierarchikus struktúráként ábrázolja, s az elitet olyan hatalmat gyakorló társadalmi csoportként definiálja, amely a javakból a legtöbbet birtokolja. Mills úgy véli, az elitbe jutáshoz fontosak a kapcsolatok, s a belső dinamikát egy szoros összefonódás jellemzi.

Később, a 20. század végére, az 1980-as években a társadalomtudományok figyelme ismét az elit felé fordult, s az 1990-es évekre a globális elit fogalma is megjelent. A klasszikus elitelméletek értékteremtő és mintaadó elitszerepével a neolit-elméletek – Millshez hasonlóan – uralkodó elittről kezdtek beszélni, s a kulcspozíciók betöltéséhez elengedhetlenné vált a globális tőke birtoklása (Kovács 2005).

A neoelit-elméletek megalkotói közt fontos szerepe van Christopher Laschnak. Lasch (1995) a társadalomban betöltött szerep és az ideológiai közösség helyett a közös életstílusban látja az elitek összekapcsolódását. Lasch szerint az új uralkodó osztályban jól megférnek egymás mellett olyan heterogén foglalkozások és identitások, mint a művészek, a művészeti igazgatók, a bankárok, a brókerek vagy akár az egyetemi professzorok is. Veszélyként pedig az elit közömbösségét detektálja a hatalmukat legitimáló többséggel szemben.

A neoelit-elméletek egyik fontos aspektusa az információ. Herold Perkin (1996) azt mondja, a posztindusztriális társadalmakban az információnak jelentős szerepe van, így napjainkban a szakértő-értelmiségi elit az uralkodó. Robert Reich (1991) pedig úgy véli, az elit tagjai azok, akik az információt előállítják és birtokolják, valamint kezelik és továbbítják. Manuel Castells (1996–97) tézisében a hálózat válik fontossá, amikor az információ korszakáról beszél. A hálózatok esetében csomópontokat említ, amelyeket az információkon túl a szellemi javak kötnek össze, s ezek a hatalmi terek válnak a globális elit színtereivé. Castells szerint hatalmuk abban rejlik, hogy az úgynevezett kulturális kódok birtokosaiként mobilisan mozognak a hálózatok között. A neoelit-elméletek szellemiségében végezte kutatásait Magyarországon Szalai Erzsébet (1996, 1997), aki Mills nyomán szintén azt vallja, az elitek sajátja, hogy a társadalmat érintő döntéseket hozzák meg – de Szalai a klasszikus elitelméletek paretoi mintaadását is magáénak vallja, mint társadalmi jelenséget. Szalai (2018) megítélése szerint a '70-es, '80-as évek magukkal hozták a küldetéstudatos értelmiségiek korának az eltűnését, s helyükbe az úgynevezett médiacelebek, valamint a szaktudósok kerültek. Az értelmiséget labilisnak, továbbá szerepzavarosnak látja, akik egyre kevésbé vannak hatással a közbeszédben zajló diskurzusok tematizálásra, s egyre kevesebb lehetőséget is kapnak a társadalmi viták, párbeszéd meghatározására (Szalai 2018).

1.2 A kulturális elit meghatározása

Bár a kutatók körében nincsenek pontosan lehatárolt, s mindenki által elfogadott elitfogalmak – és ez különösen a kulturális elit tekintetében szembetűnő –, abban a kutatók többsége mégis egyetért, hogy három elitcsoport létezik: a politikai, a gazdasági és a kulturális elit. Ezek a csoportok az általuk birtokolt tőkefajták alapján határozhatók be és különböztethetők meg (Szalai 2001). Tehát a gazdasági, kulturális, szociális és szimbolikus tőke jelentős része az említett három elitcsoport között oszlik meg, s az elitbe kerüléshez legalább az egyik tőkefajta birtoklására van szükség. Pierre Bourdieu (2010) három típusát különbözteti meg a tőkének: gazdasági, kulturális és társadalmi tőke. A tőkét olyan munkaként értelmezi, mely anyagi vagy elsajátított formában jelenik meg, s ehhez az elsajátításhoz befektetett időre van szükség. Az, hogy a tőke hogyan oszlik meg a különböző társadalmi csoportok között, leírhatóvá teszi a

társadalmi struktúrákat, adott esetben azt, hogy kik tartoznak a társadalom magasan kvalifikált osztályaihoz (Bourdieu 2010).

Szelényi Iván (1993) szerint ahhoz, hogy valaki a csúcsra, magas pozícióba kerülhessen, kulturális tőkére is szüksége van, tehát a kulturális tőke egyfajta alap minden elitpozíció betöltése során. A gazdasági, kulturális és politikai elitbe kerüléshez elengedhetetlen a kulturális tőke megléte, hiszen az elit körein belül vannak bizonyos viselkedési formák és normaszabályok, amelyeket csak olyan közegben lehet elsajátítani, amely a kulturális tőke megszerzését biztosítja az adott személy számára. Bourdieu tőkeelmélete tehát (1978b) segít a magasan képzett csoportok hatalmi pozíciójának megértésében. Az elmélet kiindulópontja az, hogy a kulturális tőke alapozza meg a kulturális hatalmat, vagyis a kulturális tőke birtoklói előnyökhöz jut(hat)nak a kulturális szférában. A kulturális tőkének három különböző típusát különbözteti meg a francia szociológus. 1) Az inkorporált, más néven bensővé tett kulturális tőke a leginkább időt igénylő elsajátításból fakad, tanulási és befogadói folyamat előzi meg a birtoklását. 2) Az objektívált, vagyis tárgyiasított kulturális tőke a kulturális javak – festmények, hangszerek, könyvek stb. – birtoklását jelenti, de befektetett energia nélkül ezeknek a tárgyaknak az értését nem vonja magával. 3) A harmadik típus a kulturális tőkén belül pedig az intézményesült kulturális tőke, amely a rangokkal és titulusokkal mérhető (Bourdieu 2010). Más elméletek, mint például Gouldner (1979) kulturális tőke elmélete szerint a függetlenség és kritikai beállítódás, tehát a kritikai nyelv az, ami képes egy új társadalmi csoportot létrehozni (Fónai 1995), tehát a gondolatok szabad véleményformálása és nyilvánításuk különbözteti meg az értelmiséget és/vagy az elitet a nem elit tagjaitól. Bourdieu (2013) művészeti szabályai szerint az értelmiség egyfajta társadalmi kívülállóként, belső szabályrendszer szerint, érdek nélkül működik. Ez a fajta Bourdieu által emlegetett művészi szabadság, függetlenség az, amely lehetővé teszi a kulturális mezőn belül a kritikai nyelv kialakulását, amely a kulturális elit mint társadalmi csoport sajátja és egyik fő jellemvonása lehet.

A tőkefajták mellett a kulturális elit meghatározásánál többféle megközelítésből lehet kiindulni. Egyfelől kapcsolhatjuk a fogalmat az elitet alkotó egyes személyekhez. Ebben az esetben az egyéneket tulajdonságaik vagy képességeik alapján soroljuk az elit tagjai közé. Másfelől létezik egy fogalomorientált meghatározás is, ami a tartalomra helyezi a hangsúlyt. A fogalomorientált meghatározás is feltételezi képességek valamiféle különbségét, ám ebben az esetben a hatalmi vagy pozicionális-strukturális dimenziók még fontosabb szerephez jutnak (Takács 1998). Pászka Imre (2010) az elitek értelmezése kapcsán arról ír, hogy az elitről beszélve felmerülhet a kérdés, van-e különbség, ha egyes vagy többes számú megközelítést

használunk, tehát elitről vagy elitekről beszélünk. Az egyes számban használt, tehát az elit kifejezés mindig valamiféle kiválóságot jelöl ki. Amennyiben többes számban, tehát az elitek kifejezést használjuk, akkor a hangsúlyt a személyes képességekre és presztízsbeli jellemzőkre helyezzük. Ez utóbbi egy tágabb elitfogalomhoz vezet (Pászka 2010).

Nincs egyértelmű, általános meghatározása annak, hogy mit jelent, hogyan definiálható a kulturális elit vagy kik tartoznak a tagjai közé. Azt viszont fontos látni, hogy regionális típusai, különböző szerepei befolyással vannak arra, kit tekintünk a kulturális elit tagjainak. Ahogy az értelmiségnek, az értelmiségi elitnek, úgy a kulturális elitnek is alapvető funkciója a kultúra és az ehhez kapcsolódó célok meghatározása, valamint közvetítése (Fónai 2008). Ez a szerep lokális térben még erőteljesebbé, meghatározóbbá válik.

A kutatásom értelmezési kereteit a klasszikus elitelméleteken túl a kulturális elitfogalom, szerepe, jellemzői és regionális beágyazottsága jelenti, így megkerülhetetlen értelmezni, kikről beszélünk, amikor kulturális elitről beszélünk, mik a legfőbb jellemzői az elittagoknak. Ha a klasszikus elitelméletekhez visszanyúlunk kicsit, akkor Bibó István elmélete szerint az, hogy ez a társadalmi csoport értékeket közvetít, egyben kulturális termékek és értékek termelését, kevésbé szépen fogalmazva kultúracsinálást is jelent. Ebben az értelemben vonatkozik kultúra az erkölcsi viselkedésre, az emberi kapcsolatokra, a szükségletek megismerésére, továbbá finomítására egyaránt. Kultúracsinálás során az elit egyfajta mintát ad az élet (meg)élésére, amely a kultúra alapjait teremti meg. Ez a típusú elitszerep, amit Bibó írásaiban felfedezhetünk, erőteljesen párhuzamba hozható az értelmiség funkcióival és szerepeivel. Az értelmiség szerepe – amely értelmezhető a kulturális elit szerepeként is – hatalmaktól független, örök érvényű, amelynek az értékteremtéssel együtt a kultúracsinálás a legfőbb feladata: a társadalom szervezése a normák és a kultúra mentén (Kovács 2015a).

José Ortega kultúrfilozófiája felől közelítve a kultúra valami olyat nyújt az embereknek, amely kapaszkodókat ad ahhoz, hogy a hétköznapi nehézségein és a problémákon felülemelkedjenek, kiszakadjanak annak körforgásából. Ha elfogadjuk ezt a megközelítést, akkor a kulturális termékeket létrehozókra egyfajta tolmácsokként tekinthetünk, akik reagálnak a hétköznapi történéseire. Ezek a reflexiók és értelmezések hatással vannak az egyénekre, akik az elit általi úgynevezett pre-értelmezés segítségével képesek újraszervezni életüket. Eszerint a spontaneitás mint az élet és hétköznapi általános jellemzője ellen harcol a kultúra, azért, hogy sémákat, mintákat, normákat és értékeket adva biztonságot teremtsen a kulturális termékeken keresztül. Tehát a kultúra értelmezési keretet ad az egyéni élet, a mindennapok megértésére és a felmerülő problémák megoldására (Csejtei 1980, Ortega 1995).

A klasszikus elitelméletek paretoi értelmezésében, ha megpróbáljuk a kulturális elit tagjait a kormányzó és nem kormányzó elit kategóriában elhelyezni, azt láthatjuk, hogy mindkét

kategóriába bekerülhetnek. A kultúrpolitikusok, a kulturális élet legfőbb döntéshozói a kormányzó elithez tartoznak, míg a kulturális élet befolyásos, nem döntéshozói pozícióban lévő intellektuelek – a művész- és a tudományos elithez hasonlóan – pedig a nem kormányzó elithez tartoznak (Kristóf 2011a, Pareto 1963). A kulturális elit ez a típusú kategorizált megközelítése párhuzamba hozható azzal a kulturális elitfogalommal, amelyet én a kutatásom során használtam. A lokális kulturális elitet két kategóriába osztottam a vizsgálódásom során, és megkülönböztettem művészeti, valamint pozicionális elitet. A művészeti elit tagjaihoz sorolhatók a helyi kötődésű művészek és alkotók – paretoi értelmezésben a nem kormányzó elit –, míg a pozicionális elithez sorolom azokat a kulturális szereplőket, akik a helyi kulturális intézmények élén állva a kulturális közösségek és folyamatok alakulására döntéshozói pozíciójuk miatt vannak hatással – a kormányzó elitet.

Kutatásom során – a fentebb említett művészeti és pozicionális elit kategóriákon túl – az úgynevezett tágabb elitfogalom használata mellett döntöttem, ugyanis a kiválóság mellett fontosnak tartom figyelembe venni a személyes képességek és a presztízs dimenzióját is, tehát hogy a társadalmi szerkezetben elfoglalt pozíción túl milyen jellemzők emelik ki és teszik döntéshozóvá, húzóerővé az elit tagjait. Ehhez a tágabb elitfogalomhoz kapcsolódóan Szalai Erzsébet neoelit-elméletek szellemiségében született általános elit definícióját idézem, melyet a kutatásom során magam is elfogadok az elit meghatározásaként:

„Az elitkutatók – a neoelit elméletek szellemiségének megfelelően – az elit fogalmán többé-kevésbé hallgatólagos megállapodás alapján a hatalom legfőbb birtokosait értik – azokat, akik a társadalomban a legalapvetőbb, a társadalom életére leginkább kiható döntéseket tartósan meghozzák.” (Szalai 2001: 13)

A közbeszédben az elitek kapcsán általában két különböző jelentés tűnik fel. Egyrészt ott vannak azok, akik egy adott csoporton belül kiemelkedőek, általános értelemben őket nevezzük a legkiválóbbaknak. Másrészt egy olyan jelentés is él a köztudatban az elittel kapcsolatban, hogy másokkal szemben valamiféle többlettel, elsőbbséggel rendelkeznek. A modern társadalmakban leginkább az jellemző, hogy a társadalom maga építi fel az elitjét. Ez annyit tesz, hogy az adott társadalom vagy egy adott csoport szükségletei alapján felépül az egyének közötti társadalmi távolság. Az elitek tanulmányozása ebből a társadalmi távolságból indulhat ki, s kérdésként veti fel, hogy a társadalom által kitermelt, meghatározott elit milyen jellemzőkkel bír, mennyire homogén vagy heterogén (Pászka 2010). A kulturális elit homogenitása, illetve heterogenitása kapcsán már a klasszikus elitelméletek esetében megjelent Ortega munkásságában. Kultúrfilozófiája előre vetíti, hogy a kulturális elit esetében a 20. századi változások következtében kevésbé beszélhetünk a 21. században származást tekintve

homogén kulturális elitről, de az elfogadott, közvetített normák és értékek kapcsán is megkérdőjeleződik a homogenitás.

Az elit további jellemzői közé sorolható, hogy egy olyan társadalmi alakzatot alkot, amely a társadalmi hierarchiában magasabban helyezkedik el, tehát egy vezető csoportot jelent (Müller – Takács 1998). A hivatkozott szerzőpáros egy gondolata Pászka (2010) elitértelmezésével is párhuzamba hozható:

„Az eliteket alapvetően meghatározza az adott társadalmi viszonyrendszer, amelyben léteznek. A különböző szerkezetű társadalmakban más-más típusú, felépítésű elitek jönnek létre, amelyek értelemszerűen más és más kritériumok segítségével írhatók körül.” (Müller – Takács 1998: 3)

Ez azt jelenti, hogy az elit szerepe és a működése abban az adott társadalomban, sőt abban a lokális térben értelmezhető, amelyben tevékenykedik. Mills (1962) szerint a helyi társadalmak vezető rétege, tehát az elit azoknak a személyeknek a csoportosulása, akik a helyi társadalomra vonatkozó legfontosabb döntéseket meghozzák. Ezért tartom különösen fontosnak, hogy egy régiós központban feltárjam, miként működik a kulturális elit. Debrecen ehhez a kutatáshoz azért is megfelelő helyszín, mert nemcsak Magyarország második legnagyobb városa és a keleti régió vidéki életének jelentős központja, de a lokalitás – a debreceniség – identitásképző ereje is kiemelkedő – továbbá a város közelsége a román határhoz további lehetőségeket is magában rejthet. Mindezek ellenére mégis máshogy viselkedik és működik a kultúraképzés és -formálás, mint a fővárosban. Ebben persze közrejátszik az is, hogy Magyarországon a kultúracsinalás nagyon erőteljesen főváros központú. Az általam vizsgált elittagok egyszerre képezhetik egy országos elitminta részét és a lokális elit tagjaihoz is tartoznak azáltal, hogy az országos szinten elismert elitekre jellemző fővárosi orientáció helyett egy vidéki város életében töltik be az elitszerepüket. Ezek a sajátosságok pedig főként a lokalitásból adód(hat)nak.

A fogalmi keretek tisztázásánál felmerül kérdésként továbbá még az is, hogy kulturális elitről beszélve mit kezdhetünk az értelmiséggel, milyen viszonyban áll egymással az értelmiség és kulturális elit, hiszen az értelmiség is bír kultúraformáló erővel, leginkább a kultúrafogyasztása révén, azonban a kulturális életben betöltött lényeges szerepe ellenére sem tekinthető az értelmiség egésze a kulturális elit részének (Kristóf 2011b).

Természetesen az értelmiség azon része, amely hatással van a társadalomra, az elit részét képezi, ugyanis minden olyan kultúrában tevékenykedő, szervező személy az elit része, aki ezáltal befolyással bír a kultúra és a kulturális élet működésére (Csurgó – Kovách 2003). Érdekes vizsgálódási dimenzió az is, hogy az értelmiség mely része, illetve mely csoportjai tartoznak a kulturális elitbe (Fónai 1994), hiszen az értelmiségi elitnek nem sorolható minden tagja a kulturális elit körébe. A kulturális elitbe kerüléshez azonban elengedhetetlen, hogy

valaki az értelmiséghez tartozzon. Bár az értelmiségi és kulturális elit is rendelkezik kulturális tőkével, a döntő különbség a két elitcsoport között, hogy az értelmiségi tagok nincsenek döntéshozói pozícióban, míg a kulturális elit tagjai a kultúrát befolyásoló döntéseket hoznak mind pozicionális, mind művészeti elittagként.

Az értelmiség a kulturális elithez hasonlóan valami olyan tudással rendelkezik, ami hatalommal ruházta fel, illetve az értelmiségnek is van befolyása a kulturális életre (Fónai 1994). Szelényi Iván és Konrád György szerint, hogy „a tudás egyenlő a hatalommal” elképzelés két irányból közelíthető meg. Egyrészt a tudás konstruálja a hatalmat, másrészt pedig maga a hatalom is megalkotja a saját tudását. Az értelmiség bizonyos rétegeinek tudása legitimálja a hatalmukat (Konrád – Szelényi 1989).

Összességében az mondható el, hogy a kutatásom során kulturális elithez tartozónak tekintek minden olyan személyt, aki nem csak formáló, de maradandó hatással is van Debrecen kulturális életére azáltal, hogy követendő mintákat mutat fel a kultúrafogyasztók számára.⁵ Ez a kultúraformálás két komponensből áll össze. Egyrészt ide tartozik az *alkotó*-, másrészt pedig a *szervező tevékenység*. Az alapvetően alkotó, művészi tevékenységet végző személyeket a kulturális eliten belül a *művészeti elit*hez tartozónak tekintem. Szelényi Iván a kulturális elitet úgy határozta meg, hogy olyan személyek alkotják, akik a *kultúra szempontjából fontos döntési pozícióban* vannak (Szelényi et al. 1995). A Müller – Takács szerzőpáros így fogalmaz a döntéshozói helyzetről:

„Az elitet alapvetően meghatározza a döntési helyzet: tagjai vesznek részt a döntési folyamatokban, mivel olyan pozícióban vannak, hogy rendelkeznek az ehhez szükséges információkkal.” (Müller – Takács 1998: 4)

A kulturális eliten belül ezekben a döntési helyzetekben lévő kulturális aktorokat nevezem a *pozicionális elit*hez tartozóknak, hiszen ők olyan kulturális intézmények élén állnak, melyek hatással vannak a kultúra formálására, illetve az általa képzett befogadói közösségekre. Mills (1962) hatalmi elitnek nevezi az általam pozicionális elitként definiált réteget, amely jól megragadja a döntéshozói pozíció fontosságának a lényegét. Ezt a dimenziót azonban az intézményi döntéshozói pozíciókon kívül további aspektusokból nem vizsgálom, tehát a

⁵ Habár dolgozatom tárgyát a kulturális mezőben művészeti vagy pozicionális elitként aktív és hatni tudó személyek képezik, fontos megemlíteni – akár egy következő kutatás lehetséges témájaként felvetve –, hogy a tudományos, valamint a médiához kapcsolódó elit szorosan érintkezik a kulturális elitel. A gazdasági, politikai és kulturális elit értelmezéseinek túl izgalmas kutatási terepet biztosít országos és lokális szinten egyaránt a tudomány, média és kulturális elit kapcsolata, egymásra hatásuk, különbségeik és hasonlóságaik, mezőn belüli elhelyezkedésük egyaránt.

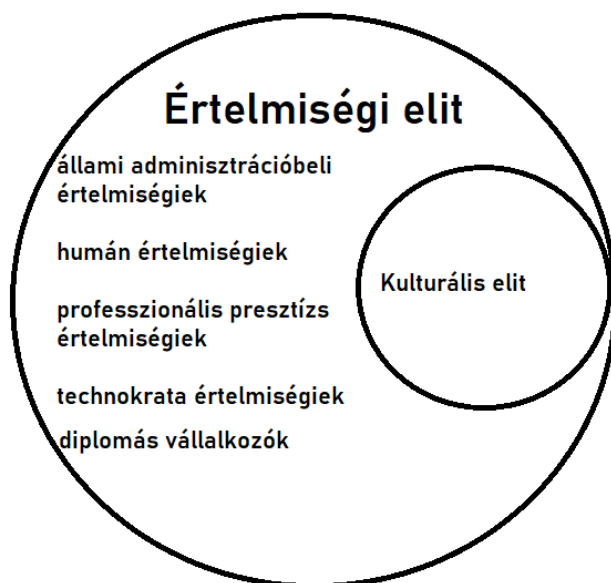
kultúrpolitikai perspektíva nem képezi részét a kutatásomnak.⁶ A szerteágazó elitmeghatározások és -közelítések kapcsán Kristóf Luca (2021) legfrissebb könyvében arra hívja fel a figyelmet, hogy míg sok fogalommeghatározásnál a normatív szerepek kapnak nagy hangsúlyt, addig a társadalomtudományok sokkal inkább a hatalom felől közelítve definiálják az elitet. Ez a hatalom megnyilvánul abban, hogy különböző döntések meghozásában vesznek részt az elittagok, így hatva a társadalom tagjaira, másfelől azonban a kapcsolati hálójuk, társadalomban elfoglalt helyük miatt jelentős befolyásoló képességgel bírnak.

1.2.1 Az értelmiség(i elit) és a kulturális elit kapcsolata

Ahogy arra már az elitelméletek elemzése során is utaltam, az értelmiségi elit nem azonos a kulturális elittel, s nem is tekintem kutatásom tárgyának, ám fontosnak látom bemutatni, mit jelent az értelmiséghez tartozni, hiszen a kulturális elit tagjai az értelmiség részét képezik. Megkerülhetetlennek tartom továbbá, hogy foglalkozzak az értelmiség(i elit) és a kulturális elit kapcsolatával, hiszen egyfelől az értelmiség kultúrafogyasztása és szakmai tudása révén az elitet valós elitpozícióba emelhetik – például a legfontosabb szakmai díjak odaítélésekor, kritikai, művészeti írások révén a közbeszéd tárgyává tehetik, de a művészeti kánonalkotás során is lényeges pozíciót tölthetnek be –, másfelől pedig ahogy említettem is, az értelmiség bizonyos tagjai a kulturális elittagok közé sorolhatók (2. ábra).

⁶ Habár Debrecen városában a kutatás ideje alatt jelentős változások mentek végbe a kultúrpolitikai és kulturális életben egyaránt, a dolgozat kereteit ezeknek a folyamatoknak a részletes elemzése szétfeszítené. Meg kell azonban említeni, hogy 2020. januárjában új kulturális alpolgármestert neveztek ki a városban, az ezt követő években pedig majd minden művészeti ág intézményrendszere és vezetősége átalakult.

2. ábra: Az értelmiség(i elit) és kulturális elit kapcsolata

Forrás: saját szerkesztés (Fónai 1995 alapján)

Az értelmiség fogalmi meghatározása igencsak nehéz, mivel a végzettséget, életkort, társadalmi státuszt tekintve elég sokrétű társadalmi csoportról beszélünk. Az értelmiséggel, mint társadalmi csoporttal, a szociológia a 19. század óta foglalkozik, innentől tekint rájuk egy sajátos társadalmi réteggént. Ennek leginkább történeti vetülete van, mivel az iparosodás következtében egyre inkább szükség volt szellemi tőkére, így tehát egyre több „szellemi munkás” jelent meg. Az értelmiségelméletek értelmében létezik az úgynevezett örök értelmiség, amelynek tagjait az igazság megismerésében a tudásvágy hajtja, emellett pedig az alkotás és a szellemi értékek munkálása is fontos számára. Ebbe a körbe tartoznak a klasszikus értelemben vett művészek és tudósok. A modern korban a filozófusok, költők és jogászok mellett az értelmiség köre kiegészül a mérnökökkel és közgazdászokkal. Ez a jelenség az európai egyetemek megalakuláshoz köthető. Azokat a személyeket sorolhatjuk az értelmiséghez, akik magas szintű ismeretanyagot birtokolnak, ezáltal munkájukat és a társadalmi kapcsolataikat is igazgatni tudják. Tehát az értelmiséghez tartozás nem származás függvénye, sokkal inkább az intellektualitás a meghatározó tényező (Huszár 1975).

Mannheim Károly (1975) szerint az egyetlen megközelítés, amely alapján az értelmiség egy társadalmi csoportként értelmezhető, a műveltség. Szociológiai értelemben azért is nehéz társadalmi csoportként értelmezni és megérteni az értelmiséget, mert a műveltség egyfelől meglehetősen szubjektív értékítéletek mentén határozható meg, másfelől pedig esztétikai kérdések is felmerülnek ezzel kapcsolatban. Az értelmiség tagjaira általában jellemző a

társadalmi érzékenység, a társadalmat leginkább érintő kérdések, érdekek, problémák iránti nyitottság. Ezeket képesek diskurzus tárgyává tenni, új narratívákat alkotni, de mindehhez elengedhetetlen, hogy tudatosak legyenek társadalmi pozíciójukra (Mannheim 1975).

A magyar társadalomban az értelmiség – mint társadalmi csoport – azért jelenhetett meg, a polgárság és középosztály jelenléte és társadalmi szerepvállalása igencsak hiányos volt, megjelenésüket a megkésetttség jellemzi. Az említett hiányos és megkésett osztályok a társadalmi érdekek képviselői, így tehát az értelmiség is a társadalmi problémák és érdekek megfogalmazóiként jelenik meg – mint a polgárság helyett fellépő társadalmi csoport. Az érdekek képviselőjeként pedig elengedhetetlen, hogy olyan magas szintű tudás birtokában álljanak, amely az említett feladatok elvégzésére képessé teszi őket. A tudás birtoklásán túl az értelmiséget a kultúrateremtés és -közvetítés jellemzi. Az értelmiséget leginkább a szellemi értékei, illetve az alkotó tevékenysége határozza meg. Az értelmiség minden esetben bír egyfajta küldetéstudattal és az eseményeken kívül állóként kritikai attitűdöt vehet fel. Ez alapján az értelmiség három ismert jellemzője: tudás, művészet, alkotásvágy (Fónai 1992).

„Az örök értelmiséget legfőképpen a tudós és művész képes megtestesíteni.” (Fónai 1992: 202)

Jürgen Habermas (1971) az értelmiség és a kultúra kapcsán arról beszél, hogy a 18. századi udvari étellel, civilizáltsággal szemben válik az értelmiség legitimációs ideológiájává a kultúra. Vagyis az értelmiség abban találta meg erejét, hogy érti és gondolkodni tud a kulturális termékekről, alkotásokról, és képes ezeknek a termékeknek a társadalmi üzeneteit átfogóan látni és megérteni, problémákat megfogalmazni (Habermas 1971, B. Bernát et al. 2012).

Fónai Mihály (1995) *Értelmiség, értelmiségi funkciók és szerepek. Egy regionális kutatás konzekvenciái* című kandidátusi értekezésében a következő értelmiségi szerepeket fogalmazta meg:

- társadalmi célok meghatározása,
- professzió és kultúraátadás,
- kulturális vezető.

Kutatási eredményei alapján mégis az látszik, hogy a poszt-szocialista átmenet során ezek a szerepek az értelmiségi elitek szerepeivé váltak, míg az értelmiségi nem elittagok a professzionalizáció felé orientálódtak.

Ha az értelmiséget a funkciói mentén szeretnénk megismerni, akkor Fónai (1995) szövege alapján több szerző⁷ által megnevezett értelmiség-funkciókat összevetve az alábbiak érvényesek a kulturális elit vonatkozásában is:

- a magaskultúra létrehozása és terjesztése

⁷ E.Shills, R.Michels, J.Szczepanski, Konrád és Szelényi, Bánlaki Pál, Gáll Ernő, Szekeres Melinda

- a hétköznapi kultúra fejlesztése
- a társadalmi változások inspirálása
- a társadalom ösztönzése
- kreativitás
- vezetői szerep
- kultúraalkotás
- társadalomszervezés
- értékteremtés
- mintaadás és -közvetítés
- kultúrateremtés
- szimbolikus világ megteremtése
- új ismeretek, szellemi értékek és javak termelése
- nyilvánossági funkció
- kulturális javak termelése, alkotás.

Az említetteken túl az értelmiségyszociológiai írások pedig általánosan jellemző – a kulturális elitre is értelmezhető – értelmiségi funkcióként fogadják el a kultúra és tudás létrehozását, valamint a célok, értékek és normák létrehozását is (Fónai 1995: 27). Az értelmiségi funkciók közé sorolják még az említettek létrehozásán túl a közvetítést és terjesztést – például sajtóhírek, interjúk megjelentetése, közönségtalálkozók szervezése stb. – is, azonban ezeket a kulturális elit funkcióiként a kutatásom során nem fogadom el, azt az értelmiség nem-elit tagjainak tulajdonítom, akik azonban ezekkel az említett tevékenységekkel fontos szereplőivé válnak a kulturális véleményformálók reprezentációjában.

1.2.2 Az értelmiség önmeghatározása

Fónai Mihály (1995) a már említett kandidátusi értékezésében az értelmiség szerepeivel és funkcióival, önmeghatározásukkal és külső értelmezésükkel foglalkozott. Vizsgálódása során a különböző értelmiségcsoportokat⁸ – a művészeket is beleértve, akik kutatásom szempontjából releváns válaszadók – kérdezte arról, hogyan értelmezik az értelmiségi és saját szerepüket. Eredményei azt mutatják, hogy az értelmiség művészei önmagukat alapvetően nem látják hatalmi pozícióban, nem vélik a hatalmat az értelmiségre jellemzőnek, továbbá nem gondolják, hogy hatással tudnak lenni a hatalomra. A kulturális értékek átadását a műveltség és tudás

⁸ Értelmiségi foglalkozási csoportok: főiskolai tanárok, orvosok, jogászok, általános iskolai tanárok, mérnökök, papok, művészek, újságírók, agrármérnökök, önkormányzati képviselők, közigazgatási értelmiségiek, rendőrtisztek, diplomás vállalkozók.

megosztásánál sokkal fontosabbnak tartják. Érdekes ellentmondás, hogy az értelmiség kulturális vezető szerepét nem, míg az értelmiség feladatai között a kultúra létrehozását fontosnak tartják. A művészek az értelmiségi funkciók tekintetében kiemelt jelentőséget tulajdonítanak az eszmék létrehozásának. Érdekes továbbá, hogy a művészek saját foglalkozásukat sokkal inkább tartják értelmiségi jellegűnek, mint ahogy a többi csoport gondolkozik róluk. Értelmiségiként és a hivatásukat tekintve is az értékteremtést tartják a legfontosabbnak. Bár a művészek magukra vonatkozóan nem fogadják el, mégis alapvetően az értelmiségi foglalkozások jellemzőjeként tartják számon a jövedelmet, a presztízst és a hatalmat (Fónai 1995: 76-77, 102, 135).

Egy másik tanulmány szerint azok az értelmiségi szereplők, akik a kultúra formálói, az elit részét képezik, ugyanis az elitdefiníciókból kiindulva azt mondhatjuk, hogy minden olyan – értelmiségi – személy, aki hatással és befolyással van a kultúrára, annak működésére, a kulturális elithez tartozik. Legyen ez akár egy döntéshozói pozíció valamely kulturális intézmény élén, vagy legyen akár művészeti értékteremtés a normák és kultúra teremtése, közvetítése és ápolása révén (Csurgó – Kovách 2003).

A művészeti csoportoknak és az alkotóművészeknek általában egy jellegzetes formában szerveződnek, amit Hagstrom (1976) mozgalomnak nevez. Az ilyen típusú értelmiségi szellemi köröknek nincs vezetőjük, inkább egy sűrű mag jellemzi őket. Ezeknek a szellemi köröknek, habár nem formálisan működnek, nincs intézményi alapjuk, mégis jellemző rájuk, hogy valamilyen intézményhez, formális szerveződéshez kötődnek (Kristóf 2014: 66). Debrecen kulturális életében kiemelt jelentősége van az alulról szerveződő kulturális csoportoknak és a hozzájuk kapcsolódó szervezeteknek. Ennek egyik oka, hogy a város és az itteni programok számos fiatal tudnak megszólítani, hiszen többek között az egyetemi élet miatt jelentős mennyiségű kultúra iránt fogékony és érdeklődő fiatal van jelen. A Debreceni Egyetemhez mint intézményhez köthető többek között a DESZínház (Debreceni Egyetemi Színház), amely egy egyetemistákból álló színjátszó társulat, ám sokszor a Csokonai Színházzal is vannak közös együttműködések, így például a kortárs drámák fesztiválján – a DESZKA Fesztiválon – is rendszeresen megmutatkozhatnak. A játékon túl azonban az értő színházi közeg kialakítására is hatással van az egyetem-színház kapcsolata, hiszen különböző színházi kurzusok keretein belül lehetőség nyílik az adott évad legfontosabb bemutatóit megnézni, közös gondolkodni a látottakról, vagy akár írni is lehet róluk.

A színházi kooperáció mellett több önszerveződő irodalmi csoport is működik a Debreceni Egyetemen és azon kívül. A nagymúltú LÉK Irodalmi Kör és a mára megszűnt Debreceni Egyetem Irodalmi Kör (DEIK) olyan önképző csoportok, ahol tehetséges tollforgató egyetemisták mutathatják be műveiket, illetve több eseményen is lehetőséget kapnak a

megjelenésre, például a Debreceni Irodalmi Napokon vagy olykor az Ünnepi Könyvhét debreceni programjain mutatkozhatnak be az irodalmi elit mellett vagy akár velük együttműködésben. A rendszerint a MODEM-ben tartott Versműhely-alkalmakhoz egyetemistákon kívül középiskolások és idősebb szerzők is gyakran csatlakoznak. A kulturális élet szempontjából fontos debreceni szellemi kör még az Alföld Stúdió, mely egyetemistákat fog össze közös gondolkodásra a kultúráról a debreceni Alföld folyóirat kritikai szellemiségében.

Debrecen sajátos kulturális képének kialakításában ezek a szerveződések fontos szerepet töltenek be, hiszen a kulturális elittagokkal együttműködve számos kulturális program megvalósításában vesznek részt, illetve a legkiemelkedőbb felkarolt szellemi körökhöz kapcsolódó értelmiségi fiatalok az elit utánpótlását is jelenthetik Debrecenben. Fontos tehát, hogy a debreceni kulturális elit nyomon kövesse a feltörekvő fiatalok munkáját, támogatva őket abban, hogy a debreceni kulturális életet színesítsék, illetve az elit munkásságába bekapcsolódhassanak. A kulturális – és ezen belül az irodalmi – élet debreceni aktivitása – a fiatalok szintjén egyaránt – azért is fontos, mert: „a magyar irodalom Budapest-centrikus. Az író társadalom elitje budapesti; ahhoz, hogy valaki elitté váljon, és megtartsa ezt a pozícióját, Budapesten kell tevékenykednie. Az irodalom Budapestre koncentrálódik.” (Csurgó 2005:77) Ez a Csurgó által megfogalmazott tézis azonban más művészeti ágak működésére is jellemző; ennek a kettészakadásnak pedig egyik megoldása a vidéki kulturális élet térképre való felhelyezésében található, de ehhez elengedhetetlen a lokális jelenlét és aktivitás. A felvetett problémának megváltoztatását segítheti elő az aktív együttműködés a szellemi körök és az elit tagjai között annak érdekében, hogy a lokális művészi kezdeményezések és csoportok egyfelől megerősödjenek és hatni tudjanak.

1.3 Az elit és a kulturális elit jellemzői

A klasszikus elitelméletek, a lehetséges elitdefiníciók, valamint az értelmiség és értelmiségi elit lehetséges megközelítéseinek vizsgálata után ebben az alfejezetben azokat a – kutatásom felől nézve – legfontosabb elit és kulturális elit jellemvonásokat mutatom be, amelyek meghatározóak a társadalmi csoport működésében.

Szelényi és szerzőtársai (1995) vizsgálata alapján tudjuk azt, hogy a kilencvenes évek elején lezajlott személycserék ellenére a kulturális elitet jellemző fő tulajdonságok nem változtak. Ez úgy lehetséges, hogy a tagjai kollektív módon egy lépcsőfokot haladtak előre, tehát az üresen maradt helyeket töltötték be. Így összességében az mondható el, hogy a rendszerváltás során a kulturális elit cserélődött a legkevésbé (Kristóf 2014). Ezt egy másik szerzőpáros úgy fogalmazta meg, hogy a rendszerváltás során a magyar kulturális elit életében

az úgynevezett klasszikus eliticirkuláció volt megfigyelhető. Ennek a következménye volt, hogy új társadalmi csoportok is esélyt kaptak a kulturális elitbe történő beáramlásra (Higley – Lengyel 2000).

1.3.1 A kulturális elit jellemzői

Robert D. Putnam (1976) korának elitelméletei alapján úgy véli, az (politikai hatalmat birtokló) eliteket alapvetően a hatalmuk határozza meg a társadalom többi tagjával szemben, akiknek viszont nincs hatalmuk. A hatalom birtokosait homogén csoportnak tekinti, akik közös elittudattal bírnak, hatalmukat képesek állandósítani. A Putnam által leírt elit tehát ilyen értelemben autonóm társadalmi csoport (Putnam 1976, Kovács 2015a).

Míg Putnam homogén csoportként gondolkodik az elitről, addig Kristóf Luca (2014) végzettségük szerint homogénnek, foglalkozásuk szerint már heterogénnek tartja ezt a társadalmi csoportot.

„Az elit tagjainak közös jellemzője, hogy magas képzettséggel bírnak, ám foglalkozásukra nézve igencsak heterogének.” (Kristóf 2014: 30)

Egy másik megközelítés szerint általában jellemző még az elitre, hogy ők az úgynevezett „szimbolikus elemzők”, mely szerepnek az alapja, hogy ők azok, akik az információnak nemcsak a birtokosai, hanem képesek ezeket az információkat szűrni, valamint a különböző rétegekhez eljuttatni is (Reich 1991).

A kulturális elit egyik legfőbb jellemzője, egyben kiváltsága is, hogy a legfontosabb tőkefajtája: az *iskolázottság*. Ez annyit tesz, hogy a kulturális elit tagjai a társadalom többi tagjához képest, s a másik két – a gazdasági és politikai – elitcsoporthoz képest is általában magasabb iskolai végzettséggel rendelkeznek (Kristóf 2011b). Ebből következően azt gondolom, hogy a kulturális elit olyan, a tudásából eredeztethető hatalommal bír, amellyel képes az intellektuális közösségekre hatást gyakorolni, tehát a kultúrát formálni, illetve termelni. Kristóf Luca (2011a) Pareto nyomán azt állítja az elitről, hogy csupán addig képes megőrizni az uralmát, amíg az alsó rétegekből a tehetséges és feltörekvő fiatalokat, lehetséges tagokat befogadja. Ezen felvetés nyomán fontos vizsgálni azt, hogy Debrecenben mennyire zárt, illetve nyitott a kulturális elit az új tagok befogadására. Mi történik akkor, ha a kulturális elit nyit az új tagok felé, és mi történik akkor, ha nem?

„[N]yitás esetén különböző társadalmi-gazdasági környezetből származó személyek kerülhetnek az elitbe, a zárás esetén pedig a kiváltságos osztályokból származó személyekre korlátozódik az elitkörbe való bekerülés.” (Pászka 2010: 39)

Az elitpozíció betöltéséhez az szükséges, hogy az elitként funkcionáló csoportot a társadalom felhatalmazza a működésére, tehát legitimálja a tagok elitként történő működését.

Amennyiben ez a feltétel adott, a társadalom az elit döntéseit, továbbá az elit által hordozott mintákat és értékeket elfogadja, s követi (Müller – Takács 1998). Ez az állítás is azt bizonyítja, amit a Konrád – Szelényi (1989) szerzőpáros is kiemelt, hogy egy hatalommal bíró társadalmi csoportról van szó az elit esetében. A kulturális elit szempontjából ez különös fontos jellemző. Hiszen az, hogy az elit milyen kulturális értékeket fogad el és közvetít, befolyásolja, hogy a társadalom tagjai miként viszonyulnak a kultúrához – ilyen formában nyilvánulhat meg a hatalmuk, s a hatalmukkal való élés. Ez támasztja alá azt a problémafelvetésemet, hogy a – főleg a fiatalok körében – kulturális aktivitásban az elit változásokat tud eszközölni. Ezt a felelősséget azonban maguknak az elit tagjainak is fel kell ismerniük, s magukévá kell tenniük. Az elitnek észre kell vennie a társadalomban zajló változásokat, s szükséges a kihívásokra reagálnia. Így tehát az elit egyik jellemzőjeként elmondható, hogy a származáson túl sokkal inkább a teljesítménye által konstruálható meg az a vezető réteg, ehhez azonban elengedhetetlen, hogy elittudata legyen (Müller – Takács 1998). Ez a kijelentés azt feltételezi, hogy a kulturális elit sokkal inkább formálódik és bővül a tagok tevékenységi köre révén, mint a származás miatt.

Standeisky Éva megközelítése szerint a kulturális – másnéven szellemi – elit abban különbözik a „köznéptől”, hogy nagyobb a mozgástere, függetlennek és szabadnak tartja magát, és vannak eszközei arra, hogy ennek hangot is adhasson. Ebből következően egy „másságtudat” alakul ki, amely következtében gyakran hiányos társadalomismerettel és idealizált társadalomképpel bírnak. Ennek ellenére a kizökkent időkben és válságos helyzetekben az elit és a köznép egymásra van utalva, s közelítenek is egymás felé (Standeisky 2016).

1.4 Társadalmi egyenlőtlenségek az elitek között és a kulturális eliten belül

Kulturális elitről társadalomkutatóként beszélve fontosnak találom megvizsgálni azt a kérdéskört, hogy az elit kapcsán milyen egyenlőtlenségekről beszélhetünk. Az eliteket említve az egyenlőtlenségek két típusát különböztethetjük meg. Egyfelől a három elitcsoport közötti különbségekről beszélhetünk, tehát arról, hogy a kulturális elit milyen egyenlőtlenségi viszonyban áll a másik két – gazdasági és politikai – elitcsoporttal. Másfelől azonban a kulturális eliten belül is beszélhetünk egyenlőtlenségekről, továbbá az elit mint társadalmi csoport és a többi társadalmi csoport viszonyrendszere is egyenlőtlenséget idézhet elő – lásd fentebb például az iskolázottság miatti magasabb kvalifikáltság.

Az egyenlőtlenségeknek sokféle típusát különböztethetjük meg. A társadalmi hierarchiában elfoglalt hely vagy a munka jellegén túl a kulturáltság is meghatározza azt, hogy milyen körülmények között és hogyan élünk. Attól a pillanattól kezdve, hogy egy család tagjává válunk, egyenlőtlen esélyek közé születünk. Más és más lehetőségeink vannak többek között a

lakhatásra, a munkára, a kapcsolati rendszerünkre és az iskolázottságunkra egyaránt. De a különféle tőkefajtákhoz való hozzájutás is egyenlőtlenül oszlik el a különböző családok között (Ferge 1989). Így tehát mindaz, ami az elitet elitté teszi – a magas szintű iskolázottsága, a gazdasági, kulturális vagy társadalmi tőke birtoklása, a kapcsolati rendszer – egyenlőtlenségi alapokon nyugszik, s megerősíti a társadalmi csoportok közti különbségeket.

Andorka Rudolf (2006) az egyenlőtlenséget úgy határozza meg, mint egyfajta elégedetlenségi szintet, amikor a kitűzött és vágyott céljainkat nem tudjuk elérni és megvalósítani. Ebben az értelemben egyenlőtlenségről nemcsak a szegénység viszonylatában beszélhetünk, hiszen ide tartozik például a műveltség dimenziója és az adott személy számára felhasználható szabadidő mennyisége, illetve eltöltése közötti különbségek halmaza is. Társadalmi egyenlőtlenség mellett beszélhetünk még esélyegyenlőtlenségről is, amikor egy adott társadalmi pozícióba való bejutás nem egyenlő eséllyel adatik meg az egyének számára (Andorka 2006).

A weberi rendiség elve szerint rendi egyenlőtlenségekről is beszélhetünk. Ez az egyenlőtlenségi vagy éppen egyenlőségi viszony azt mutatja meg, hogy a különböző társadalmi csoportok megbecsültsége, illetve tekintélye milyen mértékű a többihez képest. Minél magasabb a megbecsültsége vagy a tekintélye egy társadalmi csoportnak, annál nagyobb a presztízse is (Weber 1987). Ebben az értelemben az elit a társadalom legfelsőbb rétege, a társadalom többi csoportjához képest magasabb presztízzsel bír. Hogy a társadalmon belül ez a tekintélybeli különbség milyen mértékű egyenlőtlenséget generál, az attól függ, hogy az elit milyen mértékben távolodik el azoktól a csoportoktól, amelyekkel szemben magasabb a presztízse. A kérdés tehát az, hogy a társadalmi olló mennyire nyílik szét, továbbá, hogy mennyire nyitottak a különböző rétegek közötti átjárási lehetőségek.

1.4.1 Hogyan lehet tagja valaki az elitnek? Egyenlőtlenségi helyzetek az elitbe jutás során

Az elitet vizsgálva fontos kutatási kérdés az, hogy miként válhat valaki az elit tagjává, mennyiben függ örökölt tényezőktől, illetve mennyire zárt az elit, beenged-e új elittagokat. Kérdés továbbá az is, hogy számít-e a származás, vagy bárki az elit részét képezheti-e, ha a kompetenciái megfelelőek hozzá.

Az elitet országos szinten vizsgálva azt láthatjuk, hogy a származásra vonatkozó adatok alapján kirajzolódik egy zárt elitcsoport, azaz egy budapesti középosztályi, magas társadalmi státuszú csoport. Vezető és értelmiségi foglalkozású apáktól származik a kulturális elit többsége. Az iskolázottság alapján egyértelműen igazolható az elit magas státusza, a felsőfokú végzettsége aránya kiemelkedően magas (Csurgó – Megyesi 2011). Ez azt jelenti, hogy az elit

kevésbé jelenti a vidéki nagyvárosok elittagjait, sokkal inkább azok alkotják az országos elitet, akik Budapesten tevékenykednek, de a születési helyeket vizsgálva is kiemelkedően magas – több mint fele – a fővárosiak aránya az elit körében – ez nem csak a kulturális, de politikai és gazdasági elit esetében is megállja a helyét. Bár a mérések Budapest-centrikusságot (Csurgó 2005, Kristóf 2021) mutatnak ki az eliten belül, mégis a helyi elitek is hasonlóan választódnak ki, mint Budapesten, hiszen a vidéki városok elitjébe is olyan személyek kerülnek be, akik magas iskolázottsággal bírnak, a diploma alapfeltétele annak, hogy valaki a kulturális elit tagja legyen (Kristóf 2021).

A rendszerváltást követően a gazdasági eliten belül megjelent a jövedelmi és vagyoni elit. A vagyoni elitbe kerüléshez szükséges volt egyfelől kapcsolati tőkére, másfelől pedig olyan állásra, amely hosszú ideig az átlagnál sokkal magasabb jövedelemmel járt. Makro- és mikroszinten is találhatunk a pozíció révén körülhatárolható politikai elitet, ők azok, akik az országot irányító intézmények élén állnak, így vezetőként befolyásolják a társadalmi hatásokat. Ha ennél szűkebb keresztmetszetet veszünk figyelembe, akkor a kormányzati tagok, illetve a parlamenti képviselők sorolhatók a politikai elitbe. A kulturális elitbe bekerülni három módon lehetséges. Kulturális elit tekintetében a tehetségnek, a személyes képességeknek nagyon fontos szerepe van. Ebben az elitcsoportban is fontos lehet a pozíció, hiszen a kultúra szempontjából döntéshozói pozícióban lévők a kulturális elithez sorolhatók. A második szegmens a szellemi teljesítményt nyújtók köre, a harmadik pedig az alkotó- és szervezőtevékenységük révén kultúraformáló személyek. A rendszerváltás során a három elitcsoport közül leginkább a politikai elit alakult át, hiszen az új választási törvény elfogadása lehetővé tette a színesebb politikai paletta megjelenését a parlamentben. A kulturális elitben a pozícionális elit jelentős változások következtek be, ám a tevékenységük révén az elitbe sorolható személyek köre nem változott, sőt, az értelmiségieknek kiemelkedően fontos szerepe volt a rendszerváltás eseményeiben (Valuch 2015).

1.4.2 A kulturális tőke egyenlőtlenségi helyzetei az eliten belül

Az eliten belüli társadalmi egyenlőtlenségeket vizsgálva a kulturális elit szempontjából különösen fontos a kulturális tőkével, annak birtoklásával, illetve a kulturális termelés mezőjével foglalkozni (Csurgó 2005), de a három elitcsoporton belüli egyenlőtlenségi helyzetek is jól leírhatóvá válnak a kulturális tőke birtoklása mentén.

Az intézményesült kulturális tőkét tekintve azt láthatjuk (2. táblázat), hogy mindhárom elit esetében igen magas a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya, magas intézményesült kulturális tőkével bírnak. A gazdasági elithez képest a kulturális és politikai elit körében valamivel magasabb arányban fordulnak elő a középfokú végzettségűek, azonban a kulturális

elit az a társadalmi csoport, amelyben a legmagasabb a tudományos fokozattal rendelkezők aránya (Fényes 2011).

2. táblázat: Iskolai végzettség az elit típusa szerint (%)

Végzettség típusa	Gazdasági elit	Kulturális elit	Politikai elit	Összesen
Alapfok	1,1	0,6	1,0	0,9
Középfok	2,8	6,2	6,7	5,2
Főiskola	23,4	14,8	17,7	18,6
Egyetem	64,1	55,4	63,0	60,5
Tudományos fokozat	8,5	23,0	11,6	14,8

Forrás: Fényes Hajnalka (2011): A magyarországi elit kulturális és anyagi tőkái és társadalmi mobilitása. In (Kovács Imre szerk.): *Elitek a válság korában. Magyarországi elitek, kisebbségi magyar elitek.* Magyar Tudományos Akadémia Politikatudományi Intézet, Magyar Tudományos Akadémia Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Argumentum Kiadó, Budapest, 190. oldal

A szülők által birtokolt kulturális tőkét vizsgálva Fényes (2011) kutatási eredményeit figyelembe véve azt fontos megjegyezni, hogy a kulturális elit esetében a legmagasabb a szülők kulturális tőkéje – a másik két elitcsoporthoz képest. Ez azt támasztja alá, hogy az intergenerációs mobilitást vizsgálva a kulturális elit valamelyest zártabb, hiszen a másik két elitcsoport esetében inkább megfigyelhető a mobilitás a szülők generációjához képest (Fényes 2011). Az elmúlt harminc év során a kulturális elit volt a leginkább zárt elitcsoport Magyarországon. A szülők és nagyszülők iskolai végzettsége és a kulturális elit városi jellege a kulturális elit tagok családjának kedvező szociális helyzetére mutat rá (Kristóf 2017). Ennek a zártságnak az egyik oka lehet, hogy a kulturális tőke – nem objektívált formája – nehezen örökíthető tovább, tehát mindenkinek, aki a kulturális elitbe kerül, saját erőből kell a kulturális tőke inkorporált és intézményesült típusát megszereznie, magáévá tennie. A kulturális tőke azonban a rendszerváltás során a gazdasági elitben végbement változásokra is hatással volt. A gazdasági elit esetében az figyelhető meg, hogy a tulajdon újraosztásában azok kerültek jobb helyzetbe, akik esetében már a szülők is a középréteghez tartoztak, hiszen felhalmozott kulturális és kapcsolati tőkére tettek szert (Valuch 2005), ami a privatizáció során előnyt jelenthetett.

A gazdasági elit továbbá a kulturális és politikai elithez képest az átlagosnál magasabb státuszú. Születési hely típusa szerint hasonló arányban vannak a fővárosiak és községekből származók az említett elitcsoportban. Az apák végzettsége jellemzően felsőfokú, beosztott értelmiségként dolgoztak, ám található köztük szakképzett fizikai munkás gyermeke is viszonylag magas arányban. A másik két elitcsoporthoz képest nyitottabb, inkább

meritokratikus szempontok érvényesülnek a bekerüléskor. Magas a felsőfokú végzettségűek aránya. Politikai elit esetében viszonylag magasnak tekinthető a fővárosi származásúak aránya. A politikai elit jelentős része magas társadalmi státuszú apától származik. A pozicionális politikai elit iskolai végzettsége pedig magasán az átlag felett van (Csurgó – Megyesi 2011).

Kristóf Luca kutatásai arra hívják fel a figyelmünket, hogy a kulturális elit tagok jelentős részének a szülei és sok esetben a nagyszülei is nagyvárosiak, esetleg fővárosiak voltak, magas iskolai végzettséggel bírtak, ami azt jelenti, hogy az elitbe jutáshoz a stabil családi és társadalmi háttér, egy stabil kulturális tőke is nagy mértékben hozzájárul (Kristóf 2021).

1.4.3 Nők az elit tagjai között – gender specifikus egyenlőtlenségi helyzetek

Az egyenlőtlenségeket vizsgálva érdemes figyelmet fordítani arra, hogy milyen arányban jelennek meg a nők az elit tagjai között, illetve mely elitcsoportok a leginkább befogadóak a nők irányában, továbbá, hogy a nők és férfiak esetében milyen családalapítási és gyermekvállalási tendenciák rajzolódnak ki az elit tagjai között.

Az elitek között alapvetően felülreprezentáltak a férfiak, és ez a kulturális elit esetében sincs másként (Kristóf 2021). Czibere Ibolya (2011) kutatására alapozva korcsoportos vizsgálatban azt figyelhetjük meg, hogy a nők inkább a fiatalabb korcsoportokban találhatók meg az elit tagjai között, míg a férfiak esetében inkább az idősebb korcsoportokba tartozók azok, akik az elitet alkotják. Ha a különböző elittípusokat is megvizsgáljuk, akkor az rajzolódik ki, hogy a kulturális elit esetében a nők inkább az 59 év feletti korcsoportban vannak jelen, míg a másik két elitcsoporton belül ez a korosztály kevésbé képviselteti magát, sokkal inkább a 40-59 év között vannak jelen. Ez többek között annak lehet az oka, hogy a kulturális elitbe kerüléshez szükség van szakmai elismerésre, ám a karriert a gyermekvállalás félbeszakíthatja, ezáltal kitolódik az elitbe kerülés korhatára. A legidősebb nők a kulturális eliten belül találhatók, 50 év felett jellemző leginkább, hogy a nők bekerülnek a kulturális elitbe. A táblázatból leginkább az figyelhető meg, hogy míg a fiatal nők a kulturális és politikai elitből hiányoznak, addig a gazdasági elitben az idősebb nők alig képviseltetik magukat (Czibere 2011). A kilencvenes években a nagyvállalkozók, tehát a gazdasági elitbe tartozók 90%-a férfiakból állt, akiknek a jelentős többsége felsőfokú végzettséget szerzett (Valuch 2005).

Ahogy a férfiak esetében, úgy a nőknél is, illetve mindhárom elitcsoportban az mondható el, hogy a magas iskolai végzettség megszerzése befektetés a későbbi munkaerőpiaci

státusz betöltéséhez. Az elitet vizsgálva a férfiakhoz hasonlóan a felsőfokú végzettség⁹ a leginkább jellemző a nők körében is (Czibere 2011).

A gyermekvállalási hajlandóságot vizsgálva figyelemre méltó és a karrier utakat tekintve fontos eredmény, hogy a női elittagok körében meglehetősen magasabb a gyermekkel nem rendelkezők aránya (Czibere 2011). Ez szintén összefüggésben lehet a korcsoportoknál már említettekkel, hogy a nők esetében a gyermekvállalás megtörheti a karrier ívét, így a sikeresség érdekében később, vagy egyáltalán nem vállalnak gyermeket.

Az elitek közötti és eliteken belüli egyenlőtlenségeket vizsgálva tehát azt láthatjuk, hogy markáns egyenlőtlenségi különbségek nem az eliten belül, sokkal inkább az elit és más társadalmi csoportok között alakul ki.

1.5 A kultúra kifejezés lehetséges szociológiai meghatározásai – avagy a kultúra mint mező értelmezése, amelyen belül az elit működik

Mivel a kutatásom során Bourdieu (1983) kulturális mező elméletét kiindulópontnak tekintem, és az elit tagjait az elmélet szerinti korlátozott kulturális termelési mező alkotóihoz és résztvevőihez sorolom, ezért fontosnak tartom, hogy az elméleti felvezető során értelmezem a kultúrát, valamint a kultúrának azt a két típusát, amelyet leggyakrabban magas-és tömeg-, vagy populáris kultúraként, bourdieu-i értelemben pedig korlátozott és tömeges, más néven kiterjesztett kulturális termelési mezőként, Vitányi Ivánt követve pedig autonóm és mindennapi kultúrának nevezünk. Ezzel láthatóvá és jobban érthetővé válik, milyen értékek és normák, illetve kulturális termelési folyamat mentén szerveződnek a kulturális elittagok, illetve miként működnek, hogyan jelennek meg a kulturális mezőben.

Bourdieu (1983) szerint a kultúra egyik meghatározó jegye, hogy versengések folynak a mezőn belül a pozíciók megszerzéséért. Amikor ezeket a versengéseket vizsgáljuk meg kell különböztetnünk a kulturális mezőn belül magas- és tömegkultúrát, ahol nem az esztétikai értékítélet húzza meg a határokat, hanem a piaci mechanizmusok (Kristóf 2017).

A kiterjesztett kulturális termelési mezőben leginkább az adott terméket fogyasztók közönsége határozza meg a termelés folyamatát, tehát ez egyfajta piaci igény kiszolgálása. Habár ez a termelési mező függő viszonyban áll a kulturális fogyasztói piaccal, mégis egyfajta szabadságot élvez, ha arra gondolunk, hogy a tömeg kiszolgálása miatt nem kell állást foglalnia a társadalomban éppen zajló közéleti, politikai és gazdasági helyzetekre. Ezzel szemben azok a kulturális elittagok, akik a korlátozott termelésben vesznek részt, a művészet piaci folyamataitól

⁹ Az elitbe tartozó nők 94,2%-a bír felsőfokú végzettséggel, ennél alacsonyabb iskolai végzettsége 5,7%-uknak van (Czibere 2011).

szabadok, de mint szellemi vezetők, kulturális mintaadók, véleményformálásukkal, közéleti, politikai és gazdasági helyzetekre reagálásukkal tartoznak az őket követőknek, fogyasztóknak (Havas 2018).

„Hogy mire kell gondolnunk, ha kultúráról beszélgetünk, ezt még akkor sem kellene magyarázgatnunk egymásnak, ha történetesen nem szerepelne a lexikonban; legalábbis ez volt a helyzet pár évvel ezelőttig.” (Maróti 1980: 14)

A kultúra fogalmának könyvtárnyi lehetséges értelmezése van, ám van négy olyan elem, amely minden meghatározásban megjelenik, ezek pedig a következők: az ember, illetve adott esetben az emberek egy csoportja, egy közösség, az emberek tárgyi cselekvése, illetve a tevékenység által létrejött anyagi tárgy vagy tárgyak és a rendszer, amely a már említetteket összefogja, s amely a legtöbb esetben a társadalom, a kultúra vagy a civilizáció. Az említett elemekből felépülő kultúra mindig két funkciót tölt be a társadalomban és az emberek életében egyaránt. Egyrészt egy összetartó erő, hiszen a kultúra által az élet megformálhatóvá válik, egyfajta folyamatosságot és biztonságot közvetít. Másrészt van egy robbanásszerű ereje és funkciója is, hiszen a kulturális forradalmak révén mindig valami új keresése indul el (Vitányi 2006).

T. S. Eliot szerint a kultúra kifejezésnek különböző jelentései lehetnek attól függően, hogy az egyén, a csoport vagy a társadalom felől közelítünk-e hozzá. A kultúra mindig valamilyen nagyobb egységbe ágyazódik bele, így az egyén kultúrájára a csoport kultúrája gyakorol hatást, míg a csoport kultúrájára a társadalom bír befolyásoló hatással. Ennek fényében pedig leginkább a kultúra és a társadalom viszonyát érdemes vizsgálni. Amint a társadalom fejlődése a csoportok között egyre nagyobb differenciáltsághoz vezet, megjelennek olyan különböző kulturális szintek, amelyek a különböző csoportok sajátjai. (Eliot 2003).

Hankiss Elemér a kultúra fogalom kétféle jelentését különbözteti meg, az egyik a magas-, a másik pedig a mindennapi kultúra. A magaskultúra alatt az adott nemzet kiemelkedő szellemi-művészeti teljesítményeinek összességét érti, melynek értékei az elmúlt évtizedek során egy egyre szélesebb társadalmi réteg közkincsévé váltak. A mindennapi kultúrát ennél tágabban értelmezi Hankiss, amely nemcsak az irodalmi műveket, a zenei és képzőművészeti alkotásokat, valamint az ezekhez kapcsolódó esztétikai élményeket jelenti, hanem a mindennapi társadalmi életet és együttélést lehetővé tévő, valamint szabályozó beidegződéseket, normákat és ismereteket is (Hankiss 2004). A kultúra kettőssége kapcsán a mindennapi kultúra mellett Vitányi Ivánnál (1981) megjelenik az autonóm kultúra, amely magas művészetként értelmezhető, szembeállítva a szórakoztató, mindennapi, tehát az élő kultúrával.

Amellett, hogy a mindennapi élet szabályai a kultúrában jönnek létre, s a kultúra rendszere közvetíti is őket, a legfontosabb társadalmi szerepe mégis az, hogy általa érthetjük

meg, adott társadalom mitől innovatív, mitől fejlődik vagy éppen marad le a többi társadalomhoz képest. Ezt a társadalmi szerepet leginkább a szűkebb értelemben vett kultúra fogalmon keresztül figyelhetjük meg, hiszen ebben az esetben találkozunk a kultúraközvetítő csatornákkal – legyen szó akár művészekről, akár médiumokról –, amelyek a tágabb értelemben vett kultúra állapotáról képesek koncentrált képet nyújtani. A tágabb definíció szerint kultúrán azt a szellemi dimenziót kell érteni, amely az egész társadalmat összefogja, a társadalmi létet meghatározza. Ebbe az értelmezési keretbe ágyazódik bele egy másik, szűkebb dimenzió, amely a művészeti ágakat – irodalom, képzőművészet, zene stb. –, azok termékeit – film, könyv stb. –, valamint a médiát és internetet is magában foglalja (Kapitány – Kapitány 2009).

Kultúráról beszélve rendszerint megjelenik a magas- és populáris (vagy tömeg)kultúra problémája. A legfontosabb kérdés az, létezik-e magas- és tömegkultúra, s amennyiben igen, hol húzódik a határuk, hogyan és milyen formában tudjuk megkülönböztetni őket.

A kultúra soha nem alkotott homogén szerkezetet, illetően módon nem is beszélhetünk a kultúráról, leginkább csak kultúrákról. A hagyományos felosztások mély- és magaskultúrát különböztetnek meg. Az etnológusok szerint a mély kultúrához a törzsi, paraszti, tehát a népi kultúra tartozik. A népi kultúra alkotásainak értéke nem kisebb, mint a magaskultúráé, azonban termékei máshogy léteznek a társadalomban, differenciáltság jellemzi őket, tehát a műnek nincs külön élete, csupán a tevékenység, cselekvés által létezik. Ezzel szemben a magaskultúra erősödő differenciálódással jellemezhető. A magaskultúra különböző szférái elválnak egymástól, az alkotások pedig autonómiát nyernek. A kultúrafajták között mindig van átmenet, azonban mégis jól elválaszthatók egymástól ugyanúgy, ahogy a befogadói is különbözőek. A magaskultúra közönsége sem tud elzárkózni a szórakoztató kultúrától,¹⁰ hiszen valamilyen mértékben egyaránt fogyasztója, hallgatója, nézője. Fontos azonban, hogy a szórakoztató kultúrát nem tagadják, csupán életvitelükben másodlagos helyet foglal el ez. S ugyanúgy a szórakoztató kultúra fogyasztóihoz is eljut a magaskultúra, annak könnyebb befogadású műfajai, de ők is csak másodlagos kultúraként tartják mindezeket számon. Tehát mint láthatjuk, a lényeg abban keresendő, hogy mindig a fő, domináns irányultság a mérvadó (Vitányi 2006).

A cultural studies egyik irányzata szintén azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy nem csupán egyetlen kultúra létezik, hanem kultúrákról beszélhetünk. Az ontológiai felfogás szerint a kultúra alábbi felosztása létezik: népi kultúra, magaskultúra és szórakoztató kultúra. A kultúra illetően megkülönböztetése a funkcióra, a létezés és működés módjára vonatkozik. A magaskultúra eredeti formájában a társadalom felső rétegének a tulajdona volt, azonban a modernitással a magaskultúra ezen jellege fokozatosan megszűnt a kultúra sokszorosításának

¹⁰ A szórakoztató kultúra kifejezés a populáris (tömeg) kultúra szinonimájaként szerepel a szövegben.

lehetőségével (elsőként gondoljunk itt a könyvnyomtatásra), majd a tömegkommunikációval teljesedett ki ez a folyamat (Vitányi 2006).

Az ötvenes évek egyik legmeghatározóbb jelensége volt, hogy a tömegkultúrát nem fogadták el kultúraként, sőt, szinte már divat volt negatív jelzőkkel illetni. Ebben az időszakban jelent meg a jó szándékú tudományos és művészeti ismeretterjesztés kétségbevonása. A kultúrát már nemcsak a tömegektől és azok különféle szórakozási igényeitől kellett féltetni, hanem az értelmiségiektől is, akik bizonyos gazdasági- vagy érdekszempontok szerint akár átírhatnak vagy megváltoztathatnak autentikus műveket, alkotásokat. A tömegtársadalomnak ez az egyik jellegzetes kulturális megnyilvánulása, mely a kultúra hagyománya ellen dolgozik és működik. Hannah Arendt (1959) ezt a következőképpen fogalmazta meg (Wessely 2003):

„Tömegkultúra akkor jön létre, amikor a tömegtársadalom lecsap a kulturális tárgyra, ami azzal a veszéllyel jár, hogy a társadalom életfolyamatai [...] a szó szoros értelmében elfogyasztják, megeszik és elpusztítják a kulturális tárgyakat.” (Arendt 1959: 48-49. idézi Wessely 2003: 19)

Ha a kultúrát a szociológia tudományán keresztül vizsgáljuk, akkor szembe találjuk magunkat azzal a kérdéssel, hogy a kulturális tények hogyan tesznek szert jelentőségre. Az empirikus szociológiának fontos foglalkoznia azzal, hogy a társadalmi folyamatokra hatást gyakorolnak a valós kulturális tények. Itt válik fontossá a polgári kultúra, melynek megjelenésével a kultúra önállósult, és a modern társadalom egyik újszerű elemévé kezd(ett) válni a kulturális társadalmiasulás (Tenbruck 2003).

A dichotómiát fenntartva a magaskultúra kizárólagos hívei úgy vélik, hogy a népszerű kultúra¹¹ olyan tömegkultúra, amely nemcsak a fogyasztóira, de a társadalom egészére káros hatással bír. A tömegkultúra szimbolikus termékeket jelöl, amelyeket a társadalom többsége használ. A kultúrának azonban ez a megnevezése pejoratív kifejezés, hiszen a tömeget általában csőcselékként vagy tagolatlan közösségként értelmezzük. Azt is mondhatnánk, hogy a tömegkultúra kifejezés a tagolatlan tömegnek a kultúranélküliségét fejezi ki. A népszerű kultúra kifejezés azonban képes ezt a negatív konnotációt feloldani, ezért tömegkultúra helyett érdemesebb ezt a kifejezést használni, hiszen számos olyan népszerű kultúra létezik, amely a magaskultúrához hasonlóan normákat és esztétikai értékeket kifejező ízlést közvetít. Így azt mondhatjuk, hogy az ízléskultúrák összevetéséből láthatóvá válik, hogy a magaskultúra sok szempont alapján hasonlóságot mutat a népszerű kultúrával (Gans 2003).

¹¹ A népszerű kultúra kifejezés itt a már a bekezdés címében említett, s a később tárgyalt populáris kultúra szinonimája.

Ahogy már erre volt egy utalás, a polgári kultúra megjelenése és kibontakozása mindig összefügg a nagyközönség kialakulásával. A mai modern folyamatok, így a globalizáció következtében egyre újabb rétegek kerülnek be a kultúra körforgásába. A technikai változásoknak nagy hatásuk van a polgári kultúra megjelenésére, hiszen a kultúra egyre szélesebb kibontakozásában a legmeghatározóbb tényezők a kulturális javak terjesztését segítő technikai eszközök – a könyvnyomtatástól kezdve egészen a tömegmédiá megjelenéséig (Tenbruck 2003). Bár a magaskultúra egyre szélesebb körben terjed a társadalom tagjai között, nézetei és eszméi is egyre elfogadhatóbbá válnak, ennek ellenére a népszerű- és magaskultúra különbsége mégsem szűnt meg (Gans 2003). Gans (1999) azt mondja, a szórakoztató és magaskultúra megkülönböztetése a kultúra társadalomban betöltött funkcióin és működésének mechanizmusain alapszik. Eszerint különböző ízléscsoportokat jelöl ki: az első a felsőosztálybeli, legműveltebbek kultúrája; a második a felső középosztály kultúrája; a harmadik az alsó középosztály kultúrája; a negyedik az alsó osztály kultúrája; az ötödik pedig a népi jellegű kultúra. A felsorolt különböző ízléskultúrák, azok jelenlétének és fogyasztásának intenzitása határozza meg az adott társadalom ízlésszerkezetét.

A második modernizáció korszakában a kulturális tőke a társadalom egyik főszereplőjévé vált, így a kultúra több módon is terjeszthető és átadható. Eljuthat embertől emberhez közvetlen átadással. A könyvnyomtatással az átadás egy új szakasza született meg, a kultúra sokszorosíthatóvá vált, napjainkra pedig már globálisan is sokszorosítható a tömegkommunikáció, s a ma már leginkább releváns internet révén. A posztmodern filozófia kultúrszociológusai azt mondják, hogy nemcsak a narratívák tűntek el, hanem stabil értékek sincsenek már. Elveszett az érték érvényessége, amely eddig a magaskultúra értékeit magasabb értékűnek gondolta a tömegkultúra értékeinél (Vitányi 2006). Ez az érvelése utal arra, hogy napjaink modern társadalmában kezd elhalványulni s talán eltűnni is a magas- és populáris kultúra egykori éles megkülönböztetése, s kezd összemósodni e kétféle megközelítés.

György Péter így fogalmaz magas- és populáris kultúra kapcsolatáról:

„Az egyiket az univerzalizmus és az interpretáció, valamint az individuális műalkotásoknak kijáró örök és mindig megújuló figyelem illeti meg, a másik a ritualizált fogyasztás terepe.”
(György 2002: 45)

Végző soron azonban – legyen bár szó magas- vagy populáris kultúráról – mindkettő ugyanoda vezet, csupán két különböző út bejárásával juthatunk el a kulturális javak fogyasztásához, befogadásához (György 2002). Egyes megközelítések pedig a magas- és populáris kultúra

diskurzusában a fiatalok kultúráját egyértelműen utóbbi szinonimájaként használják (Access of young people to culture – Kutatási összefoglaló é.n.).¹²

Pierre Bourdieu egy, az eddig tárgyaltakhoz – kiterjesztett és korlátozott kulturális termelési mező – képest egy teljesen más megkülönböztetését is felveti a magas- és populáris kultúrának, mégpedig azt, hogy a magaskultúra bennszülöttjei a művelt emberek (Bourdieu 1978). De mit érthetünk a művelt, a nem művelt vagy akár a félművelt kifejezések alatt? Műveltségnek a kultúra egyéni elsajátítását nevezzük. Azonban kultúráról beszélve fontos látni azt, hogy a kultúrának kettős jellege van. Egyfelől visszautal a társadalomra, másfelől azonban közvetítői szerepet tölt be a félműveltség és a társadalom között. A társadalmi határok a tudat, a szubjektum szintjén elmosódnak, a tömegekre rengetegféle úton és módon zúdulnak a műveltségi javak. A műveltségi javak ilyen szintű tömegessé válása a műveltséget árucikké tette, mely csak úgy képes életben maradni, ha az igazságtartalma elvész, ez a folyamat és ez a helyzet pedig a félműveltség légköre. Műveltségben már csak azok az egyének részesedhetnek, akik nem váltak a tömeg részévé vagy pedig szakmájuknál fogva (magukat elitnek nevező) művelt csoportokhoz tartoznak. A kultúrapiar pedig a tömegmédián keresztül tartósítja ezt az állapotot. A műveltségnek ez a fajta közvetítése, amelynek lényege, hogy frissen és gyorsan kapjunk meg mindent, a műveltség megsemmisítését jelenti, mivel a tömegmédiátérhódításával az emberekre össze nem kapcsolható információk zúdulnak. Az emberek azonban mindig csak a pillanatnyi, adott információkból lehetnek jól tájékozottak, amelyeket azonban a következő pillanat új információi semmissé tesznek. Ez az állapot nem eredményezhet műveltséget. A műveltség csakis kritikai attitűddel érhető el, a félműveltség kritikája nélkül elvész a műveltség (Adorno 2003).

Az értekezésben a kultúra lehetséges meghatározásaiból az elitek kulturális mezőn belüli működését Hankiss (2004) és Vitányi (1981) megközelítésében értelmezem. Az autonóm kultúra – mely magában foglalja a kulturális termékek és művészeti javak összességét – a társadalom igényeire reagálva jön létre, miközben a befogadókön keresztül visszahatva a mindennapi kultúra részévé válik újra és újra, folyamatosan alakítva azt, fogódzókat adva a mindennapok megéléséhez.

¹² Access of young people to culture. Final report. (é.n.)http://ec.europa.eu/youth/policy/youth_strategy/documents/study-on-youth-access-to-culture-full-report_en.pdf utolsó látogatás dátuma: 2016. március 12.

2. ELITKUTATÁSOK MAGYARORSZÁGON A RENDSZERVÁLTÁST KÖVETŐEN

„Az elit tagjaivá azok váltak, akik tudásuk mellett valamilyen társadalmi tevékenységet is irányítottak, szerveztek, vagy abban résztvettek.”

(Kántor 1994: 32)

A magyarországi elitkutatásokat az időbeliséget és a kutatási módszereket tekintve is két-két csoportba oszthatjuk. Beszélhetünk egyfelől a rendszerváltás előtti, tehát a kilencvenes éveket megelőző, leginkább történeti, egyházi elitet is érintő, majd a rendszerváltást követő, kilencvenes évek utáni elitkutatásokról. Másfelől pedig megkülönböztetjük a kvantitatív és kvalitatív elitkutatásokat. Dolgozatomban az elitkutatások felvázolása során csupán a rendszerváltást követő vizsgálatokra helyezem a hangsúlyt.

A klasszikus elitelméletek, amelyeket az értekezés első fejezetében elemeztem, a 19-20. század fordulóján jelentek meg, ám az elitek kutatása más történelmi, ha úgy tetszik, válságos időkben is lényegessé vált. Az 1980-as években Magyarországon például ismét a társadalomtudományok fontos hivatkozási alapjai lettek az említett elméletek, valamint bekerültek a legfontosabb (közéleti) beszédtemák közé, mivel az egykori szovjet érdekszférán belüli működéseket és változásokat ezeken az elméleteken keresztül igyekeztek megérteni (Kucsera 2019), így ezek jelentik a rendszerváltás utáni magyarországi elitkutatások alapjait. A demokratikus Magyarország kulturális elitjének kutatásokon keresztüli megismerése fontos kiindulási alapja a dolgozat kutatási kérdéseinek és módszereinek meghatározásában.

Ebben a fejezetben, a magyarországi elitkutatások bemutatása során, nem célom újító erejű gondolatok közlése, eddig nem ismert összefüggések feltárása, csupán saját kutatásomat igyekszem a maga sajátos, valid kontextusába helyezni. Ehhez leginkább Kristóf Luca (2011b) írására támaszkodom, aki az elitekkel foglalkozó kutatásokról a legfontosabb tudnivalókat már összegyűjtötte, így munkája révén teljes képünk van a rendszerváltást követő elitkutatásokról.

2.1 A rendszerváltás utáni elit

Habár a kulturális elit is egyfajta hatalommal és befolyással rendelkezik, az ország élén álló politikai és gazdasági hatalommal bíró, irányító személyek csoportjának – tehát a politikai és gazdasági elitnek – a változása, újbóli meg-, illetve kialakulása a közvélemény számára (is) figyelemre méltóbb és fontosabb volt, mint a kulturális elitben végbement változások. Továbbá a kulturális elit változásai leginkább országos és fővárosi szinten voltak érdekesek. Szelényi és szerzőtársai révén azt tudjuk, hogy a kilencvenes évek elején lezajlott személycserék ellenére a kulturális elitet jellemző fő tulajdonságok nem változtak. Kollektív módon egy lépcsőfokot haladtak előre (Szelényi et al. 1995).

Habár az egyértelműen látszik, hogy a kulturális életben egyre erősebb és fokozódó változások mentek és mennek végbe a mai napig más dinamikával és motivációval, amelyek kihatnak a kultúrafogyasztásra is. A kulturális elitről azonban a többi elithez képest alapvetően kevesebb empirikus kutatás készült (Kristóf 2011b). Ez talán annak is a következménye, hogy – ahogy azt az első fejezet definíciós próbálkozásainál is láttuk – a kulturális elit egy nehezen behatárolható közeg, hiszen a kulturális tőke, illetve a művészi alkotások olyan értékpreferenciákat és esztétikai jelentőségeket hordozhatnak, illetve hordoznak magukban, amelyek a tudományos objektív szemléletben nehezen behatárolhatók, s talán az értékítélet-mentesség dimenzióját gyengítik. Továbbá – annak ellenére, hogy a kulturális elit is rendelkezik hatalommal – az ország élén álló gazdasági és politikai hatalommal bíró, irányító személyek csoportjának változása, újbóli alakulása a kutatók számára is érdekesebb és fontosabb volt, mint a kulturális elitben végbement változások.

Jelentős kultúrpolitikai és ideológia eszmények hatnak napjainkban a kulturális mezőre, s az elmúlt évekből is egyre több felülről irányított változásnak lehettünk szemtanúi, olyan központosítási modellekkel, mint például az irodalmi életben megjelenő Petőfi Irodalmi Ügynökség – élén Demeter Szilárdal, vagy a színház- és filmművészet terén zajló változások – élén Vidnyánszky Attilával. Ezekben a folyamatokban pedig látens vagy manifeszt módon jelentős szerepe van a kulturális elitnek – a kultúrpolitikai aktorok mellett. A végbemenő változások miatt kiemelt jelentőségű a társadalomtudományokban az elit és kulturális elit kérdésköre.

Érdekes jelenség a helyi elitek empirikus kutatásának hiányossága is. Lokális szinten például Várnagy Réka (2006), Csíte András és Kovács Imre (2002), valamint Pászka Imre (2010) foglalkozott az elitekkel. A rendszerváltás óta eltelt három évtized, ennek ellenére a keleti régió központjának, Debrecennek a kulturális elitjéről, az elitben végbement változásokról nincsenek adataink és információink, meglehetősen keveset tudunk róla mondani – ami a társadalomtudományokat illeti. Sőt, általában véve a kulturális élet alakulását, mozgatórugóját vagy esetleg mozgatórugóinak aktivitását, kultúraformáló tevékenységeit is homály fedi olyan értelemben, hogy ezek a változások, szerepvállalások nincsenek rendszerezve, feltárva; egyelőre csak országos szintű változásokról, preferencia-eltolódásokról vannak ismereteink. Ezek alapvetően jellemezhetik a lokális terekben működő kulturális szféra és alakítóik rendszerváltás utáni változásait is, de fontos látni, hogy Magyarország főváros centrikussága felől közelítve a lokalitás aspektusa más elemzési dimenziókat és eredményeket fejthet fel. Míg például országos szinten a kulturális élet formálóit bal- és jobboldali politikai preferenciák mentén különböző csoportokba sorolhatjuk – illetve azt láthatjuk, hogy a baloldaliként számon tartottvéleményformálók alakítják leginkább a kulturális mezőt (Kristóf

2021) –, addig Debrecen lokális szintjén közel sem beszélhetünk hasonló tendenciákról, kis közösségi szinten más mozgatórugói vannak a siker és elfogadás dimenzióinak – habár a politikai nyomás erősödő hatása sem vitatható.

A rendszerváltás körüli időket tekintve fontos hangsúlyozni, hogy a rendszerváltást követően a kulturális, illetve a szellemi életben a többi – tehát a gazdasági és politikai – elithez képest a cserélődés kisebb volt (Valuch 2005). A rendszerváltás előtti kulturális elitet alkotó személyek 56%-a a rendszerváltást követően is a pozíciójában maradt (Kristóf 2011b.) A későbbiekben javarészt csak azok szorultak háttérbe, akik erőteljesen és feltűnően elkötelezték magukat a szocialista rendszer mellett (Valuch 2005). Fontos tényező továbbá még az is, hogy a gazdasági és politikai elithez képest a kulturális elit karaktere és fő tulajdonságai nem változtak az elitváltás során (Kristóf 2011b). Ez a megállapítás pedig arra enged következtetni, hogy azok – az első fejezetben – említett klasszikus értelmiségi- és elitfeladatok, amelyeket a kulturális elit jellemzőiként és feladataiként soroltam fel, általánosak, minden időre érvényesek, ha tetszik, alapfeladatai a kulturális véleményformálóknak, amelyek ideológiáktól és politikai nyomásgyakorlástól mentesek kell, hogy legyenek. Jelen dolgozatnak nem célja, hogy feltárja, Debrecenben hogyan alakult a kulturális elit cserélődése a teljes társadalomhoz képest, illetve, hogy a rendszerváltás óta napjainkra milyen változások mentek végbe, de a kutatásnak célja láttatni azt, hogy napjainkban milyen folyamatok zajlanak a kulturális élet és a kulturális elit működésén belül.

Szalai Erzsébet (1998) úgy látja, a hagyományos értelemben vett kelet-európai értelmiségi szerep felbomlása a rendszerváltást követően nemhogy hiányos módon zajlott le, de meg sem kezdődött. A kulturális elit pedig azt közvetítette az értelmiség felé, hogy feladatuk nem a társadalomban valóságosan megjelenő problémákkal való szembenézés, hanem a különböző kultúrák és életstílusok közötti választás és állásfoglalás. Ez azonban a valós értelmiség eltűnésének veszélyét vonhatja maga után. Így tehát a kulturális elit és az értelmiség válsága a kultúra hanyatlását is feltételezi, mivel *„elvész a kultúra jövőbe nyíló jelentésének megfogalmazási problémája”* (Szalai 1998: 123).

Szalaiak ez a gondolata azt támasztja alá, hogy a kulturális elit problémafelvetései nélkül, s társadalomformáló szerepük nem megfelelő, hiányos betöltése következtében egy kollektív morális válság következhet be. Ahhoz pedig, hogy ezt a feladatukat el tudják látni, szükség van arra, hogy ők maguk is lássák, egy közös csoportot, a kulturális elitet alkotják, akiknek közös feladataik vannak.

2.2 Elitkutatások Magyarországon

Magyarországon tehát a 20. század végén új lendületre kaptak az elitkutatások, és ahogy említettem, a rendszerváltás során zajló változások arra sarkallták a kutatókat, hogy ismét újra értelmezzék a klasszikus elitelméleteket. A magyarországi elitkutatások más és más elitdefinícióval dolgoztak (Kristóf 2011b), de a vizsgálódásokról általában az mondható el, hogy az elitpozíciókkal, illetve a befutott elitpályákkal foglalkoztak (Kristóf 2017). Bozóki András (2003) például azt fogalmazta meg, hogy a magyarországi elitkutatások esetében a formális hatalom volt a legfontosabb az elit meghatározása során, hiszen ezek a kutatások a demokratizáció kulcsszereplőit látták az elitben. Ez is alátámasztja a kulturális elit meghatározásának nehézségeit, hiszen a kulturális elit egy olyan elitréteg, amelyről sokkal kevesebb empirikus kutatás adatai állnak rendelkezésünkre a politikai és gazdasági elithez képest (Kristóf 2011b), tehát a formális hatalom értelmezése sokkal kevésbé ragadható meg a kulturális elittagok között – a pozicionális elitet leszámítva. Ez is oka, hogy Magyarországon a politikai és gazdasági elittel kapcsolatos empirikus kutatások száma jelentősebb. Ezeket Bozóki András gyűjtötte össze egy 2003-as tanulmányában, amelyből jól látható az említett társadalmi csoportok iránti érdeklődés a rendszerváltást követően.

3. táblázat: Politikai és gazdasági elittel foglalkozó kutatások a rendszerváltás után

Kutató	Év	Kutatott terület
Ágh Attila	1992	pártelitek
Bozóki András	1996, 1999, 2002	értelmiség, kerekasztal-elit
Bozóki András - Javorniczky István - Stumpf István	1998	politikai vezetők
Böröcz József - Róna-Tas Ákos	1995	gazdasági elitek
Körösenyi András	1996, 1999	nómenklatúra, értelmiség
Lengyel György	1989, 1998	menedzserek, gazdasági elit
Lengyel György - Bartha Attila	2000	menedzserek
Nyíró András	1989, 1992	politbüro, nómenklatúra
Róna-Tas Ákos	1991, 1994, 1995	parlamenti és gazdasági elitek
Szalai Erzsébet	1994, 2000	új technokrácia
Szelényi Iván - Szelényi Szonja - Kovách Imre	1995	politikai és gazdasági elitek
Tőkés Rudolf L.	1991, 1996, 2000	kommunista és kerekasztal-elitek

Forrás: Bozóki (2003): 28-29.

Mielőtt rátérnék az eddigi elitkutatások bemutatására, fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy a kvalitatív és kvantitatív kutatások eredményeinek van egy közös metszete a kutatási

eredmények fényében. A kulturális elitnek – mindkét típusú kutatás esetében – egy sajátos jellemvonása rajzolódik ki a másik két elitcsoporttal szemben. A közös jellemvonás az, hogy a rendszerváltást követő húsz évben a kulturális elit egyfelől a legzártabb, másfelől a legstabilabb elitcsoport volt (Kovách 2010). Napjainkban külső – leginkább politikai – nyomás hatására ez a zártág és stabilitás megkérdőjeleződött, hiszen intézményvezetői pozíciók betöltése, de akár díjak vagy ösztöndíjak odaítélése is kultúrpolitikai akaratérvényesítés eszköze lehet. Ennek ellenére a társadalomra véleményformálóként valóban hatni tudó kulturális elit továbbra is stabil társadalmi csoport, az elitfunkciókat és szerepeket tekintve is.

Bozóki (1994, 2010) az 1982-93 közötti időszakot az értelmiség évtizedének nevezte el. Kutatásában azt vizsgálta, hogy a demokratikus ellenzék politikai ellen-elit hogyan töltötte be értelmiségi szerepét a rendszerváltás során. Azt állapította meg, hogy az értelmiség volt a rendszerváltás legfőbb előmozdítója, s kivitelezője is, tehát a kulturális véleményformálók és aktorok nélkül másképp zajlott volna le az átmeneti időszak. Körösi András (1996) a politizáló értelmiséget vizsgálta. Körösi az értelmiség szerepét a hatalomellenességben látta, mivel az az értelmiségi réteg, amely a szocializmusban nevelkedett fel, nem tud máshogy viszonyulni a demokráciához sem, csupán hatalomellenesen. Csicsvari András 2001-ben pedig a közéletben megjelenő értelmiség hitelességét vizsgálta egy lakossági survey kutatás segítségével. A felvétel során a kulturális elit közé azokat a személyeket sorolta, akik az akkori országos kulturális és oktatási intézmények vezetői voltak. A kulturális elithez sorolta még a kilencvenes évek utáni Kossuth- és Széchenyi-díjasokat, a Magyar Tudományos Akadémia tagjait, valamint a kilencvenes évek könyv- és hanglezem eladási listák első helyezettjeit (Csicsvari 2001). Ezek a kutatások azonban kevésbé az elitkutatás perspektíváit alkalmazták, inkább értelmiségi kutatásoknak feleltethetők meg (Kristóf 2011b).¹³

A rendszerváltás óta több átfogó kvantitatív vizsgálat készült a kulturális elitről. Az első az 1993-as elitkutatás része volt. Ez a kutatás leginkább az elitváltás problematikáját járta körül. A második kutatás egy 2001-es kérdőíves adatfelvétel volt, amelyet Kovách Imre és Csicsvari András vezetett. A rendszerváltás után a piac térnyerése a kulturális életben is egyre inkább felfedezhető volt. Így tehát a mintában szerepet kaptak olyan, a tömegkultúrában tevékenykedő személyek is, akik az eladási listák alapján a kultúraformálás élén álltak (Kristóf 2011b). Ennek a kutatásnak az érdekessége, hogy egy reputációs alcsoportot is lértelhozta. A reputációs alcsoport a kulturális elit által fontosnak tartott véleményformálókból áll. A véleményformálók a kulturális elit többi tagjához képest a médiában aktívabb megjelenést és szereplést vállalnak.

¹³ Értelmiségi kutatások kapcsán fontos megjegyezni, hogy az értelmiséggel és értelmiségi elittel foglalkozó empirikus kutatásra szinte egyáltalán nem került sor.

A reputációs elit tagjairól általában elmondható, hogy magasabb kulturális tőkével bírnak, idősebbek a többi kulturális elittaghoz képest. Inkább férfiak kerültek be ebbe a csoportba a nőkkel szemben, sőt a diploma megszerzésének a helye is fontos, hiszen csupán négy egyetemre korlátozódik (Eötvös Lóránd Tudományegyetem, akkori Színház- és Filmművészeti Főiskola, ma már egyetem, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Semmelweis Ignác Orvostudományi Egyetem). A volt MSZMP-tagok magasabb arányban fordulnak elő a reputációs elitben, mint a kulturális elit összességében, továbbá a reputációs elit kapcsolati tőke kiterjedtsége is jóval szélesebb (Kristóf 2014). 2009-ben az MTA Politikatudományok Intézete egy nagyobb, átfogó elitkutatást végzett Magyarországon. Ez a kutatás nem csupán egy elitfogalommal dolgozott, hanem többféle elitfogalmat használt a mintavétel során. A 2009-es kutatás két meghatározás szerint értelmezte a vizsgálni kívánt elitet, akárcsak a már említett 2001-es felvétel. Egyfelől a pozíciók – strukturális megközelítés –, tehát a különböző intézményekben elfoglalt helyek alapján. A pozíción túl az elit meghatározásánál szerepet kapott még a reputáció, mely megközelítés igencsak fontos a kulturális elit vizsgálata során (Csurgó – Megyesi 2011). A reputációs elit vizsgálata azért lényeges, mert az elitek kutatásánál az egyik legnehezebb kérdés és vizsgálati dimenzió a presztízs, hiszen az elit presztízs szerinti meghatározásához szükséges ismerni a társadalom elitről alkotott képét. Vannak bizonyos alternatív műfajok minden művészeti ágban, amelyeknek speciális nézőserege van, és egy gondolkodó, értelmiségi réteget céloznak meg. Ezek az alternatív, társadalmilag elismert személyek és csoportok azonban nem mindig esnek egybe a tudományos értelemben vett pozicionális vagy művészeti elit megközelítésével. 2017-ben Kristóf Luca egy több mint 400 fős mintán végzett kérdőíves elit-adatfelvételt – a korábbi kutatásokhoz képest megváltozott politikai és társadalmi környezetben. A kérdőíves kutatás fókuszának tágítása érdekében Kristóf interjúkat is készített kulturális elittagokkal, továbbá egy országos reprezentatív mintán is vett fel kérdőíveket. Kutatásában a megváltozott politikai környezet kultúrára és kulturális elitre gyakorolt hatását vizsgálta (Kristóf 2021).

A kulturális elit rendszerváltás utáni kutatásának több vizsgálati hulláma is zajlott, melynek keretén belül először 1993-ban Szelényi Iván, Szelényi Szonja és Kovách Imre határozta meg először, mit értenek a kutatások során a kulturális elit alatt (Szelényi et al. 1995). A két kritérium, amely alapján a mintát összeállították a vezető pozíció és az állami díj birtoklása volt. A további kutatásokban ez a meghatározás más kritériumokkal is kiegészült, és bekerültek a mintába könnyűzenészek és könyveladási sikerlisták élén állók is, valamint az úgynevezett reputációs elitet is vizsgálták (Kristóf 2019). Kutatásom során a debreceni kulturális elitre vonatkozóan a rendszerváltás utáni első elitkutatás dimenzióját emeltem be az interjúalanyok kiválasztása során, tehát olyan elittagok képezik a vizsgálatom mintáját, akik

vezető pozícióban voltak a kutatás ideje alatt vagy a saját művészeti águkban valamilyen állami díjjal ismerték el a munkásságukat.

A kvantitatív kutatások mellett kvalitatív kutatásokat is végeztek az elit csoportjain belül, amelyek bár kisebb léptékűek, az elit bizonyos szegmenseit mégis jól mutatják be. Csurgó Bernadett mélyinterjúk segítségével vizsgálta a szépirodalmi elitet. Eredményként azt tapasztalta, hogy a szépirodalmi elitben a kulturális elit egészének a cserélődéséhez képest is kisebb volt változás, csupán azokban a szegmensekben volt ez megfigyelhető a rendszerváltást követően, ahol a kulturális mező valamilyen módon kapcsolódott a gazdasági és politikai elithez. Ez érzékelhető abban is, hogy bizonyos írók visszavonultak a politikai szerepvállalástól, vagy akár abban, hogy kik váltak bestseller-írókká (Csurgó 2005). Ehhez a kutatáshoz kapcsolódóan Kristóf Luca (2005) a közéleti szerepet betöltő intellektueket vizsgálta, akik a kulturális elit határán mozognak. Ez a megközelítés azt a célt szolgálta, hogy felmérje, hogyan vélekednek a saját és intellektuel társaik média szerepléséről a megkérdezettek. Mátay Melinda (2002) is végzett interjúk elitkutatást, ő budapesti fiatal elit-értelmiségieket vizsgált. Mátay az említett réteg szocializációs hátterére volt kíváncsi.

Láthatjuk tehát, hogy az átfogó elitvizsgálatok három dimenzió mentén vizsgálják a kulturális elitet: pozíció, elismerés és reputáció. Az átfogó kvantitatív vizsgálatok képet adnak arról, hogy országos szinten kiket sorolunk a kulturális elit tagjai közé. A kvalitatív kutatások pedig az elitcsoport elmélyültebb megismerését teszik lehetővé akár egy-egy művészeti ág vizsgálata révén, vagy a kutatási témához, dolgozatához hasonlóan egy-egy lokalitáshoz kötődő elit megismerése során.

A rendszerváltás utáni elitkutatások igazolták azt, amit a klasszikus elitelméletek kapcsán említettünk már, hogy a válságos időkben újra és újra fontossá válnak az elitkutatások. Ehhez kapcsolódva lényegesnek tartom még megemlíteni Kristóf Luca tudományos munkásságát, aki nemcsak a doktori disszertációjában vizsgálta a kulturális véleményformálókat, eliteket, de további tudományos munkái is az elitekkel foglalkoznak.

3. HÍRNÉV ÉS ELISMERÉS A KULTURÁLIS ELITEN BELÜL – A KULTURÁLIS ELIT ÉS A MÁSIK KÉT – GAZDASÁGI ÉS POLITIKAI – ELITCSOPORT KAPCSOLATA

Elittel és kulturális elittel azért fontos szociológiai értelemben foglalkozni, mert a társadalmi rendszert meghatározó kultúra nem jöhet létre valamiféle elit nélkül (Bibó 2004). A kulturális elit jellemzőit áttekintve láthattuk, hogy az átlaghoz és a másik két elitesoporthoz képest is általában magasabb végzettséggel bírnak a csoport tagjai (Kristóf 2014). A magas képzettség azért nagyon fontos esetükben, mert elitként ennek a tőkefajtának a birtoklása kiváltságos hatalommal ruházza fel őket, s mindez konvertálhatóvá válik más tőkefajtákba is.

A kulturális elitbe tartozó személyek bizonyos tulajdonságok és képességek alapján sorolhatók egy társadalmi csoportba. Létezik egy fogalomorientált meghatározás, amelyben a pozicionális-strukturális dimenziók jutnak fontos szerephez. A közbeszédben pedig az elithez tartoznak az adott csoporton belül kiemelkedők, tehát a legkiválóbbak. Másrészt a köztudatban él még az is az elitekkel kapcsolatban, hogy másokkal szemben valamiféle többlettel, privilégiumokkal rendelkeznek (Pászka 2010).

A magyar társadalomban, a közbeszédben és a hétköznapokban a hírnév egyre inkább a sztársággal és celeb élettel áll összefüggésben, míg az általam értelmezett kulturális mezőben sokkal inkább az elismerést jelöli ki, az ismertség által konstruálódik az elitpozíció. A hírnévnek minden művészeti ágban van egy sajátos felépítése. Minden esetben létezik egy belső mag, a kanonizáció központja, ami köré a többi kör felépül. A hírnév belső magjának van egy holdudvara, amely az adott művészeti ág közegét jelöli ki, azokat a személyeket, akik az adott művészeti ágban tevékenykednek, de nem professzionális alkotók.¹⁴ A holdudvar meghatározó a hírnév képzésében, hiszen az adott művészeti ág közvetlen befogadói közösségéről és olyan referenciaszemélyeiről van szó, akik reflektálnak az alkotói munkákra (Csurgó 2005).

A hírnév és elismerés, a reputáció jelensége fontos meghatározója a kulturális elit működésének, hiszen a kulturális mezőn belüli és kívüli elismerésre irányuló folyamatok fontos visszajelzései az elit norma- és értékrendszerközvetítő jól-működésének, a nekik tulajdonított szerepek és funkciók betöltésének.

3.1 A kulturális eliten belüli státuszok és hatalmi pozíciók

Szelényi és szerzőtársai (1995) szerint a kulturális eliten belüli hatalmi harcok kevésbé figyelhetők meg, mint a másik két elitesoport esetében. Ez fakadhat abból, hogy az említett csoporton belül olyan megmerevedett hatalmi pozíciók és státuszok vannak, melyek az eliten

¹⁴ Például a kritikusok, vagy a művészeti élet fontos szereplői és szervezői, művészeti írók stb.

belül cserélődhetnek, de az eliten kívülről érkező tagok felé egyáltalán nem nyitottak. Fontos megjegyezni, hogy a kulturális eliten belüli hatalmi- és státuszpozíciókról beszélve is különbséget kell tennünk a pozicionális és a művészeti elittagok között. Míg a művészeti elit a befogadóktól, a kritikus közönségtől, a szakmabeliektől kapja az elismerést, ezáltal a státuszát is, addig a pozicionális elit státusza és presztízse sokkal inkább egy kultúrpolitikai döntés¹⁵ következménye. A kulturális elithez tartozás egy speciális osztályhelyzetet eredményez. A kulturális tőke és a kulturális javak fölött leginkább a kulturális elittagok bírnak rendelkezéssel. Míg Weber azt állítja, az azonos osztályba tartozók osztályhelyzete megegyezik (Molnár 1999), addig az látható a kulturális eliten belül, hogy az elismerést tekintve különbséget kell tennünk a pozicionális és a művészeti elit között, tehát osztályhelyzetük bizonyos dimenziók mentén differenciákat mutatnak. A pozicionális elit elismerése és státusza sokkal inkább függ a politikai elittől a kultúrpolitika révén, mintsem a szakmabeliektől és a befogadóktól. Ezzel szemben a művészeti elit státuszát és elismerését – ha nem is mindig a politikai elittől függetlenül, de – sokkal inkább a befogadó közeg és a szakma, a holdudvara határozza meg.¹⁶

A Szelényi és szerzőtársai (1995) által felvetett hatalmi harcok hiánya arra enged következtetni, hogy a kulturális eliten belül magasabb presztízzsel bírnak a művészet elittagok a pozicionális elittagokkal szemben, hiszen míg a rendszerváltás során az előbbit meghatározó befogadói értékrend nem, vagy csak kevésbé alakult át, addig az utóbbit meghatározó politikai elit jelentősen megváltozott. A kulturális eliten belül tehát különbséget kell tennünk a kulturális mezőn kívülről befolyásolt státusz, valamint a kulturális mezőn belül kialakuló presztízsz között. A rendszerváltás idején a kulturális elit volt a legkevésbé érintett az elitcserélődést tekintve (Kristóf 2014), míg a másik két elitcsoport, a politikai és gazdasági elit státuszhelyei megváltoztak. A kultúrpolitika fontossága tehát leginkább csak a politikai változások következtében érzékelhető, hiszen a politikai elit változásával a kulturális életben betöltött pozíciók is megváltoznak.

A kulturális elitnek mint értelmiségi rétegnek kétféle szerepet tulajdoníthatunk: egyfelől vannak a szakmai kompetenciákat igénylő feladatokat elvégzők, másfelől ott vannak az ideológiákat megfogalmazó elittagok. Bármely feladatot is töltsék be a kulturális elittagok, fontos, hogy olyan értékrenddel bírjanak, amely követendő példát mutat fel – ahogy azt a

¹⁵ Az más kérdés, valamint további kutatási dimenziókat vet fel, hogy kik kerülnek kultúrpolitikai szempontból döntési helyzetbe, mennyire kapcsolódnak a kulturális szféra szakmaiságához és mennyire politikai szereplők inkább.

¹⁶ Izgalmas kérdés az, mi történik akkor, ha ez a kétféle elit-meghatározás gyakran átfedő elemeket tartalmaz, illetve előfordulhat, hogy valaki mindkét csoportnak a tagja, és olyan valaki kerül pozicionális döntéshozói helyzetbe, akit a szakma és a befogadó közönség művészelittagként fogad el.

klasszikus elitelméletek is megfogalmazták. Ez leginkább azért lényeges, mert a társadalmi fejlődés függ az elittől, másképp fogalmazva az elit felelősséggel tartozik az általa képviselt értékeiért. Ehhez elengedhetetlen, hogy egy olyan társadalmi csoportot alkosson, amelyben a képviselt célok tudatosan formálódnak. A képviselt célok eléréséért vállalt felelősség az, ami összekapcsolja az elitet a társadalom többi tagjával (Orosz 2005). Az *elit-tudat* azért elengedhetetlen eleme az *elit-létnek*, mert csak ezáltal ismerheti fel az elit a felelősségét abban, hogy a társadalmi problémákra, a társadalomban zajló folyamatokra reagálnia kell.¹⁷ Ez a kijelentés azt feltételezi, hogy a kulturális elit sokkal inkább formálódik és bővül a tagok tevékenységi köre révén, mintha a származást tekintenénk egy meghatározó jellemvonásnak. A szellemi elitnek nagyobb a mozgástere, lehetősége van arra, hogy hangot adhasson véleményének. Ebből következően sokszor alakul ki egyfajta „másság” tudat (Standeisky 2016) a tagok között, amit ha jól használnak, a társadalmi integráció erősödését segítheti a közösségek alkotása és fenntartása révén.

A kulturális eliten belül fontos, hogy a feltörekvő tehetségeket beengedjék az elitkörbe, s ne státusz kiváltságok révén frissüljön az elit. Ez a probléma szintén kétféle módon értelmezhető a művészeti és pozicionális elit körein belül. Míg a művészeti elit egyfajta nyitottságot, befogadást mutat a fiatalok és tehetségek felé – Debrecenben a szellemi körök és tevékenységeik erre engednek következtetni (lásd a későbbiekben: 3.1.1) –, ahol a kiemelkedő képességek lehetővé teszik az elittaggá válást, addig a pozicionális eliten belül az látható, hogy zárt közösséget alkotnak, ahova a kiemelkedő művészeti teljesítmény nem elegendő, sokkal inkább meglévő pozíciók révén fogadnak be új tagokat, és a szimbolikus tőke, tehát a kapcsolatok – a gazdasági és politikai elittagokkal – is felértékelődnek ebben az elitpozícióban.

3.1.1 A kulturális elit és a fiatalság kapcsolata

A kulturális elit kialakulásának sajátossága, hogy a kultúrába újonnan belépők is az elit részét képezhetik. Kérdésként merülhet fel azonban, hogy ezek az új tagok miképpen használják fel az erőforrásaikat (Kristóf 2017), tehát képesek-e a helyzetüket felismerve az eliten belül új pozíciók megszerzésére.

¹⁷ Az elit- és felelősségtudatra példaként idézem Schilling Árpád egyik Facebook-jegyzetét, mely a 17. Pécsi Országos Színházi Találkozó problémáira reagál: „Azért nem mentünk el, mert azt gondolom, hogy egy előadás, sőt maga a művészet sem olyan fontos, mint az igazság. Hiába átgondolt, kritikus vagy provokatív egy előadás, az csak egy előadás, egy múlt pillanat, ami képes elfedtetni velünk, hogy cselekednünk kell.”

(<https://www.facebook.com/schillingarpad/posts/1854222941462180>) Ez a gondolat azonban további problémákat vet fel, amelyre a dolgozat keretein belül nincs módom kitérni.

Az eliten belül a *cirkulációnak*, a megújulásnak jelentős szerepe van, ami a fiatalok térnyerése, a potenciális új tagok felkarolása és beengedése nélkül elképzelhetetlen. Az ifjúság térnyerése az elitben csak egy hosszú társadalmi folyamat eredménye lehet, és ahogy azt az elit jellemzőinél is írtam, ebben az esetben is érvényes és kiemelt a kulturális tőke fontossága, hiszen a tőkefajták modern újratermelési folyamataiban a kulturális tőke úgy jelenik meg, mint egyénileg is elsajátítható forrása a véleményformáló, befolyásos elitpozíciónak (Zinnecker 1992). Feltételezhetnénk, hogy a kulturális tőke, amely egyéni utakon is elsajátítható, a különböző társadalmi osztályok közötti határok egyfajta lebonthatóságának az eszköze, de Gábor Kálmán (1994) arra hívja fel a figyelmünket, hogy ez koránt sincs így, sőt, akár a társadalmi csoportok közötti távolságot is növelheti. Gábor (1994) éppen ezért az értelmiség és/vagy elitek szerepváltozásainak jelentőségére mutat rá, azaz a társadalmi felelősségvállalásra a kulturális javak értések segítségével, a kultúra minél szélesebb rétegben történő terjesztésében. Ez a típusú szerepvállalás Magyarországon először a nyolcvanas években – leginkább a második felében – jelent meg, amikor is a kulturális önrendelkezésre való igény egyre erőteljesebben megjelent a fiatalok körében. Elkezdett kialakulni egy sajátos ifjúsági kultúra, ami az adott kor társadalmi kihívásaira válaszként jelent meg. Megjelent tovább az igény a fiatalok körében arra vonatkozóan, hogy jól szervezett, elérhető szabadidős-, és ezen belül kulturális tevékenységek váljanak elérhetővé számukra, s ezek közül szabadon választhassanak (Gábor 1994). Ez Gábor értelmezésében elsősorban az értelmiségi elitre gyakorol növekvő felelősségvállalást (például az iskola és pedagógusok körében). Azonban egy jól szervezett és jól működő kulturális rendszerben ez a szerep legalább ilyen fontos kell, hogy legyen a kulturális elit tagjai között is.

Mátay Melinda (2002) kutatásában azt vizsgálta, hogy az elitté vált fiatalok életútja hogyan alakult, miként váltak értelmiséggé, hogyan lettek az elit tagjai, s ezzel együtt milyen értékrendet követnek, hogyan képzelik el jövőjüket. Mátay a tanulmányi háttereket vizsgálva azt tapasztalta, hogy míg az általános iskola nincs erre hatással, addig a gimnázium már annál inkább meghatározó tényezőként jelenik meg abban a tekintetben, hogy valaki értelmiséggé válik-e.

Az úgynevezett fiatal kulturális elit körében Mátay szerint a kérdés az, lehetséges-e ténylegesen függetlenedni a politikai és gazdasági elittől, hatalomtól, és ha igen, ez a függetlenedés milyen következményekkel jár a mindennapi élet, az egzisztenciális kérdéseket illetően. Ez a dilemma további kérdéseket is felvet, hiszen a teljes függetlenedés magában hordozza a kulturális intézményrendszeren kívüli működést. Ma Magyarországon a kulturális intézmények jelentős része önkormányzati fenntartásban működik, ami sok esetben a függetlenedés gátja, mivel más-más szinteken sérül a függetlenedés, az önállóság, ha úgy

tetszik, a művészi szabadság mind a pozicionális, mind a művészeti elit esetében. A mérleg másik serpenyőjében pedig ott a kérdés, mi történik akkor, ha valaki kívül kerül az intézményi kereteken, milyen mértékű perifériára szorulással jár ez a döntés, milyen lehetőségektől esik el valaki az ilyen típusú rendszerkívüliség esetében (Mátay 2022).

Mátay (2002) kutatása során a fővárosi fiatal értelmiség tekintetében arra az eredményre jutott, hogy az „értelmiség jövőképe a szakma profizmusa, a megújulás képessége, az önálló, karakteres identitás vállalása, és a számára fontosnak tartott értékek közvetíthetősége a jellemző, melyet a hatalomtól való függetlenedés keretében, és egy viszonylagosan stabil egzisztenciális háttér megteremtésével tart megvalósíthatónak.” (Mátay 2002: 22)

Balog Iván (1994) a Szegedi Tudományegyetemen vizsgálta a hallgatói értelmiségi elitet. Balog szerint a szegedi egyetem jó kutatási terep az első generációs értelmiségiek vizsgálatára. Balog észrevételei azért tartom fontosnak, mert Szeged vidéki nagyvárosként, valamint a felsőoktatást tekintve Debrecenhez hasonlóan működik. Mindkét egyetem határhoz közeli vidéki régiós központ, így sok esetben olyan fiataloknak nyújt oktatási lehetőséget, akiknek a budapesti, úgynevezett elit egyetemek a társadalmi különbségeket tekintve leküzdhetetlen távolságra vannak, ők az első generációs vagy vidéki értelmiségiek. Balog (1994) a szegedi egyetemi életet tekintve elsősorban arra fókuszál, hogy egy középosztálybeli, első generációs ifjúsági elittag milyen lehetőségeket kap, vagy milyen megküzdési stratégiákat dolgoz ki azért, hogy a diploma megszerzése után is az értelmiségi elit tagjai között maradjon. A megkérdezettek körében a professzionális, vállalkozó értelmiséghez tartozók számítottak leginkább az elit tagjainak, de megjelentek a válaszok között a kulturális szerepvállalók is – mint például a folyóiratszerkesztők vagy művészeti csoportok tagjai – az elit meghatározásakor (Balog 1994: 25-26). Balog szerint „a hallgatói elit tagjai az érvényesülésükhöz szükséges tőkejavak többségét az egyetemen kívül szerzik meg (ideértve a tudást is).” (Balog 1994: 26) Ez leginkább annyit tesz, hogy a formális kapcsolatépítések, a kulturális tőke erősítéséhez szükséges fogyasztás alapvetően az egyetem falain kívülre koncentrálódnak, vagy a tudás megszerzését tekintve is gondolhatunk például a különböző gyakorlat- és munkalehetőségekre, amelyek a tudás megszerzésének fontos terepei. Baloghoz hasonlóan Bocsi Veronika foglalkozott az értelmiségi lét kontextusában egyetemista fiatalokkal. Bocsi (2022) úgy látja, az egyetemek szakemberképző funkciója válik egyre inkább jelentőssé, s a felsőoktatás tömegessé válása, amit a kutatás során megkérdezett hallgatók csak felhígulásként emlegetnek. A kutatás eredményeként az látható, hogy egy szakemberközpontú értelmiségkép jelenik meg leginkább a felsőoktatási intézményekben tanulók között, amely kiegészül az általános műveltségre irányuló bizonyos elemekkel, továbbá morális és esztétikai kategóriákkal egyaránt. A szakemberképző funkció ellenére Bocsi azt állapítja meg, hogy a felsőoktatási intézmények

képesek az értelmiséghez kapcsolódó tartalmak átadására, így tehát az értelmiségképzés szocializációs színtereiként értelmezhetők (Bocsi 2022).

3.2 Az elitcsoportok (politikai, gazdasági és kulturális) közötti hatalmi- és státuszkülönbségek

A kulturális elit egyik fontos ismertetőjegye, hogy problémafelvetéseikkel társadalomformáló szerepet töltenek be. Ehhez azonban elengedhetetlen, hogy egy azonos státuszhoz tartozó társadalmi csoportnak lássák magukat (Szalai 1998), hogy véleményformáló attitűdjük is hasonló gondolatok szerint hasson a társadalom tagjaira.

A kulturális eliten belül a hatalmi- és státuszpozíciók jelentősen differenciálnak. A művészeti és pozicionális eliten belül az elismerés és presztízs, illetve a hatalom és befolyás formája és forrása erőteljesen különbözik. Kulturális elitről beszélve fontos, hogy láthatóvá váljon, mi az alapja a hatalmi különbségeknek, továbbá milyen lehetséges következményei vannak, ha a külső, akár kultúrpolitikai elismerés egyre erőteljesebbé válik a kulturális mezőn belül. Érdekes kutatási szempont, hogy mezőn belül és kívül kiket tartanak kiemelkedő véleményformálónak függetlenül attól, hogy a kulturális elit művészeti vagy pozicionális csoportjához tartozik. Úgy gondolom, a csoporton belüli elismerés a legfontosabb elismerés, ezért a debreceni kulturális eliten belül külön figyelmet fordítok majd az úgynevezett reputációs elitcsoportra, annak feltárására, hogy a debreceni kulturális elit hogyan vélekedik a mezőn belüli szereplőkről.

Hogy az elitet milyen feladatok elvégzésére ruházza fel a társadalom, az meghatározza, miként kapcsolódik a kulturális elit a politikai és gazdasági elithez, s a három elitcsoport kapcsolata hogyan alakul – írja Bibó (2004). Az elit legfontosabb szerepe, hogy olyan mintákat és példákat mutasson a társadalom tagjainak, amelyek irányelvként szolgálnak a mindennapok megélésében. Hogy milyen elvárásoknak kell megfelelni ahhoz, hogy valakit a társadalom az elit tagjaként ismerjen el, az folyamatosan változik. Bármilyen is legyen a konszenzusos elvárás, a legfontosabb, hogy az elitet hatalommal felruházó társadalom közmegegyezőség alapján tegye legitimé az elit hatalmát. Az elitfeladat teljesítéséhez két feltétel szükséges: az egyik, hogy a társadalom elfogadja az elit hatalmát, a másik pedig, hogy az elit betöltse a vezetői szerepeket. Az elit akkor tud működni, ha a társadalom elismeri, hogy az elithez tartozik. Egy termékeny és teljesítőképes, feladatát betöltő elit nem csak odafigyel a társadalmi változásokra, a társadalom tagjaira, de a segít a tehetségeknek előrelépni, az elitbe beolvadni, ezáltal felfrissíteni a társadalom vezető rétegét (Bibó 2004). A bibói elitfogalom egy ideáltipikus képet vázol fel, ahol a művész elittagok függetlenek, véleményformálói szerepet töltenek be, akár döntési helyzetekben is lehetnek, a pozicionális kulturális elittagokat pedig nyitottság jellemzi,

befogadás az új, tehetséges elittagok irányába. Napjaink kulturális elitjében ez az ideáltipikus elit nem létezik. Amennyiben a művészeti elit autonómiát kap a szabad alkotásában, úgy eltávolodik a politikai és gazdasági elitől, ezáltal pedig a kultúrpolitikai döntésekben nem jelenik meg. A másik oldalról pedig azok a kulturális elittagok, akik megjelennek a kultúrpolitikai döntésekben, elvesztik autonómiájukat, ezáltal függővé válnak a politikai és gazdasági elitől egyaránt, s így az elit valós művészi kérdésekről nem hozhat döntéseket.

A kulturális elitre tehát hatással van a másik két elitesz csoport, így felmerül a kérdés, hogy a kulturális elitnek az az 56%-a, akik a rendszerváltást követően is pozíciójukban maradtak (Kristóf 2011b), hogyan és milyen mértékben tudnak megújulni, illetve igazodni az új politikai és gazdasági rendszerhez. Az eliteken belül mindenféleképpen érezhető valamilyen hierarchikus felosztás, ami annyit tesz, hogy sok esetben a gazdasági és politikai elit a kulturális elit felett állónak, irányítónak tekinti magát, ami talán a megkésett elitcserélődés oka és következménye. E dilemma szerint a kérdés az, hogy a megkésett elitcserélődés mennyiben hátráltatja az elitet abban, hogy munkásságában a hasznosság elvét kövesse, vagy sokkal inkább egy új identitást próbálnak egyéneként és közösségben gondolkozva is kiépíteni. Az identitásépítés fontos kérdés akkor is, amikor egy már meglévő státusz öröklődik tovább a születésből eredő elitpozícióba lépés során, hiszen bár bizonyos értékek továbbörökíthetők, megkerülhetetlen, hogy az automatikusan elitbe kerülő fiatalok szüleikhez képest más problémalátással és –felvetésekkel alakítsák, formálják a kultúrát. Hasonlóan izgalmas kérdés az identitás építés akkor is, amikor valaki nem a családi háttér révén jut elitpozícióhoz, hanem egyfajta szerzett státuszról beszélhetünk. Ebben az esetben azt fontos látni, hogy bár életvitelüket tekintve hasonlóságok fedezhetők fel az új és régi elittagok között, az új tagok mégis másfajta szocializációs környezetből érkeznek, s ezzel egy újfajta elitarculatot is kialakíthatnak.

A politikai, gazdasági és kulturális elit az általuk birtokolt tőkefajták alapján határozható be. Tehát a gazdasági, a kulturális, a szociális és szimbolikus tőke java e három elitesz csoport között oszlik meg, s az elitbe kerüléshez legalább az egyik tőkefajta birtoklására szükség van (Szalai 2001). Az elitpozíció betöltéséhez ez egy elengedhetetlen feltétel. A kulturális elit legfőbb kiváltsága az iskolázottságából fakad (Kristóf 2011b), s a tudásából eredeztethető hatalommal, befolyással bír. Így képes az intellektuális közösségekre hatást gyakorolni, a kultúrát termelni, illetve formálni. A kulturális elittagok iskolázottságuk révén tudnak olyan kiváltságokra szert tenni, amely mások számára nem érhető el, s ezáltal bírnak befolyásoló erővel is, ami döntéseik és művészeti alkotásaik révén követhető leginkább nyomon. Ehhez azonban fontos, hogy a kulturális elit tagjai a tevékenységükhöz kapcsolódó kérdésekben legitim döntéshozó személyek legyenek. A művészeti kérdésekre adott válaszok

autonómiája kapcsán azonban megkerülhetetlen a már emlegetett kultúrpolitika és a gazdaság dimenziója. A pozicionális elit egy elismert státuszt kell, hogy betöltsön a társadalomban, ám a politikától, s közvetlenül a kultúrpolitikától való függetlensége erőteljesen megkérdőjelezhető a pozíciók, illetve státusz tekintetében. Ezzel szemben a művészeti elit tagjai a holdudvaruk általi elismerésben részesülnek. Persze felmerül a kérdés, mennyire kultúrpolitika vagy szakmai szempontok által befolyásolt például a kitüntetések, díjazások rendszere. A médiában többször keltett már erőteljes visszhangot egy díjtól, ösztöndíjtól való elhatárolódás, mert olyan személyeknek is odaítélték, vagy olyan szakértőként megnevezett személyek hoztak róluk döntést, akiket a kulturális mezőn belül az elittagok nem ismernek el.¹⁸ A kultúrpolitikán túl a gazdasági hatások, így a gazdasági elit művészekre gyakorolt hatása szintén megkerülhetetlen – gondoljunk csak például a kortárs műtárgyak piacára, ahol sokszor egy adott művész státuszát az általa alkotott tárgy művészettörténeti és esztétikai értékénél erőteljesebben befolyásolja az alkotás megvásárolója, valamint a mű vásárló által megítélt értéke.

A magas szintű iskolázottság, a kulturális tőke, s az általuk birtokolt hatalom az, ami meghatározza a kulturális elit kapcsolatát a másik két elitcsoporttal. Ennek a kapcsolatnak két lehetséges kimenetele lehet. Egyfelől a kulturális elit hatni tudását felhasználhatja a politikai és gazdasági elit a társadalmi diskurzusok és narratívák alakításában, másfelől azonban, ha ez az együttműködés életképtelen, a magas szintű iskolázottság és hatni tudás válik a kulturális elit hátrányává, s a társadalomban zajló folyamatokra történő reagálást akár el is lehetetleníthetik. Egy ideális társadalomban a három elitcsoport egymást kiegészítve szolgálja a társadalom javát, s státuszuk azonos presztízzsel és elismeréssel ruhazza fel őket.

3.3 Hírnév a kortárs kulturális mezőben

Bourdieu (1983) tézise szerint a kultúra egyik meghatározó jegye, hogy versengések folynak a mezőn belül a pozíciók megszerzéséért. Amikor ezeket a versengéseket vizsgáljuk, meg kell különböztetnünk a kulturális mezőn belül magas- és tömegkultúrát, ahol nem az esztétikai értékítélet húzza meg a határokat, hanem a piaci mechanizmusok (Kristóf 2017). Így tehát a kulturális elit hírnév termelésének vizsgálatakor különösen fontos foglalkozni a kulturális tőkével, annak birtoklásával, illetve a termelés mezőjével. A magas- és tömegkultúra szerint megkülönböztetjük a korlátozott és tömeges termelés mezőjét. A tömeges termelés esetében a művészeti piac versengéséről beszélünk. A művészek az alkotásaikkal az anyagi javakért versenyeznek. A korlátozott termelés esetében azonban az olyan szimbolikus javak válnak

¹⁸ Ezek a kultúrpolitikai változások mindenképp figyelmet érdemelnek, az átalakulás folyamatának és következményeinek empirikus vizsgálata elengedhetetlen a kulturális életben napjainkban zajló folyamatok és hatásaik megértéséhez.

fontossá, mint például az elismerés és/vagy a hírnév (Csurgó 2005, Kristóf 2017).¹⁹ A korlátozott kulturális termelés leginkább a mecénásokra vagy állami támogatásra²⁰ támaszkodik a piac helyett, míg a tömeges kulturális termelést a piaci verseny határozza meg, így az előbbi kategóriában a művészek, míg utóbbiban a termelők jelennek meg (Kristóf 2017). A tömegkultúrát mindig a profitszerzés hajtja, ehhez azonban szükséges, hogy a piacra kínált termékek szabványosítottak legyenek. Ám éppen ez a szabványosítás az, ami által a művészeti érték elvész a piacra termelt alkotásokból. Fontos különbség figyelhető meg a befogadói közönség között is, hiszen nagyságukban és heterogenitásukban is eltérőek. A magaskultúra lényegesen kevesebb embert vonz, s kevesebb ember számára érhető el, a befogadói közösség meglehetősen homogén (Gans 2003). A magas- és tömegkultúrán belüli korlátozott és tömeges termelési mezőt tekintve tehát az elismerés két különböző területen jelenik meg. A művészeti piacon profitorientált érdekek működnek. A piacon kívül azonban a profitszerzés helyett sokkal inkább az elvontabb esztétikai és művészeti aspektusok vezérlik az alkotás folyamatát.

3.3.1 Hírnév és elismerés az írók körében

Értekezésemben a magyarországi irodalmi mezőn belüli analógiára alapozva mutatom be a hírnév és elismerés dimenzióit a kulturális elitre vonatkozóan. Az elitkutatások irodalmi élet iránt tanúsított erőteljesebb érdeklődésének egyik fő oka az lehet, hogy ez az a művészeti közeg, amely – a megjelenési formáktól eltekintve – intézményesítés nélkül is működik, továbbá – szintén az intézményesülés hiánya okán – ebben a művészeti ágban a legstabilabb az elittagok pozíciója, elismerése, hiszen nincsenek vagy kevésbé vannak kitéve az intézményrendszerek működését befolyásoló (kulturálpolitikai) döntéseknek.

¹⁹ Bizonyos művészeti ágak esetében azonban a két tér összefonódása figyelhető meg, míg más művészeti ágak esetében szinte lehetetlen egyszerre jelen lenni mindkét elismerés színterén. A képzőművészetben például elég gyakori, hogy azok az alkotók, akik kiemelkedő hírnévre tesznek szert, a piaci mechanizmusokba is bekerülnek, s az elismerés mellett anyagi javakkal is jutalmazták munkájukat. Ezzel szemben a színészetben, vagy akár az irodalmi szférában a fennálló intézményi kötöttségek miatt az alkotók kevésbé tudnak érvényesülni a tömeges termelés mezőjében. Mészáros Sándor (2016), a Kalligram Kiadó igazgatója szerint az olvasást tekintve a társadalom felsőbb rétegeiben egyfajta presztízsértékkel bír az év könyvét megvásárolni, azonban a gazdasági válság következtében éppen azok az emberek szegényedtek el leginkább, akik az irodalom kultúrája felé nyitottak voltak, tehát olvastak – például a kisvárosi tanítók (Mészáros 2016). Egyre kevesebben vannak tehát azok, akik megvásárolhatnák az elismert írók és költők könyveit. A könyvpiacra jellemző továbbá, hogy míg a vásárolható könyvek kínálata bővült, addig a kiadott példányszámok csökkentek.

²⁰ Bár a kutatásnak ez nem képezi részét, fontos látni azt, hogy a megváltozott állami kulturális támogatási rendszer torzíthatja a korlátozott kulturális termelés mezőjét, illetve az elismerés és hírnév elnyerését is.

Csurgó Bernadett (2005) az irodalmi életben kimutatható elismerési mechanizmusokat elemezte, ugyanis meglátása szerint az elismerés és hírnév jól vizsgálható az írók és költők körében. Az irodalmi mező jelentős változáson ment keresztül a rendszerváltást követően.

Az írók esetében fontos, hogy a művészeti ágon belül kétféle hírnévtípust különböztethetünk meg: az egyiket a siker és a sztárság formálja, a másikat pedig a szakmai közösség (Csurgó 2015). Ehhez hasonló kettősség azonban nem csak az irodalmi életen belül figyelhető meg. Azon művészeti ágak esetében, ahol az intézményi rendszernek fontos szerepe van, hasonló módon két típusú hírnév figyelhető meg. Ilyen például a színház világa is, ahol az intézményi rendszerbe betagozódott színészek szakmai elismerésben részesülhetnek, ám az intézményi rendszeren kívüliek sok esetben a sztárság révén érhetik el a befogadói közönség elismerését. Valuch Tibor (2005) arról ír, hogy az irodalmi életben a hírnév piaci mechanizmusait tekintve változások figyelhetők meg, ugyanis a piaci sikernek van egyfajta sajátos szelekciós dinamikája. Néhány minőségi szépírótól eltekintve (Esterházy Péter, Nádas Péter, Spiró György, Závada Pál) a tömegirodalom kezdi átvenni a szépirodalom helyét a piacon.

Kérdésként merülhet fel, hogy milyen csatornákon keresztül tehet szert hírnévre egy kulturális elittag. Csurgó Bernadett (2005) a hírnévnek az alábbi csatornáit különbözteti meg az irodalomban:

1. folyóirat (szerkesztők és kritikusok révén)
2. kiadó
3. könyvesbolt
4. irodalmi díj
5. média (megjelenés az interneten, sajtóban, televízióban, rádióban)
6. politikai és közéleti szerepvállalás (Csurgó 2005).

Más művészeti ágak tekintetében is hasonló hírnév termelő csatornákat különböztethetünk meg, amelyek az irodalmi mezőből kiindulva valamiféle nyilvánosságteremtő mezőként működnek. Ide sorolhatunk egyfelől intézményesített rendszereket (galériák, múzeumok, színházak stb.), illetve különböző sajtóorgánumokat és az elismerés lehetséges külső megnyilvánulásait, díjak, ösztöndíjak formájában.

3.3.2 Reputáció – avagy elismerés a kulturális mezőn belül és kívül

A kultúrában a reputációnak nagyon fontos szerepe van, az elismerés mechanizmusa nélkül a kulturális rendszer működésképtelenné válna. A kultúra vagy kulturális mező önrendelkezési

fokát jól mutatja az, hogy az adott rendszeren vagy mezőn belül az elismerési mechanizmusok mennyire tudnak külső irányítás nélkül, önállóan működni. A korlátozott művészeti termelés mezőn belül például jól behatárolható, hogy kik vannak hatással a reputációra, éppen ezért a mező belső szabályai és értékei alakítják az elismerés folyamatát, kritériumait (Kristóf 2011a). A reputáció továbbá fontos mérőeszköz a kulturális mezőn belüli státuszpozíciók meghatározásában, hiszen láthatóvá teszi, milyen múltbéli teljesítmény alapján ismerik el egymást a kulturális elittagok, s ez hierarchizálja a mezőn belül betölthető státuszokat (Kristóf 2021).

A bourdieu-i értelemben vett korlátozott kulturális termelési mezőn belül is kiemelt jelentősége van a reputációnak. Ebben a mezőben a hírnév bír a legnagyobb horderővel, a gazdasági siker – ami a kiterjesztett kulturális termelési mezőben elsődleges – itt kevésbé lényeges (Bourdieu 2003). A művészeti mezőn belül az értékítéletek nem egyértelműsíthetők objektív szempontokkal, mint ahogy ez a különböző tudományágakban megszokott, hiszen a művészeti mezőnek van egy saját normarendszere, amelyben egy – művészi – termék a befogadótól függően más és más módon értelmezhető, tehát több egyéni, szubjektív aspektus működik értelmezésnél. Nincsenek objektív megítélési kritériuma egy művészi alkotásnak, így tudnak különböző elismerési mechanizmusok megjelenni a mezőn belül.

A reputációt – Kristóf Luca munkájára alapozva (2011a) – az irodalmi mezőn keresztül mutatom be. Az irodalom egy olyan művészeti ág, amelybe különböző formális kritériumoknak való megfelelés nélkül is bekerülhet valaki. Az irodalmi élet szereplői kölcsönös függési viszonyban léteznek – az elismerés tekintetében is, hiszen a mezőn belüli érvényesülés nem intézményes keretek között zajlik, tehát különös jelentőséggel bírnak az előrelépést tekintve a formális és személyes kapcsolatok, bourdieu-i megfogalmazással, a társadalmi tőke (Van Dijk 1999, Kristóf 2011a).

Bár az irodalmi mezőbe lépésnek – ahogy említettem is – nincsenek formális kritériumai, tehát az, hogy valaki írónak, költőnek számít-e, azt egyéni szinten az önbesorolás határozza meg, vannak olyan intézményesült működések, amelyekkel meghatározhatóvá válik egy író vagy költő elismerése:

- folyóirat megjelenések
- kiadói támogatás
- kritikai fogadtatás (Kristóf 2011a).

Az, hogy egy író vagy költő könyve, illetve kötete melyik kiadónál jelenik meg, fontos tényezője a reputációnak.²¹ De a kulturális mezőn belül alapvetően döntő szerepet tölt be a kritikai reputáció – a kortárs irodalmárok, szakmai közeg véleménye (Janssen, 1998, Kristóf 2011a). A kánonba kerülésnek azonban – legyen szó bármilyen művészeti ágról – nem feltétlenül alapja a kortárs kritikai fogadtatás.

Bár Kristóf (2011a) az irodalmi mezőre vonatkozóan emeli ki a művészek aktív szerepvállalását a reputáció termelésében, de az úgynevezett imázsépítés, a figyelem középpontjában maradás, az állandó jelenlét, szerepvállalás stb. a csendes és magányos alkotói tevékenység mellett más művészeti ágakra is igaz – a közösségi média térhódításával pedig ez egyre inkább jelentőssé válik, főleg akkor, ha egy fővároscentrikus művészvilágban valaki vidéken próbál meg érvényesülni.

Azok az aktorok, akik az irodalmi mezőn belül tevékenyek, egyszerre több folyamatot is irányítanak, hiszen kulturális termékeket gyártanak, illetve reflektálnak az irodalmi alkotásokra, amely alapja a reputáció és imázs termelődésének, az elismerés megszerzésének (DeNooy 1991, Kristóf 2011a). Ha az irodalmi – vagy akár bármely más kulturális – mezőről beszélünk, akkor azt kell látnunk, a mezőn belüli elismerés megszerzése nélkül a magaskultúra fogyasztói között sem alakulhat ki az adott művész presztízse, elismerése (Csurgó 2005). Ez egyszerűen annyit jelent, hogy a kulturális mezőt alkotó nem művészi aktorok – mint például kritikusok, kiadók, szerkesztők stb. – hatással vannak a befogadói közösségre a szubjektív reflexióik révén. Hogy egy könyvesboltban a könyvterjesztői hálózat melyik kiadó melyik szerzőjének a könyvét fogja láthatóbban az olvasó elé helyezni, erőteljesen befolyásolja a nem célirányosan vásárló vagy az irodalmi mezőt kevésbé ismerő befogadó választási, kultúrafogyasztói stratégiáját.

Reputáció tekintetében fontos még továbbá, hogy a tömeges kulturális termelés egy szélesebb körű – elsősorban befogadói – elismeréshez vezethet, de a kulturális mezőn belül nem jár szakmai elismeréssel. Ez a piaci és nem piaci – vagy mezőn belüli és kívüli – siker között feszülő ellentét a kultúrát termelő aktorok között is feszültség forrása lehet (Kristóf 2011a: 64).

²¹ Fontos azonban megjegyezni, hogy a kiadói hierarchiákat a könyvterjesztői és könyvpiaci mechanizmusok is erőteljesen befolyásolják. Magyarország jelenlegi legnagyobb könyvterjesztői hálózata saját kiadóval rendelkezik, ami hatással van a kiadók könyvterjesztési lehetőségeire, továbbá a befogadók, az olvasóközönség elérésére is.

4. AZ ELIT SZEREPE A TÁRSADAMI INTEGRÁCIÓBAN – A DEBRECENI KULTURÁLIS ELIT INTEGRÁLTSÁGA²²

Az elit működése egy adott térben – adott társadalomhoz és akár településhez kötődően – írható le. A kulturális elit esetében megkerülhetetlen kérdés, hogy társadalmi csoportként milyen mechanizmusoknak köszönheti létét az adott társadalmi közegben. A debreceni kulturális elitről beszélve pedig különösen hangsúlyossá válik ez a kérdés a várost érintő speciális, lokális jellemzők, a csoportdinamikák feltárása miatt. A kulturális elit belső rendezettségén túl felvetődik, hogy mint befolyással bíró csoport, miként hat a társadalom többi tagjára, kulturális tőkéje révén képes-e a társadalmi integráció növelésére.

A társadalmi integráció kapcsán fontosnak tartom vizsgálni, hogy a kultúra, s a képviselt kultúra révén a kulturális elit mint közösség mennyire integrált, s az elithez tartozók miként integrálódnak ebbe az elitcsoportba. A debreceni kulturális elit integráltságán túl fontosnak tartom azt is, hogy láthatóvá váljon a kulturális elit mint egy hatalommal bíró, vezető réteg, miként képes a társadalom tagjainak a bizalmát megnyerni, kultúrafogyasztói közösségeket létrehozni, hogy ezáltal minél integráltabb társadalmat kaphassunk.

Az elitnek nagyon fontos szerepet tulajdonítok a társadalmi integráció lehetséges módjainak közvetítésében, s minél magasabb szintű elérésében, hiszen működése révén – akár a pozicionális, akár a művészeti elitről van szó – olyan közösségeket alakít(hat) ki, amelyekhez, mint a kultúra iránt érdeklődők, a kultúrát fogyasztó egyének tartozhatnak a társadalom elitcsoportokon kívüli tagjai is.

Az említett mechanizmusok a társadalmi integráción keresztül vizsgálhatók, érthetőek meg, így ebben a fejezetben törekszem az integráció fogalmát minél pontosabban lehatárolni, s elemezni azokat a legfontosabb integrációs elméleteket, amelyek a témámat illetően relevánsak. Ezek az elméletek segítik annak a megértését, hogy az elit miként működik, milyen társadalmi funkciókat tölt be, s ezáltal hogyan válik társadalmi szempontból fontos integráló erőforrássá.

Az integráció témaköréhez kapcsolódóan fontosnak tartom még a kulturális elit presztízs és hatalmi perspektíváját is bevonni, hiszen az integráló erő egyfajta hatalmi státuszt igényel. A kérdés az, hogy ez a státusz milyen presztízzsel bír az elittagok között, s az integrálni kívánt társadalom tagjai között.

²² A fejezet tartalma megjelent a következő tanulmányban: Béres Zsuzsa (2019): A (debreceni) kulturális elit integráltsága. Az elit szerepe a társadalmi integrációban. *Belvedere Meridionale* 31. évf. 2. sz. 184–196. http://www.belvedere-meridionale.hu/wp-content/uploads/2019/02/12_%20B%C3%A9res_2019_02.pdf.pdf utolsó letöltés (2021. 02. 16.)

4.1 A kulturális elit mint közösség integráltsága, integráló ereje a társadalom más tagjaira – az integráció fogalmi meghatározása

Mielőtt rátérnék arra, hogy a kulturális elit miként képes integráló erővel bírni, fontosnak tartom, hogy magának az integrációnak²³ is meghatározzam a fogalmát, hiszen a köznyelvi, illetve tudományos megközelítések eltérnek egymástól. A köznyelvben leginkább azok a folyamatok jelentik az integrációt, amelyek hozzásegítik az egyént ahhoz, hogy valamely közösséghez csatlakozzon, az adott közösséghez tartozónak mondhasssa magát leginkább azáltal, hogy az a közösség vagy csoport elfogadja a csatlakozni vágyó tagot (Utasi 2002). Habermas (2011), Parsons (1997) és Giddens (2013a, 2013b) elméleteire támaszkodva Kovách és szerzőtársai (2016) az integrációt úgy értelmezik, hogy az egyén – vagy akár egy társadalmi intézmény – képes együttműködni egy másik csoporttal – vagy akár közösséggel. Az integráció lényege, hogy az együttműködés során elfogadják a másik csoport normáit és értékeit, mely értékek és normák nemcsak átláthatók, hanem elfogadottak és legitimek is. Dupcsik Csaba és Szabari Vera (2015) ezt így fogalmazza meg:

„Társadalmi integráció alatt értjük, amikor az egyén vagy intézmény (cselekvő, ágens) kooperál egy társadalmi csoporttal vagy kollektivitással úgy, hogy bizonyos mértékben elfogadja annak értékeit, normáit, szabályait stb. Egy integrált társadalomban az intézmények, normák és szabályok mindenki számára legitim, elfogadható módon jelennek meg. Vagyis, egy jól integrált társadalomban az azt alkotó elemek összekapcsolódása, kooperációja ismert és elfogadott.” (Dupcsik – Szabari 2015: 61)

Szociológiai értelemben a társadalmi integráció azért fontos, mert az egyének kapcsolódása révén fokozódik és erősödik a társadalmi stabilitás és biztonság (Utasi 2002).

4.2 Integráció társadalmi mechanizmusok mentén

A társadalmi integrációt csupán állandósult mechanizmusok képesek fenntartani, amely mechanizmusokban fontos szerepet töltenek be az együttműködési készség mellett a normák és az értékek, tehát a társadalmi szerződések (Kovách et al. 2016). Dupcsik és Szabari (2015) beállítódásoknak, értékeknek, normáknak tekinti az integrációs mechanizmust, amely egy, már létező és működő integrációnak a résztvevői között megtartja az együttműködést, ezáltal erősödik az összetartozás érzése az adott csoporton belül. Ez lehetővé teszi, hogy az integráció során elkerülhetővé váljanak a konfliktusok. Az integráció és integrációs mechanizmus értelmezéséhez az alábbi táblázat (4.) nyújt segítséget:

²³ A társadalmi integráció rokon fogalmai a szociológiában: társadalmi kohézió, társadalmi tőke, társadalmi befogadás és kizárás (Utasi 2002).

4. táblázat: Az integráció és integrációs mechanizmus fogalmak értelmezése

Az integráció területe	Az integrációs mechanizmus	Az integráció tartalma
Normák és értékek	Értékek és normák kollektív rendszere, a normakövetés mechanizmusának három szintje: normarendszerek, a normákat követő konkrét cselekvések és a normatív mechanizmusok, az egyének értékei, a cselekvéseik értelmezésében szerepet játszó normák rendszere, a tudás	Metaértékek (jogi, erkölcsi és kulturális keretek); intézmények által közvetített értékek (kollektív identitások, attitűdök és gyakorlatok); a normaválasztás, elfogadás és követhetőség eldöntésének folyamatai
Kapcsolatok	Kapcsolathálózati erőforrás	Bizalom, normakövetés, közéleti, társadalmi részvétel, az egyén integráltságának szubjektív megítélése, mikromiliő, kapcsolathálózati beágyazottság, ego-hálózatok, státuszélerés, társas támogatás, társadalmi törésvonalak
Térbeliség, lokalitás, területi integráció	Társadalmi tőke, tudás, politikai integráció	A falusi és városi közösségek integrációja; a terület- és fejlesztéspolitika integrációs hatásai, a tér reprezentációja és az integráció

Forrás: Kovách Imre (2017): Fogalmak és megközelítések In Kovách Imre (szerk.): Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban. Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Szeged, Belvedere Meridionale Kiadó, 10-11. oldal (részlet)

Amennyiben a kulturális elite mint integráló erejű csoportra tekintünk, fontos, hogy lássuk, milyen integrációs mechanizmusokban tudják betölteni a társadalmi szerepüket. Az egyik ilyen mechanizmus a normák és értékek rendszere, ahol hatást a normákat követő cselekvések által, az egyének értékein keresztül és tudásuk révén lehet elérni. A kulturális elit feladatai közé tartozik többek között, hogy a társadalom által elvárt és elfogadott normákat és értékeket közvetítse a művészet eszközeivel. Ahhoz, hogy ez a mechanizmus hatást érhesen el, szükség van egy befogadói közösségre, amelyen keresztül az integráció végbemegy a csoporton belüli normakövetés, a kollektív attitűdök követése során egy közös kulturális keret megalkotása által.

Ha a kulturális elite a társadalomba erősen integrált csoportként tekintünk, akkor fontos tényező a kapcsolatok integráló mechanizmusa. Ebben az esetben a kapcsolati erőforrás az,

amely hatással van a csoportdinamikára, s a kapcsolati erőforrás által lesznek képesek az elittagok a társadalmi részvételre, illetve ezáltal tesznek szert kapcsolathálózati beágyazottságra, amely segíti az integrált csoporttá válást.

A területi integrációt, lokalitást tekintve lényeges integráló mechanizmusként jelenik meg a társadalmi tőke, illetve a tudás. Ezek jelenléte képessé teszi a kulturális elitet arra, hogy a helyi közösséghez való tartozás érzését és a tér reprezentációját erősítve integráljon.

4.3 A kulturális elit és az integráció

A társadalmi újratermelésnek alapfeltétele, hogy az integráció egyéni, intézményi és kapcsolati szinten egyaránt megvalósuljon (Kovách 2017). Az integrációnak három szintjét különböztetjük meg: rendszerintegráció, társadalmi szintű, valamint személyközi integrációról. Rendszerintegráció alatt azok a mechanizmusok értelmezhetők, amelyek a különböző rendszerek működése révén a társadalmi cselekvéseket összehangolják. Társadalmi szintű integrációs mechanizmusként fogható fel a kulturális újratermelés és a szocializáció is, míg a személyközi integráció a közvetlen személyes kapcsolatok alappillére; ezek fontos erőforrásai a rendszerintegráció erősítésének. A rendszerintegráció nagyon fontos eleme a társadalom egyéni szintjein zajló cselekvések összehangolásának. A társadalmi szintű integráció elengedhetetlen akkor, ha az egyének közösségekhez való tartozását akarjuk vizsgálni, míg a személyközi integráció a kapcsolatháló meglétén keresztül értékeli az integráltság erősségét. Felmerülhet kérdésként, hogy az említett különböző integrációs típusok hogyan válnak mérhetővé. Rendszerszintű integrációnál az intézményekbe vetett bizalom kardinális kérdés. A társadalmi szintű integráció leginkább a szervezeti tagságokon keresztül értékelhető, a személyközi integráltságnak pedig legfőbb meghatározója az erős, illetve gyenge kapcsolati kötések száma (Kovách et al. 2016).

Integráció kapcsán beszélhetünk olyan csoportokról, amelyek hangsúlyosabb szerepet töltenek be az integráció intézményes kereteinek megőrzésében, valamint a társadalom tagjait is erőteljesebben tudják integrálni a társadalom egészébe (Kovách – Kristóf 2012). Ilyen csoportok az elitek is, így tehát a kulturális elit is jellemezhető a már említett erőteljes integráló hatással, éppen ezért fontos a kulturális elit integráltságáról, valamint integráló erejéről szót ejteni. A társadalmi integráció elit felőli megközelítése többek között azért is lényeges, mert a kapcsolati háló, így pedig a kisebb közösségek révén erősödik leginkább az integráció hatása (Utasi 2002). Debrecenben ez az állítás a kulturális elite is érvényes, hiszen egy viszonylag kicsi és zárt közösségről beszélhetünk, de igaz továbbá az elit által létrehozott befogadói közösségekre is, hiszen művészeti áganként viszonylag jól elkülöníthető és átlátható méretű csoportok a társadalmi integráció előmozdítói.

4.3.1 Az integrációs modellek

Hogy a kulturális elit mennyire integrált, azt legegyszerűbben integrációs modelleken keresztül lehet bemutatni. A kulturális elit integráltságáról beszélve fontosnak tartom megemlíteni az úgynevezett látens osztályok- vagy más néven a BBC-modellt (Savage et al. 2013).²⁴ Magyar viszonylatban Albert Fruzsina (Albert et al. 2018) és szerzőtársai foglalkoztak a modellel, ők nyolc látens osztályt határoztak meg: felső osztály, jómódú középosztály, kulturális középosztály, fiatal városi fogyasztók, kapcsolatgazdag vidéki munkások, sodródó fiatalok, középkorú depriváltak, prekariátus (Albert et al. 2018, Kovách et al. 2017b). Ez a rétegződésmodell a vagyoni, életstílus vagy munkajelleg szerveződése mellett a kulturális tőke birtoklásával árnyalja a rétegeket. A kulturális tőke mellett a bourdieu-i másik két tőkefajta, a gazdasági és társadalmi tőke is a rétegző elemekhez tartozik, de a kutatásom szempontjából ezek most nem relevánsak. A modell tekintetében a kulturális tőke a magaskultúra, továbbá az úgynevezett újkultúra fogyasztásával operacionalizálható (Kovách et al. 2016). A kulturális tőkének három fajtája létezik: inkorporált, objektivált és intézményesült. Az inkorporált kulturális tőke személyre szabott, egyéni időberuházást követel meg. Ebben az esetben a képviseleti elv lehetősége nem áll fenn, tehát mindenkinek a saját maga idejét kell investálnia ezen típusú kulturális tőke megszerzésekor. A bensővé tett tőke olyan tulajdon, amely az egyén habitusává válik, a személyisége részét képezi. Az objektivált kulturális tőke esetében olyan anyagi hordozókról beszélünk, amelyek materiálisan adhatók át. Fontos azonban, hogy ennél a tőkefajtnál csupán a tulajdonjog adható át, a tárgyak értéséhez szükséges ismereteket, esztétikai- és értékpreferenciákat mindenkinek magának kell megszereznie. Végül pedig az intézményesült kulturális tőke a titulusokkal hozható kapcsolatba, így a kulturális kompetencia bizonyítékává válik. A titulusok révén ez a tőkefajta a tulajdonosának tartós értékeket, valamint elismerést kölcsönöz (Bourdieu 2010). Hunyadi Zsuzsa 1995 és 2002 között foglalkozott szabadidős tevékenységekre vonatkozó mérésekkel. Kutatása során a hagyományos és a modern kultúrához kapcsolódó tevékenységeket különböztette meg. A hagyományos kultúrához kapcsolódóan az alábbiakat: színházba, múzeumba, hangversenyre járást, valamint az olvasást. A modern kultúrához kapcsolódó tevékenységek pedig a következők voltak:

²⁴ A BBC-modell a társadalom rétegződését a három bourdieu-i tőkefajta mentén vizsgálja – gazdasági, kulturális és társadalmi tőke (Kovách et al. 2016). A kutatásom szempontjából fontos kulturális tőkét a modell a magaskultúra, illetve újkultúra fogyasztása mentén méri. A magaskultúrához sorolható a múzeumba, operába, színházba járás, a könyvolvasás, de ebbe a kategóriába sorolható még a fürdő- és wellnesslátogatás is. Az újkultúrába tartozik az internetezés, a számítógépes játékok használata, továbbá a baráti találkozások gyakorisága is (Kovách et al. 2016). A megadott értékek fogyasztásának gyakorisága mentén különböztethetjük meg a társadalmon belüli rétegeket.

számítógépezés, könnyűzenei koncertekre, illetve moziba járás, továbbá a videók nézése és a zenehallgatás. Hunyadi Zsuzsa kutatása során arra az eredményre jutott, hogy a hagyományos kultúrához kapcsolódó tevékenységeket végzők nyitottabbak a modern kultúra felé, mint fordított esetben (Hunyadi 2005).

Kovách Imre és szerzőtársai szövegében (2016) a magaskultúra fogyasztásának definíciója magában foglalja a színházba járást, a múzeumok látogatását, az operába járást, a könyvolvasást, továbbá ezeken felül a wellness látogatásának gyakoriságát is. Az újkultúra esetében a számítógépes játékok használatának, valamint az internetezésnek és a barátokkal való találkozásnak a gyakorisága a meghatározó. A három tőkefajta mentén megkülönböztethető fogyasztói preferenciákat figyelembe véve az elitről az mondható el, hogy kiemelten magas gazdasági és kulturális tőkével bír, magas presztízsű kapcsolatokat halmoz fel, továbbá átlagon felüli a nexusdiverzitása, tehát az erős kapcsolatainak a száma. Az elit meghatározóan a fővárosba koncentrálódik és tagjai vezető beosztású pozíciókat töltenek be. Az elit társadalmi integráltsága pedig leginkább a kapcsolatai és politikai aktivitása révén figyelhető meg (Kovách et al. 2016).

Fontos kérdés, hogy miként jött létre az elit mint közösség és hogyan tud valaki a tagjává válni, továbbá ha már valaki a tagjává válik, miként tudja azt a megszerzett tagságot megtartani, vagy éppen mi vezet ahhoz, hogy valaki kikerül a közösségből, valamint hogyan hatnak egymásra a csoport vagy közösség tagjai. Csurgó Bernadett és Légmán Anna (2015) a közösséget egy lokalitáshoz köthető, adott helyen és adott időben létező entitásként látja. Közösségről beszélve az integritás alapjává a kollektív identitás válik, tehát az egyének egy közösséget alkotnak, ahol részt vesznek a közös dolgokban. A közösség egyik fontos tulajdonsága, hogy vannak határai, amelyeket vagy enged átlépni külső személyeknek, vagy nem, így a közösségből való kizárással erősíthető meg az úgynevezett mi-tudat – a kulturális elit esetében az elit-tudat –, a közösség egysége és összetartozása. Az elitet nevezhetjük egy eszmei vagy választott közösségnek, mivel a kulturális elitcsoporton belül a művészeti elit az alkotó egyének szabad társulásából jön létre. A közösségeknek továbbá nagyon fontos identitásformáló szerepe van, mely vagy a közösségben való részvétellel vagy az abból való kirekesztéssel magyarázható. Továbbá a közösséggel kapcsolatosan elismert értékeknek és normáknak szintén integráló szerepe van (Csurgó – Légmán 2015). A kulturális elit esetében, a közösségek integráló hatását megismerve, megkerülhetetlen beszélni a csoport zártságáról, illetve nyitottságáról. A kulturális elit egyik legfőbb célja az lenne, hogy nyitott legyen az új tagok felé, hiszen így tudja magát és a kultúrát is folyamatosan újratermelni. Kérdés, hogy ez valóban megtörténik-e, s a folyamatos megújulással esélyt ad-e a minél magasabb szintű integráló hatásának.

Az elitcsoport integráltságán túl fontos kérdés, hogy milyen integráló hatással bír a kulturális elit a befogadói közösségekre. Mills (1962) szerint mivel maguk az elitek integráltak, így a társadalom többi tagjára is integráló hatással bírnak. Az elit integráló szerepe leginkább a vezetése révén érhető tetten, amely Bibó István nyomán annyit tesz, hogy az elitnek nem elegendő csupán a társadalmat irányítani és vezetnie, elengedhetetlen, hogy különböző viselkedési mintákat adjon, kulturális értékeket közvetítsen (Kovách – Kristóf 2012). Az elit a kultúrát eszközként használva fogyasztói közösségeket hoz létre, a közösségi hatás, az összetartozás révén pedig magát az integráltság érzését teremti meg.

Az integráció egyik lényegi eleme tehát magában a kultúrában ragadható meg, mivel ez képes a társadalom koherenciáját biztosítani, valamint rendszerbe szervezni. A társadalmi integráció leginkább mindig a kultúra integráltságától függ. Integráló szerepe az oktatáson és médián keresztül, valamint a kulturális mintaadók révén érhető tetten. Ez a kulturális tényező kihat az életmódra, a kapcsolatrendszerekre, a fogyasztói szokásokra és az olvasói, valamint a médiahasználati preferenciákra is. Ezeket nevezhetjük kulturális modelleknek, amelyek egyfelől integrálják magát a csoportot is – esetünkben a kulturális elitet –, de mintaként jelennek meg a kívülálló csoportok – befogadó közösségek – számára is (Kapitány – Kapitány 2012).

Integrációról beszélve a kapcsolathány egyértelműen a szegregáció jele. A társadalomba, közösségekbe jól integrált személyek heterogén kapcsolathálóval rendelkeznek, így többféle információra tudnak szert tenni, ami a felfelé irányuló mobilitás egyik alappillére. Fontos még, hogy a baráti és családi kapcsolathálókon kívül távolabbi csoportok felé is mutassanak a kapcsolati kötések. Az integráltság egyik fontos szubjektív mércéje, hogy az adott egyén elismerést és elfogadást él meg. A zárt kapcsolati hálózatok tagjainál erőteljesen megjelenik a bizalom, ami az integráltság érzésének egyik fontos mérője, mivel az erős kapcsolatoknak van egy olyan funkciója, amely arra irányul, hogy társas támogatást nyújtson. Homogén csoportok integráltsága egyrészt a hasonlóhoz való vonzódásból, másrészt az eltérő és különböző csoportoktól való távolságtartásból is fakad (Gerő – Hajdu 2015). A kulturális elit integráló hatása abban is nyomon követhető, hogy a pozicionális és művészeti elittagok egyaránt létrehozhatnak olyan heterogén csoportokat, közösségeket, melyekhez a kultúrafogyasztók csatlakozhatnak, ezzel növelve kapcsolati hálójukat, azon keresztül pedig a társadalomba való integráltságukat.

Az, hogy a kulturális elit milyen hatással van a közösségekre, mennyire erős az integráló ereje, az úgynevezett INF-modell alapján²⁵ is értelmezhetővé, mérhetővé válik. A társadalmat a már említett INF-modell szerint vizsgálva azt mondhatjuk, hogy – az elit felől közelítve – vannak kapcsolatgazdag politikai aktívok és lokálisan integráltak. A debreceni kulturális elitet kutatva ez a két csoport különösen fontos szerepet kap, hiszen egyfelől segít magyarázni az elitlétet, másfelől értelmezhetővé teszi a debreceniséget, a lokalitásokhoz kötöten működő elitet. A kapcsolatgazdag politikai aktívok azok, akik egyértelműen elitként írhatók le. Iskolázottságukat tekintve nagyon magas közöttük a diplomával rendelkezők aránya. A lokálisan integráltak – az előbb említett csoporthoz hasonlóan – átlagon felüli kapcsolatokkal és társadalmi tőkével bírnak. A lakóhelyi vonatkozás szempontjából lényeges, hogy ennek a csoportnak a tagjai a főváros helyett sokkal inkább a vidéki városokban tevékenykednek, tehát ez a csoport leginkább a helyi értelmiségiek közössége, ők a magaskultúra (hagyományos kultúra) fogyasztói (Kovách et al. 2017a). Lényeges tehát, hogy ezen csoportok tagjai színházakba, múzeumokba, art mozikba, hangversenyekre, kiállításokra járnak, valamint olvasnak könyveket, a közös érdekeltségen keresztül pedig egy olyan közösséget alakítanak ki elitként és befogadóként egyaránt, amely a társadalomba való integráltság érzését erősíti.

A strukturális egyenlőtlenségekre egyszerre több tényező is hat, ezek közül fontos kiemelni az iskolázottságot, a területi fejlettségbeli különbségeket és az elitekhez való viszonyulást. A magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők erőteljesebben kapcsolódnak a társadalomhoz (Kovách et al. 2017a). A kulturális elit egy olyan réteg, amely iskolázottságából fakadóan egyfelől érti, másfelől létrehozza a művészi alkotásokat, ezeket az értelmezéseket másokkal képes megosztani, így befogadói közösségek alakulnak ki, amelyek erősítik az egyéni integráltság érzését.

A különböző fejlettségű régiókban különböző szintű az integráltság és dezintegráltság (Kovách et al. 2017a), ezért nagyon fontos a debreceni kultúrának és magának a városnak a fejlődési irányait is figyelembe venni, amikor az elit integráló szerepét vizsgálom. Debrecen pályázatot nyújtott be az Európa Kulturális Fővárosa cím elnyerésére, amelyet bár nem nyert meg, de fejlesztési terveit beépítette egy nagyobb volumenű fejlesztési programba,²⁶ amely egyaránt feltételezi a kultúra és város gazdasági fejlődésének a felgyorsulását, ezáltal várhatóan

²⁵ Az INF-modell az egyének társadalmi integráltsága alapján képez csoportokat úgy, hogy az egyének integráltságát több szinten vizsgálja – a rendszerintegráció, társadalmi szintű integráció és személyközi integráció szintjén (Kovách – Kristóf – Szabó 2017).

²⁶ A 2018 és 2030 közötti időszakra vonatkozó kulturális stratégiába, továbbá az úgynevezett Új Főnix Tervbe, más néven a D2030 programba.

erősödő integráló hatásokra kell számítani a kulturális közegekben. Kérdés, hogy a fejlődés valóban meg tud-e valósulni, illetve eléri-e a kívánt hatást.

4.4 Az integráltság és a hatalom kapcsolata

Az integráltság vizsgálata során fontos aspektusként jelenik meg a hatalom kérdésköre. A kulturális elit minden esetben valamilyen hatalom birtokosa, így érdekes szempont, hogy lokálisan – esetünkben a debreceni térben – mennyire integrált a kulturális elit a hatalom mentén. Szelényi és munkatársai révén azt tudjuk, hogy a kilencvenes évek elején lezajlott személycserék ellenére a kulturális elitet jellemző fő tulajdonságok nem változtak. Kollektív módon egy lépcsőfokot haladtak előre (Szelényi et al. 1995). Szelényiék megállapítására alapozva mondhatjuk, hogy az eliten belüli hatalmi harcok a kulturális elit életén belül kevésbé figyelhetők meg, mint a másik két elitcsoport esetében. Feltételezhető, hogy a kulturális eliten belül olyan megmerevedett hatalmi pozíciók és státuszok vannak, amelyek a csoporton belül cserélődhetnek, de státuszpozíciók nem érhetők el az eliten kívüli tagok számára, vagy csak olyanok számára, akiket az elit potenciális elittagként fogad el. Fontos, hogy a potenciális elittagok felé legyen nyitottság, hogy az elit cirkulációja, újratermelődése egy valós folyamat legyen. Az új elittagok elismerésén túl a kultúrpolitikai döntések lehetnek még hatással a kulturális eliten belüli státuszokra, de ez a külső kényszer az elit integráltságát és integrációban betöltött szerepét veszélyeztetheti.

Az eliteken belül látható egyfajta hierarchia, ami annyit tesz, hogy sok esetben a gazdasági és politikai elit a kulturális elit felett állónak, irányítónak tekinti magát, ami talán a megkésett elitcserélődés oka és következménye lehet. Kérdésként merül fel, hogy a megkésett elitcserélődés mennyiben hátráltatja az elitet abban, hogy a hasznosság elvét kövesse, vagy pedig inkább egy új identitást próbálnak egyéneként, vagy együtt gondolkodva, közösségként kiépíteni. Az identitásépítés fontos kérdés akkor is, amikor egy már meglévő státusz öröklődik tovább – a születésből eredő elitpozícióba lépés során –, hiszen bár bizonyos értékek továbbörökíthetők, mindenki maga alakítja ki elitpozícióját, így a több generációs kulturális elitbe tartozók más problémalátással és -felvetésekkel alakítják, formálják a kultúrát. Hasonlóan izgalmas kérdés az identitásépítés akkor is, amikor valaki nem a családi háttér révén jut el elitpozícióig, hanem szerzett státuszról beszélünk. Ebben az esetben fontos látni, hogy bár életvitelüket tekintve hasonlóságok fedezhetők fel az új és régi elittagok között, az új tagok mégis másfajta szocializációs környezetből – más tapasztalatokkal, kérdésekkel, problémafelvetésekkel – érkeznek, s ezzel egy újfajta elitarculatot is formálhatnak. Ezek a lehetséges különbözőségek mind az elitcsoportosulás ideológiai heterogenitását, az elit sokszínűségét eredményezik.

A kulturális elitnek olyan, a tudásából eredeztethető hatalma van, amellyel képes az intellektuális közösségekre hatást gyakorolni, tehát a kultúratermelés és -formálás folyamatára befolyással bírni. Az úgynevezett intellektuális körök szellemi közösségek. Tagjai nem kulturális elittagok, de az elithez hasonló kulturális tőkével bírnak. A kulturális elit és a szellemi közösség összekapcsolódás segíti a közösségépítés folyamatát a kultúra útján, amely a valahova tartozás érzését, ezáltal pedig a bizalmat erősítheti. A kulturális elit az iskolázottsága által tud olyan kiváltságokat elérni, amelyek az említett hatás elérését implikálják, pozicionális döntéseik és alkotásaik révén válnak leginkább nyomon követhetővé. Ehhez elengedhetetlen, hogy a kulturális mezőben működő személyek művészeti kérdéseket illető döntéseikben autonómiát élvezzenek. A művészeti kérdésekre adott válaszok autonómiája visszavezet a kultúrpolitika befolyásoló hatásának problematikájához. Ha a kultúrpolitikai mező nem enged elegendő teret az elittagok számára, a rendszer megbénítja őket hivatásuk kiteljesedésében (Kovács 2017).

Paretoi (1963) értelemben az elit addig bír legitimált hatalommal és befolyással, ameddig az alsó rétegekből a tehetséges és feltörekvő fiatalokat, a lehetséges új elittagokat képes befogadni (Kristóf 2011a). Weber (1987) szerint vannak olyan pozitív privilégiumokkal bíró csoportok, amelyek monopolhelyzetben vannak a javak előteremtése során. Ezekbe a csoportokba sorolja a művészeket is, akik nemcsak kimagasló képességűek, de iskolázottságuk is kiváló (Molnár 1999). Weberi értelemben a kulturális elitről, mint rendről beszélhetünk, hiszen ez az elitcsoport megbecsülést vívott ki magának. A megbecsültségen túl ennek a rendi helyzetnek az alapja a közös hivatás – elitszerep betöltése – és/vagy az ebből fakadó életmód. Amennyiben a kulturális elitre rendként tekintünk, foglalkoznunk kell a zártság, illetve nyitottság kérdésével, amely összefüggésbe van a belső csoportintegrációval és a csoporton kívüli integráló hatással egyaránt. Weber szerint, ha egy rend bezártsága növekszik, akkor bizonyos előnyök csupán a rend tagjai számára érhetőek el. Kulturális elitről beszélve, ha azt látjuk, hogy az elitcsoport zárt, tehát nem nyit a fiatalok és más státuszról érkezők felé, akkor a pozíciók betöltése egyfajta cirkulációhoz vezet, de a csoport frissülése nem válik lehetővé, ezáltal egy zárt kulturális elitkör alakulhat, ami a társadalom zártságához is vezethet (Weber 1987).

A kulturális elittagok egyik fontos ismertetőjegye, hogy kritikai szemléletük hozzájárul a társadalmi problémák megfogalmazásához. Ehhez azonban elengedhetetlen, hogy egy azonos státuszhoz tartozó, közös csoportnak lássák magukat (Szalai 1998). Az, hogy az elit milyen kulturális értékeket akceptál és közvetít, hatással van arra, hogy a társadalom tagjai miként viszonyulnak az – autonóm és mindennapi – kultúrához. Az elitnek fel kell ismernie a társadalomban zajló változásokat, s reagálnia kell az adott kor és társadalom kihívásaira (Müller

– Takács 1998). A közös elittudat tehát megteremti azt a közeget, amelyben lehetővé válik a kultúra termelése, formálása és átadása, biztosítva az új közösségek létrejöttét, kapcsolathálózatok erősödését.

Jól látható tehát, hogy a hatalmi-, illetve státuszpozíció fontos szerepet tölt be a közösségek alakítása során, amelyek a társadalmi integráltságot tekintve egy alapvető elem. A kapcsolathálózatok kialakítása a kulturális és társadalmi tőke birtoklása révén egyfajta elismerést és presztízst feltételez. A kulturális elit csak ezeknek a kritériumoknak megfelelően képes a kultúra mentén integrálni. A kulturális elitnek integráló szerepe tehát leginkább azzal magyarázható, hogy hozzájárul a közösségek megalakulásához és működéséhez, integratív funkciója a kultúra mentén értelmezhető.

5. A DEBRECENI KULTURÁLIS ELITET MEGHATÁROZÓ SZELLEMI LÉGKÖR ÉS LOKALITÁS – A DEBRECENISÉG²⁷

Egy lokális közösség életében kiemelten fontos szerepet játszik a közösségi emlékezet és az identitástudat, amelyek az integráció megalapozói, s utóbbira jelentős befolyással vannak az identitást építő és erősítő elittek. A debreceni kulturális elit helyi identitásának jellemzése, sajátosságainak feltérképezése érdekében szükségesnek tartom a debreceniség mint fogalom, illetve mint jelenség, magatartásforma meghatározását.

„Talán kicsit a gondolkodása valahogy más az ittenieknek. Nehéz megragadni. Nem merem azt mondani, hogy lassabb a gondolkodásuk, csak talán jobban vigyáznak, vagy jobban, többet meghányják magukban a... Mondjuk felteszek egy kérdést, akkor alaposabbak vagy megfontoltabbak vagy nem tudom, lehet picit lassabbak is, mint mondjuk Dunántúlon, ezt azért úgy veszem észre, hogy egy picit lehet, hogy ott mondják ki előbb a gondolataikat. Nem tudom. [...] Néha látok egy kis komótosabb gondolkodást, mint ahogy máshol, egy kicsit sebesebben forog a történet. [...] Ez tűnt föl, hogy itt valahogy cammogósabb az idő.” (15. interjúalany)

Az idézett interjúrészlet – amely egy olyan, jelenleg Debrecenben tevékenykedő művésztől hangzott el, aki felnőttként, a munkája miatt költözött ide a fővárosból – jól szemlélteti, hogy az itt élőknek van egy sajátos gondolkodása, ez a másfajta gondolkodás pedig a történelem során hatással volt a lokális térhez köthető identitásra és mentalitásra, a tudás szerveződésére, továbbá a város arculatának, építészetének kialakulására, és értekezésem egyik célja, hogy feltárjam, jelenleg is hat-e a kultúrára, valamint a kulturális életre.

Nemes Nagy József (1997, 1998) úgy véli, hogy a különböző térségi szinteknek, regionalitásnak és lokalitásnak egyaránt megvannak azok az intézményei és szereplői, akik a térségre leginkább hatással vannak. Nemes Nagy (1997) értelmezésében lokális tér lehet egy település, de a településnek akár egy része is. A. Gergely András (1993) lokalitásértelmezésében arra hívja fel a figyelmünket, hogy érdemes külön gondolkoznunk helyi társadalomról, illetve közösségről, mely része az előbbinek, de egy sokkal szűkebb elemzési csoportot jelent – például a szomszédságok, családi és baráti kapcsolatok stb. sorolhatók ide. Ilyen értelemben a dolgozatomban a lokalitást, illetve a debreceniséget vizsgálva a helyi társadalom felől közelítetek. Amikor lokalitásról beszélünk, fontos látnunk azt

²⁷ A fejezet tartalma megjelent a következő tanulmányokban: Béres Zsuzsa (2019): A debreceniség mintázatai a helyi kötődésű kulturális elitben. Szkhonion 17. évf. 1-2. szám, 68–78. http://szkhonion.unideb.hu/wp-content/uploads/2019/12/szkhonion-2019_1_2.pdf utolsó letöltés: 2021. 02. 16.

Béres Zsuzsa (2021): A helyi szelleme. A debreceniség szociológiai szempontú vizsgálata a helyi kulturális eliten belül. Studia Litteraria 2021/1-2., 49-62.

is, hogy a helyi társadalom viszonyrendszerei, működési mechanizmusai nem a makrotársadalom leképeződései, hanem a lokalitáshoz fűződő sajátos tudás és kulturális identitás eredményei (Said 2004, Nagy 2005: 71).

A hírnév és elismerés összefüggésében szó esett már az imázsról, illetve imázs építésről, fontos azonban a lokalitással összefüggésben is kitérni ezekre, hiszen a helyi társadalmaknak megvannak azok a sajátos lehetőségei és erősségei, amelyekkel elismerést vívhatnak ki, a helyi imázst meghatározó jegyeket alakíthatnak ki (Szakál 1993). A helyi társadalmakat tekintve „az image egy olyan képet jelöl, melyet a tapasztalatok alkotnak, s ezek az ismeretelemek jelennek meg a külső szemlélő előtt, s akkor működőképes, ha hiteles tud lenni, s ez az image-teremtés nemcsak kifelé, de befelé, a közösség felé is hat. A hagyományoknak ebben nagyon fontos szerepe van.” (Nagy 2005: 73)

Dolgozatomban azért tartom központi kérdésnek, hogy a debreceniséggel – amely egy erős identitásképző elem – foglalkozzak, mert a helyi társadalomhoz és közösséghez tartozást alapvetően meghatározza a közös kultúra és kulturális örökség (Nagy 2005), amelynek a kulturális elit tagjai szerves alakítói.

5.1 A cívisek világa

A cívis szó latin eredetű, mely a civitas, civilitas, civil, civilizáció szócsaládokhoz tartozik, polgárt jelent. A szó először a kollégiumi diákok körében, tehát a diáknyelvben jelent meg 1766-ban. Később, szintén a diákok között, a szó nőnemű alakja – civa, cíva, jelentése: debreceni polgárasszony – is használatossá vált. A Debreceni cívis szótár alapján a cívis szóról azt tudjuk, hogy egy főnév, amelynek elsődleges jelentése a debreceni módos polgár, többes számban pedig – cívisek – Debrecen őslakosságát jelöli meg a kifejezés. A szótár cívisvárosként pedig Debrecent jelöli meg (Kálnási 2005).

Balogh (1973) nyomán a cívisokról elterjedt az a nézet, hogy hagyománytartók, és – a konzervatív értékrenddel összefüggésbe hozhatóan – olyan sajátos életformával bírnak, ami miatt egy erőteljesen zárt közösséget alkotnak (Balogh 1973). Mindez a kálvinizmus kialakulásával van kapcsolatban, hiszen a városban ez a teológia rendszer társadalomszervező és jellemformáló erő is volt. Debrecennek például joga volt arra, hogy prédikátorát maga válassza meg, megalapozva a demokratikus és polgári elveket a város közösségében. „[Z]árkózott a cívis. Zárkózott az idegenekkel szemben, mert azoktól sok szenvednivalója volt világéletében.” (Móriczot idézi Mocsár 1981: 70–71) A város zártsága nemcsak a cívisek életstílusában volt megfigyelhető, de a cívis építészetre is leginkább ez a jellemző: a befelé nyíló terek, amelyeket magas kapukkal zártak el az idegenek elől. Ez az építészeti zártság, mely a mentalitásra is hatással volt, a város földrajzi adottságainak következménye.

„Ez a város itt a puszta közepén arra volt kényszerülve, hogy a saját polgárai álljanak várfalat neki. És a saját polgárai szorgalmából, igyekezetéből teremtsen itt kultúrát, színházat, templomot, utat.” (2. interjúalany)

A cívisokról beszélve fontos még megjegyezni, hogy fő munkatevékenységük a paraszti gazdálkodás volt, s tágabb értelemben nem csak Debrecen, hanem a nagyobb alföldi városok is cívisvárosok voltak. Szabó T. Attila (1975) az alföldi városokon túl az erdélyi és magyarországi nagyobb városok lakóira is használja a cívis szót.

5.2 A debreceniség mint magatartás és fogalom

A debreceni kulturális elitet vizsgálva megkerülhetetlen annak a társadalmi és kulturális jelenségnek az értelmezése, melyet debreceniséggént ismerünk. A debreceniség mint fogalom értelmezésének társadalomtudományos vetülete a mai napig hiányos, és vizsgálatával napjainkban is elsősorban az irodalomtudomány foglalkozik. Balogh István (1969) eleve irodalmi fogalomként tartja számon és tartja életben, illetve úgy látja, Debrecen történelmi és földrajzi meghatározottságaiból következtethetünk valamiként a debreceni identitás fő alkotóelemeire is. Az úgynevezett Árkádia-pör óta beszélhetünk a debreceniség mint fogalom megjelenéséről, melyet Csokonai sírfeliratának vitája indított el az irodalmi levelezésekben. A debreceniséggént emlegetett fogalom leginkább egy magatartást jelölt, és megjelenésekor nem vált Debrecen részévé, sokkal inkább a városhoz mint cselekvő ágenshez rendelődött (Balogh 1969). Debreczeni Attila (2020) alapos feldolgozásából mégis az derül ki, hogy ez a magatartás általában véve jellemző a kisközösségekre, amelyek alapvetően zártak, így tehát kérdés, hogy a debreceniség megjelöl-e valami létezőt, van-e valós tartalma, vagy csak Kazinczy, a korabeli diskurzus, illetve annak hagyománya konstruálta meg.

Ezt határozza meg egyfajta Debrecen-főbiaként Borbély Szilárd (2007), amely attitűd szerinte az irodalomban mindig is jelen volt.²⁸ Kazinczy egy Csokonai-idézetet²⁹ emleget leveleiben, melyet a város és a Kazinczy ellen felszólalók az identitásukra és városukra vonatkozó negatív attitűd jeleként könyveltek el. Éppen ezért Kazinczy nélkül Debrecen – a korabeli többi fontos nagyvároshoz képest, mint Kolozsvár vagy Kassa – nem válhatott volna mértékké vagy éppen elvetendő mintává, s így a debreceniség fogalom sem alakulhatott volna ki. A Kazinczy által felvázolt megvetendő debreceni sajátságok – mint a zártság és konzervativizmus – szubjektív tapasztalatának eredményei, ezáltal a fogalomhasználat

²⁸ Ám ez a Kazinczy felőli közelítés bizonyos értelemben már érvényességét veszítette, hiszen a közbeszédben sokkal hamarabb találkozhatunk a Virágkarnevál megemlékezésével Debrecennel kapcsolatban, mint Csokonai, Kazinczy nevével vagy az Árkádia-pörrel (Borbély 2007).

²⁹ „Árkádiában éltem én is!” (Csokonai Vitéz Mihály)

valamiféle személyes csalódottságból fakad, ám a nyilvánosság számára is így válik ismertté egy lehetséges jelentésösszefüggés (Balogh 1969).

„[H]olmi le nem vetkezhető kálvinistaság, és ami még a kálvinistaságnál veszedelmesebb: Debrecenyiség.” (idézi Kazinczyt Balogh 1969: 25)

Az Árkádia-pör során a debreceniség pontos tartalommal töltődik fel, minden újítási szándék gátjává válik, a kálvinistaság pedig egyenlő lesz a debreceniséggel. Kazinczy az alábbi fogalmakkal hozza párhuzamba Debrecen városát: önteltség, türelmetlenség, maradiság, tudálékosság, puritán makacsság, provincializmus. Minden neki tulajdonított maradiság és elbukató küszöblét ellenére a város virágzott (Balogh 1969), ez a fajta kálvinizmushoz kapcsolható fejlődés pedig párhuzamba hozható Webernek a protestáns etika és a kapitalizmus kapcsolatára vonatkozó meglátásával, miszerint a protestáns dogmarendszer életvitelre ható szabályai hozzájárultak a kapitalista gazdaság megalapozásához,³⁰ de a város sajátos jog- és belső védelmi rendszere egyaránt a gazdagság és virágzás alapköve lehetett.

„Az irtóztató debreceni lélek!

A bigott szív! A nyakas test! Ismered őket: a képzelt

Kötelesség rabjai! Mondvacsinált illem hívei!

Jaj. Ragadós rokonok! Ravaszdi barátok!

A képzeletükben kicsapongó műpuritánok.

Ezeknek megfelelni. Súlyos föladat.

Ólomsúlyokat rak rám a város.”

(Térey János: *Jeremiás avagy Isten hidege*)

A debreceni születésű költő, Térey János egyike azoknak a kortárs szerzőknek, akik gyakran megemlékeznek a városhoz fűződő viszonyukról. A fenti idézet azonban szintén negatív tartalmakkal járul hozzá a városról kialakult diskurzushoz, megerősítve a sztereotípiákat. Kálmán C. György (2010) Térey János *Jeremiás avagy Isten hidege* szövegét vizsgálva veti fel a kérdést, létezik-e egyáltalán Debrecennek olyan sajátossága és különlegessége, amely miatt a debreceniség fogalom valóban létező, értékekkel feltölthető elképzeléssé válik. Léteznek-e olyan közös emlékek, helyek, gondolkodás panelek, amelyektől a debreceni cívis az ország más nagyvárosához nem hasonlítható öntudattal bírhat? Ha létezik is, körülhatárolása igencsak körülményes. Csokonain és a hírhedt Árkádia-pörön túl Kálmán C. megemlíti a debreceniség jellemzőiként emlegetett konzervativizmust és a cívis keménynyakúságot is, továbbá a vidékiesség és a városiasság keveredésére szintén utal (Kálmán C. 2010). A debreceni kulturális életben egyszerre van jelen a paraszti (falusi) és a városi jellegű kultúra (Balogh 1969). A cívis

³⁰ lásd: Max Weber (1923): A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Franklin, Budapest

zárttság mellett talán éppen ez a falusias városi jelleg az, ami elősegíti a kulturális élet mozgalmasságát a városban.

Léteznek Debrecenhez tapadt szópárok és kifejezések, amelyeket nemcsak a debreceniek, de az ország más településein élők is ismernek – legalábbis néhányat közülük biztosan. Szokás Debrecent a szabadság őrvárosaként, a maradandóság városaként, kálvinista Rómaként, a legmagyarabb városként és óriásfaluként is emlegetni (Berta 2005). A szabadság őrvárosa címet Kossuth adományozta Debrecennek, amikor a magyar kormány 1849. januárjában Pestről ide menekült. Kossuth egy, a városhoz írott levelében adta a címet annak, ugyanis úgy vélte, a szellemi értékek révén egy biztos és rendíthetetlen alapra helyezte itt a kormányt (Mocsár 1981).

„Debreczen népe! Ímé én a nemzet nevében Debreczen városát a magyar szabadság őrvárosának nyilatkozom, s az országgyűlést és a kormányt a debreczeniek becsület érzésének rendíthetetlen sziklájára helyezem.” (Kossuthot idézi Mocsár 1981:61-62)

A maradandóság városa mint a város egy állandó jelzője, Ady Endrétől származik. Egyesek pozitív, míg mások negatív hangot hallanak meg ebben a jelzőben. Az említett szókapcsolat pozitív értelmezésében egy olyan városról beszélhetünk, ahol az értékek megőrzése fontos és elsődleges, míg a negatív értelmezése esetén a maradandóság a maradiságra és arra a konzervativizmusra utal, amely minden megújulási lehetőségtől elzárkózik (Mocsár 1981).

Az említett metaforákat alaposabban megfigyelve két fókuszpont rajzolódik ki. Közös bennük, hogy mindkettő a lokalitás és helyi identitás problémaköréhez kapcsolható. Az első fókuszpont egy nemzeti jellegként megfogalmazott elképzelt közösségre mutat rá, míg a másik a helyi gondolkodásmódra és lelkivilágra irányul. Az említettek közül a második fókuszponthoz kapcsolódik például a kálvinista kifejezés, amely olyannyira Debrecenhez tapadt, hogy a kulturális emlékezet részét képezi mindmáig. Ehhez a keleti konzervativizmushoz rengeteg jelző kapcsolódik, amelyek elsősorban bizonyos irodalmi szövegek révén ragadtak a városra, de szélesebb körben is hagyományt teremtettek.³¹ Ezekkel a jelzőkkel Debrecen folyamatosan dolgozik, az önreprezentációnak fontos kulcselemei. Minderről azért lényeges beszélni, mert Debrecenhez hasonlóan más városok is bírtak a lokalitáshoz kapcsolódó jelzőkkel, ám ezek a városok nem éltek hasonló módon az azokban rejlő lehetőséggel.³² A Debrecenhez kapcsolódó metaforák azért maradhattak fent, s azért válhattak identitásképzővé, mert a nyilvánosság elé

³¹ Többek között ide sorolható Csokonai kicsapátása, az Árkádia-pör vagy akár Arany János Bolond Istókja is (Berta 2005).

³² Szegedet például Kossuth a „szabadság fellegvára” címmel tüntette ki (Berta 2005), ám ez a helyi identitás megteremtésében nem játszott szerepet, mivel a város nem őrizte mindezt a hagyományai között, nem vált a napi diskurzus részévé, identitásképző metaforává (Mocsár 1981).

kerültek, ahol diskurzus alakult ki körülöttük – legyen szó a metafora elfogadásáról vagy akár erőteljes cáfolatáról (Berta 2005) –, mint ahogy ez az Árkádia-pör kapcsán a Kazinczy levelezésekben is tetten érhető. Mocsár Gábor (1989) délibábjaim városának nevezi Debrecent. A délibáb mint jelenség a Debrecen közvetlen közelében fekvő Hortobágy jellegzetessége. Olyan optikai csalódásról van ebben az esetben szó, amikor távoli tárgyakat egészen közelinek érzékelünk. A délibáb valójában nagyon jól kifejezi, hogy a debreceniségnek egyfajta kettős arca van (Mocsár 1981). Ez a kettős arc táplálkozik egyfelől a reformáció közvetlen következményeként fellendülő városképből, amely az évszázadok alatt kifakult, kiüresedett a tartalma, s ez a másik arc éppen ebből a megkopásból fakad, mert az értékek megőrzése mellett a város lassan és mérsékelten – sokszor kellő megágyazás és alapozás nélkül – nyit az újítások felé, ami nehézségeket gördít a megújulás és fejlődés elé. De Debrecen leginkább az idegenek elől zárkózik el, és ez az elittel kapcsolatban is felvet néhány kérdést. Vajon tartozhatnak-e olyan személyek az elitezhez, akik jövevények a városban? Befogadja-e őket valóban a civisség, elfogadják-e őket véleményformálóként, s ha igen, mi lehet ennek az oka?

Egyes irodalomtudományi szövegek alapján (Borbély 2007, Balajthy 2012) Debrecen mint Bildung, tehát mint önálló kultúra értelmezhető. A városnak sajátos történelme és rétegződése van, amely egy föltárható bázis. Debrecen tehát valójában egy megkreált fogalom, a városlakók által feltöltött jelentéstartomány. Debrecen mégis úgy jelenik meg az elbeszélésekben, mint egy saját történelemmel bíró hely a magyar történelmen belül, hiszen a városnak sajátos identitás(illúziót) kölcsönöz a civis-lét (Borbély 2007).

A magyar irodalomban jelen lévő Debrecen-fóbia félrevezető lehet, hiszen bár az irodalmárok ismerik és hivatkoznak is a Kazinczy-szövegekre, általában Debrecenről hamarabb jut az emberek eszébe például a Virágkarnevál, mint az Árkádia-pör, így érdemes lenne ezekkel a jelenségekkel is foglalkozni (Borbély 2007), a debreceniséget és a városimázst napjaink történéseihez és narratíváihoz igazodva újragondolni.

Bármely debreceniségértelmezés és megközelítés áll hozzánk közelebb, a városra rakódott narratívák esetében soha nem az a kérdés, igazak-e vagy sem. A lényeges az, hogy az fenntartanak egy olyan világot, amelyet a város lakói és az „idegenek” elképzelnek maguknak. A debreceniség tehát egy, a kisközösségekre – amelyek alapvetően zártabbak – jellemző életstílus, illetve Debrecen mint úgynevezett városi brand csupán mítosz, és látszólagos (Berta 2005). A közös emlékek és emlékhelyek egy kollektív narratívába ágyazhatók a debreceniség tradícióját tovább örökítve, s a hagyományörzés – legalábbis annak fontosságának hangsúlyozása – az emlékezetpolitika fontos sarokkövévé válik. A lokális identitás folytonos keresése és (újra)értelmezése zajlik.

5.3 Az épített Debrecen mint a kultúrát meghatározó sajátos jellemvonás

„Futós időt ki ér el
lóval, fakószekérrel?
Úgy látszik, azt megérem,
hogyan a Nagy Piac téren
körülkerítenek egyszer
kockákkal, Panelekkel,
egekig ér a ritka-
legű betonkalitka.
Hová megyek, ha mégis,
cementből lesz az ég is,
tündéri ketrecemből,
hazámból – Debrecenből?”

(Kiss Tamás: *Bolond Istók tűnődése*)

A város építésze ugyancsak a már említett társított mítoszokhoz és fogalmakhoz igazodik.³³ A városról szóló elbeszélések többsége pedig valamilyen szimbolikus tér vagy építmény által nyilatkozik meg Debrecenről. Ám valójában egyetlen olyan épület van Debrecenben, amely valós narratívát szervez a város köré – állapítja meg Berta Erzsébet –, ez pedig a Debreceni Református Kollégium épülete. A Kollégium esetében azonban azt is fontos látni, hogy az nem válik a helyi identitás valós reprezentánsává,³⁴ leginkább megmarad az irodalmi alkotások olvasóinak. Ez a hiány azonban mégis fontossá tud válni, hiszen éppen ettől válik fogalomká Debrecen (Berta 2005), ez a hiány az, ami többek között tartalommal tölti fel a debreceniség fogalmát.

Debrecen építészetének kiemelkedő elemeit az Egyetemvárosban, tehát a Nagyerdő környékén, valamint a főtéren, a Kossuth téren találhatjuk meg. Tehát a Nagyállomástól a Piac utcán keresztül villamossal körbejárható a Debrecen meghatározó arculatához tartozó városrész, melynek elemei leginkább az egykori polgárság és reformátusság összefüggésében nyernek jelentést. Épp ezen építészeti elemek révén vetődik fel Mocsár Gáborban (1981) a kérdés, hogy Debrecen a panelek korának idejében vajon mit tud megőrizni abból az identitásból, amelyet az építésze révén is magáénak tudhat, hiszen az építészet nem csak egy belső identitásképző elem, hanem „van is ennek a városnak valami sajátos hangulata, varázsa,

³³ Például a Debrecen főterén található Kossuth-szobor.

³⁴ Ellentétben a párizsi Notre-Dame vagy a berlini Alexanderplatz a helyi identitásba erőteljesen beépül (Berta 2005).

azt az idelátogató idegenek, ha volt szemük a látáshoz és fülük a halláshoz, azon nyomban észrevették.” (Mocsár 1981: 21)

Debrecen arculatát egyfelől a szellemiségéhez szorosan kötődő, történelmi távlatokból tekintve fontos és kiemelkedő szerepet betöltő épületek határozzák meg,³⁵ másfelől azonban fontosak még azok a terek is, melyek élővilágukkal és hangulatukkal járulnak hozzá a debreceniség jellegéhez (Mocsár 1981).³⁶ A debreceniséghez kapcsolódó pozitív tartalmak egyik fontos szimbóluma a Kossuth téren található Kossuth-szobor. Biczó Gábor (2005) úgy véli, a város identitásához szorosan hozzátartozik a Kossuth-kultusz, amely a dualizmus korában jelent meg. Feltételezhetően ezért kap központi szerepet a főtér kialakításában a már említett szobor, hiszen nem csak a város központjában helyezik el az emléket, de közel a történelmi kapcsolódás helyszínéhez, a Nagytemplomhoz, ahova Kossuth a kormányt 1849-ben ideiglenesen áthelyezte.

A debreceni jellemvonások és jellegzetességek jól szemléltetik, hogy Debrecennek van egy sajátos, a történelmi hagyományaira épülő identitása és kultúrája, mely meghatározza az itt élő emberek – így az elitek – gondolkodását, munkáját, valamint a helybeli szellemi termékeket. Ezek a meghatározó jellemvonások erősen kötődnek egyes történelmi eseményekhez, történelmi hagyományokhoz, amelyek emlékét nemcsak az örökölt magatartásformák, de a régi épületek, emlékművek is őrzik magukban. A debreceniség fogalma sokkal több tartalmat mozgósít annál, mintsem egyértelműen definiálhatnánk. Inkább egy magatartásformát jelöl, amely egy lokalitáshoz köthető szellemi légkört határoz meg. A civisek világa és jellemvonásaik – még ha bizonyos felvetések során meg is kérdőjeleződik valós tartalmuk – a helyi társadalommal élnek tovább, egy sajátos lokális közösséget írnak körül, és hivatkozási alapot jelentenek. Bármilyen tartalommal is töltjük fel a debreceniséget, a lokalitás és a lokális identitás kérdése megkerülhetetlen akkor, ha egy kisebb közösség kultúrájáról és kulturális elitjéről beszélünk.

³⁵ Nagytemplom, Református Kollégium, Kossuth tér.

³⁶ Déri tér, Egyetem tér, Nagyerdő.

6. A LOKALITÁSHOZ KAPCSOLT ELIT. A KUTATÁS MÓDSZERTANA

Az elit és kulturális elit lokális kutatásához elengedhetetlen elméleti hátterek bemutatása során ismertettem a debreceni kulturális elit vizsgálatakor legfontosabbnak mutakozó szempontokat. Az elit általános meghatározásán túl a kulturális elit definícióit is körbejártam, s a kutatásomhoz a már létező elit- és kulturális elit fogalmak ötvözetét választottam. A fogalom meghatározása esetén fontosnak bizonyul, hogy három dimenzió mentén sorolhatunk valakit az elitbe tartozónak. A státusz dimenziója – pozicionális elit – és az elismerés dimenziója – művészeti elit – mellett a reputáció a harmadik dimenzió, amely mentén az elit és a kulturális elit is behatárolható. Ezen dimenziók mentén dolgoztak a rendszerváltást követően a magyarországi elitkutatások is, a doktori kutatás során pedig én is ezek beemelésével vizsgálom a helyi elitet.

A doktori dolgozatom empirikus kutatásának kvalitatív része 2017 és 2020 között zajlott, Mindösszesen 34 kulturális elittaggal készítettem félig strukturált személyes interjút, továbbá a kutatásomhoz kapcsolódóan szerepeltek kérdések a Debrecen-kutatás kérdőíveiben – 2018-ban, 2019-ben, 2020-ban, valamint a 2021-es kérdőív néhány szempontja is relevánsnak mutatkozott a dolgozatomat illetően, ezenkívül a 2030-ig tervezett helyi kulturális stratégia dolgozatom szempontjából különösen releváns vonatkozásait is bemutatom és értelmezem.

A kutatás során elsődleges kérdés volt, hogy egy lokális térben működő kulturális elit miként értelmezi saját kultúraformáló szerepét, milyen elitképe van, illetve milyen szerepeket, funkciókat tulajdonít az elit tagjainak. A kutatás másik kiemelt jelentőséggel bíró dimenziójává vált a helyi szellemiségi légkör megismerése, a debreceniség örökségének továbbélése az identitásban, a kulturális aktorok lokális működésében. Végül pedig az előző kérdésekkel összefüggően arra voltam kíváncsi, milyen formában integrálódtak a kulturális elittagok a debreceni kulturális életbe, a saját közösségükbe, illetve mennyire erősítik a befogadó közösség helyi identitását, integritását.

6.1 Debrecen adottságai

Debrecen megyei jogú város, Magyarország második legnagyobb települése az észak-alföldi régió belül Hajdú-Bihar megyében, a román határhoz és Nagyváradhoz közel található meg. Az Észak-Alföldi Régió a területi adottságokat nézve városias, jelentősebb számban található itt nagyobb városokat, ám a terület hátránya, amely több nehézséget is szül, hogy az itt található városok kevésbé fejlettek, és sokkal inkább Debrecen megyei jogú város felé koncentrálnak a fejlesztések, így a megyeközpontnak jelentős az elszívó ereje, amely növeli a területi egyenlőtlenségeket. A népességet tekintve Magyarország második, az Alföldnek pedig legnagyobb városa Debrecen. Regionális központnak számít nemcsak a kultúra, hanem a gazdaság, az oktatás és a tudomány területein is (Debrecen Megyei Jogú Város 2014). A

fővárostól 230 kilométerre, míg a szomszédos Románia – Debrecenhez hasonlóan – jelentős határmenti településétől, Nagyváradtól mintegy 88 kilométerre fekszik. A 2011-es népszámlálási adatok szerint Hajdú-Bihar megye lakosságának 39%-a a megyeszékhelyen élt (KSH 2013). A népesség számát tekintve fontos továbbá, hogy az előző népszámlálási adatokat is figyelembe véve a lakosságban növekedés volt tapasztalható (Debrecen Megyei Jogú Város 2014).

A település identitásának és történelmének, valamint fejlődésének meghatározó sarokköve a vallásosság, a protestantizmus református ága. Debrecen nemcsak a 16. században töltött be jelentős szerepet a magyarországi reformáció során, de a 2011-es népszámlálási adatok alapján az is látszik, hogy a megye 62%-a még mindig reformátusnak vallja magát, ami nemcsak háromszorosa az országos átlagnak, de a többi megyét tekintve ez a legmagasabb arány (KSH 2013).

6.1.1 Debrecen kulturális élete és adottságai

Debrecen Magyarország második legnagyobb városaként az Észak-Alföldi – de tágabb értelemben a keleti – régió legfontosabb kulturális és gazdasági központja. A polgári fejlődésnek egyik jellegzetes példáját mutatja, hiszen mint iskolaváros mindig figyelmet fordított a tudomány és kultúra fejlesztésére. Első jelentős terepe az 1538-ban alapított Debreceni Református Kollégium volt. A város kulturális intézményeit tekintve fontos mérföldkő volt a 2004-es Főnix Terv elnevezésű hosszú távú stratégia, amely több kulturális intézmény létrehozását és fejlesztését tűzte ki célul – MODEM, Kölcsey Központ, Főnix Csarnok. A város kulturális profilja egyfelől igazodik az állam által kötelezően előírt kulturális szolgáltatásokhoz,³⁷ másfelől igyekszik a helyi igényeknek is eleget tenni. Kiemelt jelentősége van a zenének mint művészeti ágának, hiszen több elismert komolyzenei – és a piaci szférában könnyűzenei – közösség működik a városban, a zenei oktatás pedig az egyetlen, ami az alapfoktól a felsőfokig biztosított. Jelentős még Debrecen közgyűjteményi rendszere, a múzeumok gyűjteményei, valamint az építészet, irodalma és néptáncművelődése is, de a szakrális műveltség jelenléte sem hanyagolható el. A színházi életben fontos szerepet tölt be a nemzeti státuszú Csokonai Színház, amely állandó társulata mellett próza- és opera-, továbbá

37 2011. évi CLXXXIX. törvény Magyarország helyi önkormányzatairól; kulturális szolgáltatás, különösen a nyilvános könyvtári ellátás biztosítása; filmszínház, előadó-művészeti szervezet támogatása, a kulturális örökség helyi védelme; a helyi közművelődési tevékenység támogatása

tánctagozattal is rendelkezik, és meg kell még említeni a kiemelt minősítésű Vojtina Bábszínházat, továbbá a Csokonai Fórumot. A képzőművészet azonban nem rendelkezik helyi szinten az előadóművészethez hasonló intézményi keretekkel, habár a MODEM – és intézményrendszerének – kialakításával elindult egy folyamat, ami igyekezett a helyi képzőművészeket támogatni – 2020-ban a kisebb galériák bezárása következtében ezek a törekvések elhaltak, 2023-ban változott meg az intézmény kulturális stratégiája, s kezdett el jól láthatóan nyitni a lokális igények felé. A Debreceni Nemzetközi Művésztelep újraéledő hagyományának szervezése is az intézmény feladata. Irodalmi intézményt – a könyvtár és fiókkönyvtárain kívül – nem működtet a város – a Borsos-villa a tervezett irodalmi színtér helyett közművelődési intézményként közösségi tér funkciót tölt be. Kiemelt jelentősége van a több mint hetven éves múltra visszatekintő Alföld folyóiratnak, az Alföld Alapítvány és a Méliusz Juhász Péter Könyvtár pedig közösen szervezi a város legjelentősebb irodalmi eseményeit – a Költészeti Fesztivált, az Ünnepi Könyvhetet, a Debreceni Irodalmi Napokat, a Térey Könyvünnepet stb. Fontos még megemlíteni a Főnix Rendezvényszervező Közhasznú Nonprofit Kft.-t, amely a város és környék egyetlen art moziját, az Apolló Mozit működteti, de a nagy volumenű rendezvények³⁸ szervezését is bonyolítja (Halasi 2017).

A város nagyléptékű fejlesztési tervében, a D2030 nevet kapott programban Debrecen vezetősége így nyilatkozik a kulturális életről:

„Debrecen pezsgő kulturális élet jellemzi, de ahhoz, hogy igazi régióközponttá váljon, elengedhetetlen kulturális szolgáltatásainak fejlesztése, bővítése, azok nemzetközi szintűvé tétele. A »Kálvinista Róma« és a cívisváros kifejezések kulturális értéket is hordozó, identitást meghatározó alaptételek. Ezek az alaptételek elvi iránymutatást adnak és cselekvési kötelezettséget rónak Debrecen mindenkori városvezetése számára.” (D2030)

A Debrecen város D2030 programjaként ismert fejlesztési tervét azért hívták életre, hogy a város egy tágan értelmezett régiós szinten hatással tudjon lenni kultúrára, üzleti szférára, innovációs folyamatokra, az oktatásra és egészségügyre egyaránt. A tágan értelmezett régióba az alábbi területek tartoznak bele:

- Hajdú-Bihar megye
- Szabolcs-Szatmár-Bereg megye
- Jász-Nagykun-Szolnok megye
- Borsod-Abaúj-Zemplén megye
- Kárpátalja
- Partium

³⁸ Mint például a városi imázsépítés sokat kritizált, mégis jelentős eseménye: a Virágkarnevál.

- Kelet-Szlovákia

A régiós gondolkodásban fontos meglátni a kifelé nyitást, hiszen ilyen szintű fejlesztési és bevonási terv mellett már nem beszélhetünk a város klasszikus értelemben vett zártságáról.

Jövőbe tekintés a debreceni kulturális életre vonatkozóan – a megkérdezett elittagok véleménye alapján

Ahogy arról az integrációval foglalkozó fejezetben, illetve a város kulturális fejlődéséről írva tettem már utalást, a kutatásom ideje alatt zajlott a 2023-as Európa Kulturális Fővárosa cím elnyerésének a pályázatírói és döntési periódusa egyaránt. A város kulturális fejlődéséről és a jövőbe tekintésről beszélve így tehát az interjúalanyaim válaszát sok esetben meghatározták a benyújtott pályázat sarokkövei. Egy, a kulturális elittagok működésére is hatással levő szlogenje volt a pályázatnak, hogy teret nyitnak a kultúrának – ami nem csak átvitt értelemben, a lehetőségekre vonatkoztatva értelmezhető, hanem a fizikai terek bővülésére is. Ilyen, a városból hiányzó fizikai tér például egy táncszínház.

„Debrecenből, amit már évek óta meg lehetett volna valósítani, egy táncszínház, amit a táncosok megtöltenek élettel, mint ahogy Budapesten a Trafóban működik. Tehát hogy bármilyen táncos csapat felléphet ott, próbahelye is, de akár folyamatos táncos előadások lennének. Egy ilyet Debrecen teljesen elbírna és be is tudna programozni szerintem. Az lehetne egy következő lépcső.” (16. interjúalany) A táncsoportoknak természetesen vannak próbatermeik, de az említett úgynevezett tánckomplexum ennél sokkal több lenne, más funkciót tölthetne be, formálhatná és támogathatná a táncművészetet.

Bár a beadott pályázattal Debrecen nem nyerte el a kulturális főváros címet, az abban megfogalmazott fejlődési ívvel – a pályázati döntést követően megkérdezett – az interjúalanyok többsége tudott azonosulni, s bár a realizálták, hogy a város kulturális jövőképét átalakította a pályázat sikertelen kimenetele, mégis bíznak abban, hogy a célkitűzések mégis megvalósulnak majd.

„Nagyon-nagyon sok beszélgetés szükségeltetik ahhoz, hogy kicsit mélyre ásva Debrecen történelmének, visszakanyarodva, hogy ez a város az identitását mitől kapta, hogyan fejlődött idáig, egész innen nézni a fejlődést, és nézni, hogy hova akarunk eljutni.” (9. interjúalany)

6.1.2 Kulturális intézmények Debrecen városában³⁹

5. táblázat: Kulturális intézmények Debrecenben (2020)

Kategória	Intézmény
Színház	Csokonai Színház
	Vojtina Bábszínház
Művelődési házak	Debreceni Művelődési Központ
Könyvtárak	Méliusz Juhász Péter Könyvtár
Múzeumok, galériák	Déri Múzeum
	MODEM Modern és Kortárs Művészeti Központ
	Debreceni Irodalom Háza és Medgyessy Ferenc Emlékmúzeum
	Hal köz Galéria
	Sesztina Galéria
	b24 Galéria
Komolyzene	Kodály Filharmónia Debrecen
Irodalom	Alföld irodalmi, művészeti és kritikai folyóirat
Tánc	Hajdú Néptáncegyüttes (alapítvány és művészeti iskola)
	Debreceni Népi Együttes

Forrás: saját szerkesztés Debrecen város hivatalos honlapja alapján (www.debrecen.hu)

A város kulturális intézményeiről való tájékozódás a kulturális rendszer szinte folyamatosnak mondható változásai, továbbá a változások transzparenciájának hiánya megnehezítik a város kulturális intézményeiről és kapcsolataikról a pontos képalkotást. Mégis, ha Debrecen város hivatalos honlapján szétnézünk, a kultúra kapcsán öt nagyobb egység, intézményi terület fogalmazódik meg:

1. színházak,
2. művelődési házak,
3. könyvtárak,
4. múzeumok, galériák,
5. komolyzene.

A művelődési házak mint közművelődési feladatokat ellátó közösségi terek, mint kulturális intézmények, nem képezik a kutatásom tárgyát, hiszen kultúraformálás helyett a városban sokkal erőteljesebb a közösségszervezői feladatok ellátása ezekben az intézményekben. A könyvtárak egy speciális részét képezik a kulturális intézményeknek, mivel egyfelől közművelődési feladatokat is ellátnak – főleg a fiókkönyvtárak –, de jelentős kultúraszervező

³⁹ Az értekezésben bemutatott kulturális intézményrendszer a kutatási időszakról, valamint annak záró évéről (2020) ad látletet, s csak érintve foglalkozik későbbi változásokkal, hiszen azok feltárásához, kontextusba helyezéséhez további kutatás szükséges.

szerepük is van, így valamelyest az irodalomhoz mint művészeti ághoz csatornázza a kutatásom tárgyát képezi a megyei (és jövő évtől régiós központú) könyvtár.

A felsorolásban látott alapterületeket kutatásom során az irodalomhoz, a tánchoz, valamint az építészethez kapcsolódó intézményekkel, alkotó személyekkel is kiegészítettem. A város szerteágazó kulturális élete abban is megnyilvánul, hogy a város honlapján található kulturális intézmények listája igencsak hiányos.

A színházakhoz sorolható a Csokonai Színház, a Vojtina Bábszínház, de a városi honlapon ide tartozik a Nagyerdei Szabadtéri Színpad is, amely a Főnix Rendezvényszervező Közhasznú Nonprofit Kft. üzemeltetése alatt működik. Bár nincs róla említés, de a város színházi életét színesíti még a Páholy Lakásszínház, illetve megnyitásra várt a kutatás ideje alatt még a Latinovits Színház, amely 2022-re a tervek ellenére a Csokonai Színház alá tagozódott be Csokonai Fórumként. A művelődési házakhoz sorolható a Debreceni Művelődési Központ, de a városi honlapon a BIT Egyesület által fenntartott Freedom Közösségi Ház is idetartozik. Ez kérdésként veti fel, hogy más közösségi terek (Ifjúsági Ház, Alternatív Közösségek Egyesülete közösségi tere, Újkerti Közösségi Ház stb.) miért nem sorolhatók ebbe a kategóriába. Erre a kérdésre azonban jelen dolgozat keretei között nem keresek választ, a közösségi házakat és közösségi tereket nem tekintem a kutatásom tárgyának.⁴⁰ Nem említik viszont a Kölcsey Központot, amely fontos kulturális szerepet tölt be a város életében. A könyvtárak közül kiemelt szerepe van a Méliusz Juhász Péter Könyvtárnak, hiszen a város minden közösségi könyvtára a megyei könyvtár fenntartása alá tartozik.

A város múzeumi és galériái közé sorolható a kutatási időszak alatt⁴¹ a Déri Múzeum, a MODEM Modern és Kortárs Művészeti Központ, a Debreceni Irodalom Háza és Medgyessy Ferenc Emlékmúzeum, a Hal köz Galéria, a Holló László Emlékház, a b24 Galéria, a Sesztina Galéria, városi szervezetként pedig kiemelten fontos szerepet tölt be a képzőművészetben Grafikusművészek Ajtósi Dürer Egyesülete.

⁴⁰ A részvételi akciókutatás módszertanát alkalmazva azonban 2022 nyarán kezdetét vette egy kutatás Debrecenben, amely a közösségi terekkel és közművelődési intézmények rendszerével foglalkozik. A tudományos kutatási és a részvételiség módszertani kritériumai mentén a kutatás arra fókuszál, hogy jobban megismerje a kultúrpolitikai döntések hátterét, láthatóvá és átláthatóvá téve azoknak a kultúrpolitikai döntéseknek a meghozatalát, amelyek közvetlenül az intézményekben dolgozókra, közvetve pedig a befogadókra vannak hatással.

⁴¹ A felsorolt intézmények a kutatást követő években, a dolgozat írásakor változásokon mentek keresztül, és ez a változás, intézményrendszeri átalakulás 2023-ban is folytatódik. Ennek feltárására is törekszik a részvételi akciókutatás kutatói csoportunk.

Az ötödik kategória a komolyzene kategóriája, amelyhez a városi honlap alapján a Kodály Filharmónia Debrecen tartozik, de én ehhez a kategóriához sorolom még a Debreceni Református Kollégium Kántusát, valamint a Lautitia Kóruscsaládot is, amelyek az egyházi kulturális intézményeken keresztül erősítik a város kulturális életét.

Bár Debrecen város honlapjának kulturális intézményei között nem szerepelnek az irodalomhoz és tánchoz köthető intézmények és szervezetek, fontos kiemelni Alföld – irodalmi, művészeti és kritikai folyóiratot mint az irodalmi élet és kritikai gondolkodás jelentős alakítóját a városban, a tánc területén pedig megkerülhetetlen a nagy sikereket elért Hajdú Néptáncegyüttes és Debreceni Népi Együttes vizsgálata is.

Az építészethez a Debreceni Egyetem Műszaki Karán túl nem sorolható semmilyen intézményesült forma, így ezt a művészeti ágat a kutatásom során a művészeti elittagok felől emeltem be a vizsgálódásba, így az elittagokat ebben az esetben az építészek reprezentálják.

A fotóművészethez kapcsolódva működnek különböző alkotóműhelyek, amelyeket ismert (a város által is elismert) fotóművészek vezetnek, ám sem intézményi, sem alkotói szinten nem találtam olyan személyt ebben a művészeti ágban, aki a kutatásba való bekerülés kritériumainak megfelelt volna.

6.2 A kutatás célkitűzései és dimenziói

Ahogy azt az előző fejezetek is igazolják, az elit és kulturális elit vizsgálata sokrétű és különböző kérdések feltárására, illetve megválaszolására ad lehetőséget a kutatónak, ha egy erős identitású lokalitáshoz köthető kulturális közeg és annak elitjének megismerése a cél.

Az elméleti felvezetéssel megalapozva tehát a kutatásom elemzése során a következő kérdésekre keresem a választ:

1. *A vizsgált mintának milyen elitképe van?*
 - Van-e különbség a szakirodalom megállapításai és a vizsgált minta elitképe között, a pozicionális és művészeti elit elitképe között?
 - Milyen jellemvonásokat, szerepeket tulajdonítanak a megkérdezettek a kulturális elitnek?
2. *Milyen hatással van a lokalitás és/vagy regionalitás a kulturális elit működésére?*
 - Milyen az a lokális kulturális közeg, amelyben a debreceni kulturális elit munkássága értelmezhető, mennyire van hatással az elit annak működésére, s hogyan hat vissza a városi kultúrpolitika tervezése az elit tagjainak tevékenységére?

3. *Milyen mértékben képes hozzájárulni a helyi identitás- és imázsépítéshez a debreceni kulturális elit? Mennyire érzik fontosnak vélemény- és kultúraformálásuk révén a helyi közösségek, illetve azok identitásának erősítését, a város imázképének kialakítását?*

A megfogalmazott kutatási kérdések az alábbi főbb kutatási dimenziókat jelölik ki:

1. *vélt és valós kulturális elítkép, külső és belső elvárások az elittel szemben, jellemvonások és szerepek a kulturális eliten belül, önmeghatározás;*
2. *lokális hatások az elit működésében; a sajátos szellemi közeg hatása és formálása*
3. *integrációs mechanizmusok az elit lokális működésén belül; közös cselekvési irányok*

A dolgozat elméleti részében láthattuk, hogy a klasszikus elméletek és az elitkutatások általában milyen funkciókkal, szerepekkel és tulajdonságokkal ruházzák fel az elitet és azon belül a kulturális elitet. Tehát ismereteseek az elittel szemben kívülről támasztott elvárások, de érdemes vizsgálni, hogy ehhez képest milyen belső motivációk működtetik a kulturális elit tagjait, hogyan tekintenek az elitre, vagyis milyen elítképpel rendelkeznek és ez mennyire van összhangban a külső elvárásokkal. Az ötödik fejezetben megismerhettük azt a lokális közeget is, amelyben a debreceni kulturális elit működését értelmezni kívánom. Az jól látszik ebből a fejezetből, hogy a debreceniség mint fogalom és magatartásforma körül parázs viták alakultak ki az elmúlt évtizedekben, és több diszciplína megközelítései sem tudtak választ adni arra, mit jelent pontosan a debreceniség, mennyire jelent értelmezési keretet az adott társadalmak kulturális, gazdasági és/vagy politikai életének. A debreceniséghez leginkább köthető fogalmakat megpróbálom a debreceni kulturális elittagokon keresztül újraértelmezni, választ kapni arra, milyen hatással van most – ha egyáltalán hatással van – ez a szellemi közeg a kultúrát formálók hétköznapjaira, művészetére, döntéshozására. Az integrációról szóló fejezetben bemutatam az elit szerepét a társadalmi integrációban, s az integráció témakörén belül két típust különböztettem meg az elit kapcsán. Egyfelől figyelmet fordítottam arra, hogy az elittagok mint egy társadalmi csoporthoz, közösséghez tartozó személyek esetében mennyire fontos az integráltság, ezáltal pedig a közös elittudat léte, másfelől pedig láthattuk, hogy a kulturális termelés révén a társadalom egyéni szintjein milyen fontos integráló hatással bírnak a kulturális elittagok.

Pászka Imre (2010) szerint a lokális térhez köthető elit fontosságot tulajdonít annak, hogy egyfajta helyi identitást és imázst építsen ki. Utasi Ágnes és szerzőtársai (1996) szintén arra a következtetésre jutottak kutatásaik révén, hogy az adott településhez és térhez köthető

helyi kulturális elit létezik, ez a lokális térhez kötöttség pedig azt feltételezi, hogy az elitnek olyan személyekből kell állnia, akik képesek a helyi társadalomra befolyással lenni és irányítani őket. Úgy gondolom, ez a feltevés a debreceni kulturális elitre is érvényes. Feltételezem, hogy Debrecenben világosan azonosítható kulturális közösségek találhatók, így a kulturális elitet olyan személyeknek kell képezniük, akik kötődnek Debrecenhez, átlátják a kulturális életet, s emiatt tudják a kulturális identitást és imázsokat építeni, a közösségeket szervezni és irányítani. Ehhez kapcsolódóan a kutatásomban vizsgálom azt, hogy a megkérdezett interjúalanyaim mennyire ismerik a város hagyományait, szellemi örökségét, valamint a Debrecen-kutatás kvantitatív adatbázisának segítségével vizsgálom azt is, a városban élők kiket azonosítanak a kultúra szempontjából fontos és ismert/elismert, tehát hatással és befolyással bíró szereplőiként, valamint hogyan vélekednek debreceni lakosként, Debrecenhez kötődőként a város szellemi örökségéről.

Amellett, hogy minden művészeti ágban vannak kiemelkedő alkotók és hatalommal bíró intézményvezetők Debrecenben, bizonyos művészeti ágak alulról szerveződően építik ki saját kulturális közegüket és közösségüket. A debreceni kulturális elitnek tehát van egy olyan holdudvara, amely elsősorban alulról szerveződő csoportokon keresztül érvényesül. Ezek a szerveződések az elit közreműködése nélkül nem működhet(né)nek megfelelően, mégis paradox módon függetlenek a kulturális elittől, s akár még új elittagok kitermelésére is lehetőséget nyújthatnak.

Az elitfogalom megalkotása során több komponens is fontos szerepet játszik. Kiemelt jelentőségű a csoportdinamika miatt, hogy az egy társadalmi csoportba – tehát az elitbe – tartozók közös csoporttudattal – tehát elittudattal – bírjanak. Ez a közösségi identitás az, amely segíti a csoport, az elit feladatát meghatározni. Feltételezem, hogy a debreceni kulturális elit a térségi jellemzők miatt igencsak heterogén származását tekintve, ám ennek ellenére mégis egy erős elittudat, -közösség alakulhat ki a civis identitás következményeként mind a művészeti, mind a pozicionális elit tagjai között.

A kutatásomban fontosnak tartom az elismerés dimenzióját is vizsgálni, amely alapján a kulturális eliten belül megkülönböztetek művészeti és pozicionális elitcsoportot. A művészeti elitcsoport presztízse leginkább szakmai elismerésből,⁴² míg a pozicionális elit elismerése kultúrpolitikai döntésből születik. Az elismerésnek azonban egy harmadik típusát is fontosnak

⁴² Kivételt képezhetnek ez alól az állami díjak, hiszen ott is szerepe lehet a kultúrpolitikának. A jelenkori magyar társadalomban az állami díjak döntő többsége átfedésben van a szakmai elismerésekkel. Érdekes kutatási kérdés lehet azonban, mi történik akkor, ha ezek a díjak egyre kevesebb átfedést mutatnak, s a kultúrpolitika más művészeti elitet ismer el, mint a szakmai díjazások.

tartom bevonni a már vázolt presztízsz különbségek kutatásán túl. Mivel a politikai elit és a befogadói környezet által kialakított státuszok összehasonlítása nem releváns – csupán értelmezésükre van mód, így azt próbálom feltárni, hogy a kulturális eliten belül, mind a pozicionális, mind a művészeti elittagok körében, kik azok a személyek, akik leginkább vélemény- és kultúraformálóként vannak jelen. Meglátásom szerint ebben a szerteágazó elitcsoportban a többi elittag elismerése jelenti a legmagasabb státuszpozíciót, amely mind a befogadói, mind a politikai behatásoktól mentes. Kérdés azonban, hogy ez a reputációs elitcsoport milyen elismeréssel bír országos szinten; lokális elittagként hangot tud-e adni a problémafelvetéseknek, képes-e olyan mértékben formálni egy lokális kultúraközösséget, hogy ezáltal az országos szintű kulturális eliten belül elismert státusza legyen – vagy egyáltalán cél-e ez az elittagok között?

6.3 A kutatás során alkalmazott módszerek

A debreceni kulturális életre és a város kulturális elitjére irányuló feltáró kutatásomban három módszert használtam. Elsőként félig strukturált interjúkat készítettem az általam a debreceni kulturális elitbe sorolt személyekkel. Másodszer a Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszékének Debrecen-kutatás elnevezésű kvantitatív, kérdőíves kutatásának eredményeit is felhasználtam az elemzésem során annak érdekében, hogy árnyaltabban lássuk az elit hatását és befolyását, valamint a város lakóinak az elitképét, a városról alkotott képét és a kulturális fogyasztást. Harmadszor pedig a város kulturális fejlesztési stratégiáját elemeztem abból a célból, hogy vizsgálható és értelmezhető legyen, az elittagok jövőbe tekintő kulturális térre vonatkozó elvárásaik, elképzeléseik mennyire vannak összhangban a város kulturális fejlesztési tervével, így láthatóvá váljon, milyen prioritások mozgatják a kulturális élet fejlődését, s ebben hol és milyen szerepet kap a helyi kulturális elit.

A kvalitatív, interjúkutatásomat a doktori képzésem második évében 2017-ben kezdtem el, az utolsó interjút pedig 2020-ban vettem fel. Kutatásom ezt a bő három évet öleli fel, dolgozatom leginkább erről az időszakról ad látletet – habár a kutatás időszaka, valamint az azt megelőző években zajló politikai és gazdasági változások hatással voltak az interjúalanyok megítélésére és válaszára, így közvetve a múltba és jövőbe mutatóak is az eredmények.

A félig strukturált, átlagosan 1-1,5 órás, személyesen felvett, diktafonnal rögzített interjúk a legtöbb esetben lehetővé tették, hogy megismerjem a debreceni kulturális elittagok személyes, valamint szakmai életútját, a városhoz fűződő kapcsolatukat, a helyi szellemi légköréről alkotott véleményüket és ismereteiket, általában az elitről és a kulturális elitről alkotott képüket, valamint a város kulturális életének – amelybe a saját munkásságuk is

ágyazódik – a jövőbeli terveit, az ehhez kapcsolódó egyéni vágyaikat és félelmeiket, valamint a saját (elképzelt) helyüket a helyi kulturális szférában, intézményrendszerben.

A felkeresett elittagokkal egy interjúvázlat szerint beszélgettem, amely – a Debrecen-kutatás kérdőíveihez hasonlóan – az értekezés mellékletében megtalálható.

6. táblázat: Interjúkataszter a 2017-2020 között megkérdezett debreceni kulturális elittagokról

1. interjúalany	nő	pozicionális elit	59 éves
2. interjúalany	férfi	művészeti elit	54 éves
3. interjúalany	nő	művészeti elit	68 éves
4. interjúalany	férfi	művészeti elit	64 éves
5. interjúalany	férfi	művészeti elit	48 éves
6. interjúalany	férfi	pozicionális elit	52 éves
7. interjúalany	nő	pozicionális elit	65 éves
8. interjúalany	férfi	pozicionális elit	52 éves
9. interjúalany	nő	művészeti elit	47 éves
10. interjúalany	nő	pozicionális elit	48 éves
11. interjúalany	nő	művészeti elit	57 éves
12. interjúalany	férfi	művészeti elit	61 éves
13. interjúalany	férfi	művészeti elit	76 éves
14. interjúalany	férfi	művészeti elit	37 éves
15. interjúalany	nő	művészeti elit	61 éves
16. interjúalany	férfi	művészeti elit	43 éves
17. interjúalany	férfi	művészeti elit	61 éves
18. interjúalany	férfi	pozicionális elit	48 éves
19. interjúalany	nő	pozicionális elit	54 éves
20. interjúalany	férfi	művészeti elit	30 éves
21. interjúalany	férfi	művészeti elit	76 éves
22. interjúalany	férfi	pozicionális elit	36 éves
23. interjúalany	férfi	művészeti elit	35 éves
24. interjúalany	nő	művészeti elit	47 éves
25. interjúalany	nő	pozicionális elit	57 éves
26. interjúalany	férfi	pozicionális elit	56 éves
27. interjúalany	nő	pozicionális elit	42 éves
28. interjúalany	nő	pozicionális elit	47 éves
29. interjúalany	férfi	pozicionális elit	48 éves
30. interjúalany	férfi	művészeti elit	35 éves
31. interjúalany	férfi	művészeti elit	33 éves
32. interjúalany	férfi	művészeti elit	74 éves
33. interjúalany	férfi	művészeti elit	54 éves
34. interjúalany	nő	művészeti elit	47 éves

Forrás: saját szerkesztés

A kutatási idő alatt összesen 34 kulturális elittaggal sikerült interjút készítenem. Ahogy az a 6. táblázatból látszik, habár a férfiak magasabban reprezentáltak a kulturális elittagok körében, a

megkérdezettek közel 40%-a női kulturális elittag volt. A művészeti és pozicionális elit megoszlását tekintve a művészeti elittagok voltak többen a válaszadók között, több mint 60%-os reprezentáltsággal. A mintát adó kulturális elittagok átlag életkora a kutatási időszak 52 év volt, a legfitalabb egy 30 éves művészeti elittag volt, míg a legidősebbek 76 évesek voltak, mindketten a művészeti elit tagjai.

A felvett interjúk egyértelművé tették, hogy a város kulturális életének a fejlődését, valamint a lokális elit helyét, illetve szerepét a jövő tervezésében lényeges megismerni a város kulturális fejlesztési terve felől közelítve is. Ennek oka feltételezéseim szerint az, hogy az interjúk felvételnek ideje (2017–2020) alatt elindult a városban egy nagyszabású fejlesztési terv kidolgozása, amely a gazdasági fejlődés mellett a kulturális fejlesztéseknek is nagy teret ad. Ebben az időszakban pályázott Debrecen másodjára az Európa Kulturális Fővárosa cím elnyerésére. Habár a pályázatot nem nyerte meg a város,⁴³ a fejlesztési tervek megvalósítására ennek ellenére is ígéretet tettek, ami nagyon sok művészeti ágat, Debrecen elismert és kiemelkedő művészeit egyaránt érinti. Éppen ezért a jövőre vonatkozó kérdések kapcsán izgalmassá vált azzal a kérdéssel foglalkozni, hogyan néz ki a D2030 elnevezésű fejlesztési terv, és hol tart most, milyen hatása lehet az elittagok lokális működésére.

A kutatás harmadik pillére – a Debrecen-kutatás – pedig fontos kiegészítése a lokalitás, a debreceniség megismerésének, ami alapvetően meghatározza a Debrecenben működő kulturális elitek munkáját. A kutatás 2018-ban indult el, és jelenleg is évente ismétlődően vizsgálja a város lakosságát, az itt élők véleményét bizonyos problémák, jelenségek mentén, továbbá a debreceniek adott évre vonatkozó reális helyzetét igyekszik mérni. A Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitika tanszékén zajló kutatás során több hullámában nekem is lehetőségem nyílt a doktori kutatásomhoz kapcsolódó kérdéseimet feltenni, így olyan kérdések is a kérdőívek tárgyát képezték, amelyekkel érthetővé vált, hogy a debreceni polgárok mit gondolnak a városról, a lokális identitásról, a hétköznapi életben létezik-e, valós-e még az úgynevezett hely szellemének a működése, és ez mennyire van összhangban azzal, amit a város kulturális értelemben vett vezető rétege gondol, továbbá, hogy bizonyos kulturális, művészeti intézmények látogatása, a kultúrafogyasztás milyen szinten van jelen a debreceni közösségekben, illetve hogy kiket tekintenek meghatározó kulturális aktoroknak, szereplőknek. A Debrecen-kutatás évei során a legátfogóbban 2019-ben vizsgáltuk és kérdeztük a lakosságot a témámhoz kapcsolódóan, később csak egy-egy visszatérő kérdés jelent meg, amely segít láttatni apróbb változásokat a kulturális életen belül, és további kérdéseket vet fel azzal kapcsolatban, mi(k) lehet(nek) a változás oka(i).

⁴³ 2023-ban Magyarországon Európa Kulturális Fővárosa Veszprém lesz.

A Debrecen-kutatás során a kérdőíveket minden esetben a DE Szociológia és Szociálpolitika Tanszékének hallgatói vették fel az adott kutatási év májusában, a megkérdezettek pedig a szisztematikus mintavétel véletlen sétás módszerét alkalmazva kerültek be a kutatásba. Az eredményeket tekintve a választott kutatási módszer egyik hátránya, hogy statisztikai mérések nem végezhetők a nyitott kérdések miatt, így az értekezés keretein belül leíró jellegű elemzésre ad lehetőséget az adatbázis. Debrecen hat városrésztípusra felosztva vizsgálták, amelyek a következők voltak:

1. városközpont
2. lakótelep
3. kertváros
4. villanegyed
5. külső városrészek
6. Józsa

2018-ban összesen 590 kérdőívet töltöttek ki, 2019-ben 731-et, 2020-ban 402 darabot, míg 2021-ben 600 fő volt a megkérdezettek száma.⁴⁴

A kutatásomhoz kapcsolódóan az alábbi kérdéseket építettük be a kérdőívekbe:⁴⁵

2018 – az első kutatási hullám kérdései:

- Mi az a három szó vagy kifejezés, ami Debrecenről, a debreceniségről először az eszébe jut?
- Soroljon fel három pozitív és három negatív jellemzőt, ami a Debrecenben élőket megkülönbözteti a máshol élőkétől?
- Most különböző helyeket sorolok fel, kérem, hogy mondja meg, az elmúlt egy évben járt-e és milyen gyakran az adott helyen...?
 - Nagyerdő, Szabadtéri Színpad
 - Színház, Kölcsey Központ
 - Déri Múzeum

⁴⁴ A Debrecen-kutatás módszertanának ismertetéséhez a hallgatók által készített műhelytanulmányok is segítségemre voltak, melyek az alábbi linken érhetők el: <https://szociologia.unideb.hu/hu/hallgatoi-muhelytanulmanyok>

⁴⁵ A kérdőívek megtalálhatók a mellékletben, de az egyszerűbb eligazodást segítve, a kutatásomhoz vonatkozó kérdéseket külön kigyűjtöttem a módszertani leírásnál.

- Modem

- Filmszínház, mozi

2019 – a második kutatási hullám kérdései:

- Az ön véleménye szerint ahhoz, hogy valaki debreceninek érezze magát, fontos-e hogy...?

a, Debrecenben szülessen

b, Debreceninek tartsa magát

c, Legyenek debreceni ősei

d, A lakcíme hivatalosan Debrecenben legyen

- Soroljon fel három pozitív és három negatív jellemzőt, ami a Debrecenben élő embereket megkülönbözteti a máshol élőkötől!
- Mi az a három szó vagy kifejezés, ami Debrecenről először eszébe jut?
- Ha emberként kellene jellemeznie Debrecen, milyen három tulajdonság jutna eszébe?
- Most különböző helyeket sorolok fel, kérem, hogy mondja meg, milyen gyakran jár az alábbi helyeken?
 - o Nagyerdő, Szabadtéri Színpad
 - o színház
 - o Kölcsey Központ
 - o Déri Múzeum
 - o Modem
 - o filmszínház, mozi
- Tudna-e említeni olyan művészeket vagy művészeti csoportokat, akik híresek, ismertek Debrecenben?
- Mennyire elégedett a város kulturális életével?

2020 – harmadik kutatási hullám kérdései:

- Mennyire elégedett Debrecen kulturális életével?
- Tudna-e említeni olyan művészeket vagy művészeti csoportokat, akik híresek, ismertek Debrecenben?

2021 – negyedik kutatási hullám kérdései

- Mennyire elégedett Debrecen kulturális életével?
- Ön szerint ahhoz, hogy valaki debreceni legyen, szükséges-e, hogy...
 - a) jelenleg Debrecenben éljen,
 - b) legalább az egyik szülője debreceni legyen,
 - c) születésekor Debrecenben éljen,
 - d) élete nagyobb részében Debrecenben éljen,
 - e) debreceninek tartsa magát?

6.4 Az elit kutatását nehezítő tényezők

Kristóf Luca (2019) az elitről – terepkutatás szempontjából – mint nehezen elérhető társadalmi csoportról (hard-to-reach) beszélve három fő problémát és nehézséget jelöl meg, amelyek az elit kutatása során kihívásokat jelenthetnek. Az egyik ilyen tényező a mintavétel, a második a nemválaszolás, a harmadik nehézséget pedig az interjúszituáció adja. A mintavétel nehézségei közé tartozik – amit én magam is tapasztaltam a vizsgálódás során –, hogy a kulturális elitről mint társadalmi csoportról nem találhatunk egy mintavételi keretet vagy listát, amely minden elittagot – torzítás nélkül – tartalmazna. De további nehézséget jelent az is, hogy a kulturális elitként emlegetett csoport tagjait beazonosítani sem könnyű.

Az interjú feltáró kutatásom során a lokális térben működő kulturális elitnek két csoportját különböztettem meg: művészeti és pozicionális elitet. A két elittípus felkutatására és behatárolására különböző módszert alkalmaztam. A pozicionális elit esetében Debrecen város hivatalos honlapjának kulturális életével foglalkozó blokkja adta a kiindulási alapot. Habár ezen a weboldalon fel vannak tüntetve a város különböző intézménytípusai, valamint az adott típusba tartozó városi működtetésű intézmények, a kulturális intérményrendszer és kapcsolathálózatának valós felfejtése további kutatási munkát igényelt, mivel ez a gyűjtő oldal nem frissül rendszeresen, így már nem működő intézmények is megtalálhatóak, illetve sok esetben nincsenek feltüntetve új, már működő intézmények. A művészeti elit kapcsán azokat a kulturális szereplőket kerestem fel, akik valamilyen állami vagy kiemelt szakmai díjjal rendelkeznek. Ezt azért tartom fontosnak, mert a város által adományozott díjakkal csak a lokális elismerésű elit mérhető, vizsgálható, én azonban egy országos minta debreceni szeletére igyekeztem fókuszálni, így a városi díjazottak bevonását erős torzító hatásként értékeltem.⁴⁶

⁴⁶ Érdekes megfigyelése volt a kutatás előkészítésének az, hogy a városi, illetve a szakmai és/vagy állami díjjal elismert elittagok személyében nagyon alacsony a két rész közötti átfedés. Bár erre a kutatásom nem tér ki, mi

Az elittagok elérése a lokalitás miatt kevésbé volt problematikus. Az intézményvezetőkhez a legtöbb esetben volt személyes kontaktom, így viszonylag könnyű volt felvenni velük a kapcsolatot, ám abban az esetben, ahol egy titkárságon keresztül kellett eljutni az adott intézményvezetőhöz, már akadtak nehézségek. A nemválaszolás problémája ilyenkor sem az ellenállás miatt gördített nehézségeket élém, hanem bizonyos esetekben olyan szoros időbeosztással és menedzsmenttel rendelkezik egy-egy személy, hogy ha az interjú nem volt számára prioritás, mindig tolódott, volt, hogy olyan sokáig, míg végül el sem készülhetett. A művészek elérésben a saját kapcsolati hálózatrendszeremre, az intézményekhez kapcsolódók esetében pedig a művészeti titkárság segítségére hagytam. A művészek elérésével és válaszadási hajlandóságával kevesebb probléma volt. Kezdő kutatóként azonban nehézséget jelentett olyan referenciát felmutatni, amely a bizalmas, a válaszadási hajlandóságot növeli, de a személyes kapcsolódás, a kutatás céljának tisztázása, valamint az egyetemi munka hangsúlyozása segítette a bizalom és a beszélgetések kellemes légkörének kiépítését. A válaszadók lelkesen meséltek a saját művészeti águkról, az egyéni eredményeikről, a lokalitásra, debreceniségre vonatkozó kérdések is kedveltek voltak,⁴⁷ viszont az elitekre, kulturális elit témakörére vonatkozó kérdések kapcsán sokan zavarba jöttek, és ahogy az majd a későbbi elemzésből is látható lesz, nehezen tudtak fogást találni a kérdésemre. A legtöbben nagyon izgalmasnak találták, hogy valami új típusú interjúszituációba kerülnek, mások a művészet mellett tudományos területen is mozognak, így értették, miért fontos a válaszadás. Néhány esetben viszont azzal a problémával találtam szemben magam, hogy a tudományos interjú elkészítésére nem akartak időt szánni, mivel anonimitásuk, a gondolataik sajtón kívüli megjelenése nem járul hozzá a presztízsük, ismertségük növeléséhez.

Összességében a nehézségeket tekintve azt érdemes látni, hogy egy kisebb kutatási terepen, földrajzilag jól lehatárolt lokalitásban is problémákat vet fel a minta kialakítása, mivel a nem átlátható és folyamatos intézményrendszeri változások sok esetben nem nyomonkövethetőek. Fontos még megemlíteni az elittagok kitérttségét az aktuális lokális helyzeteknek, továbbá az időt mint nehezítő tényezőt.

lehet az oka, de fontos kérdése lehet egy következő kutatásnak, milyen kultúrpolitikai döntések mozgatják – ha egyáltalán mozgatják – ezeket a dinamikákat.

⁴⁷ Ennek valamiféle közös kapcsolódási pont, a familiaritás érzése lehetett az alapja.

7. KUTATÁSI EREDMÉNYEK

*„Debrecen [...]. Egyik arca a múltba pillant,
a másik szembenéz velem,
a harmadik előre, figyeli a jövőt.*

Mindent vállalom, de egyiket sem a másik kettő nélkül.”

/Szabó Magda/

Értekezésem záró fejezetében sorra veszem a megfogalmazott kérdéseim⁴⁸ mentén kirajzolódott három vizsgálati dimenzió és elemzési szempont eredményeit. Az első elemzési dimenzió értelmezésén keresztül az alábbi nagyobb témákról tudhatunk meg többet: a kulturális elit deklaratív és tényleges összetevői; interjúalanyok és szakirodalom kulturális elit értelmezési aspektusai; önmeghatározás és külső értelmezés különbözőségei és hasonlóságai.

A második elemzési dimenzió a városi szellemi légkörével, örökségével és kulturális hagyományával foglalkozik, a debreceni kulturális elit által észelt és értelmezett debreceniséget mint magatartásformát, a kulturális életet meghatározó közeget mutatja be.

A harmadik elemzési dimenzió pedig a lokális elit működésére ható integrációs mechanizmusokat fejti fel, közös cselekvési irányokat mutat meg.

7.1 Kit tekinthetünk lokális szinten a kulturális elit tagjainak?

Önmeghatározás

Az elméletek elemzésekor láthattuk azt, miként lehet értelmezni az elitet mint társadalmi csoportot, milyen szerepei, funkciói vannak általában az elitnek és a kulturális elitnek. A klasszikus elitelméletek tézisei szerint a többség-kisebbség, vezetés-engedelmeskedés dichotómiákra (Mosca 1939) alapozva az értelmiségi – ezáltal pedig a kulturális – elit – is – értékghordozó és -átadó szerepet tölt be a társadalomban (Spengler 1994 [1918]). Ortega (1995) a kulturális cikkek termelésén túl fontosnak tartja, hogy a kulturális elit segítse a befogadói közösséget a kulturális termékek közötti eligazodásban. Kutatásom során kifejezetten fontosnak láttam vizsgálni azt, hogy az általam a kulturális elit csoportba sorolt személyek hogyan vélekednek az elitről, kiket tartanak elit- és kulturális elittagoknak. Az interjúkat elemezve a – debreceni kulturális – elit önmeghatározásának négy típusát különböztettem meg. Vannak, akik a kulturális elittagoknak az – bibói (1986) értelemben vett – értékközvetítést szánják feladatként (1. típus) – őket tekintik a kultúra magas szintű művelőinek és értőinek, az

⁴⁸ Milyen a vizsgált minta elitképe? Milyen hatással van a lokalitás és/vagy regionalitás a kulturális elit működésére? Milyen mértékben képes helyi identitást és imázst építeni a debreceni kulturális elit?

értékek közvetítőinek, akik tükröt tartanak a társadalomnak, kritikai szemléletükkel felhívják a figyelmet a társadalmi változásokra, problémákra.

„A kultúra magas szintű művelői és értői. És ez pozíciótól független.” (2. interjúalany)

„Akik magas szinten értik, érzik, és akkor is csinálják, ha nem kapnak érte pénzt.” (22. interjúalany)

A válaszok között a mintaadás is megjelent mint elitszerep, illetve -feladat (2. típus). A klasszikus értelemben vett mintaadókat tekintik a többség számára mintaként szolgáló elittagoknak, akik a kultúra – valamely területén – magas szintű befolyással bírnak, illetve mintaadókként folyamatosan jelen vannak, láthatóak, a nyilvánosság elé léptek (Ortega 1995).

„Mindazok, akik nagy befolyással bírnak a kultúra valamely területén, szűkebb értelemben a művészeti ágak közül legalább az egyiknek a folyamataiban aktívan részt vesznek, illetve annak alakulását személyesen is befolyásolják valamilyen formában.” (20. interjúalany)

Az említetteken túl megjelent egy olyan elitkép is, ahol az értelmiségi elitbe tartozó kultúrafogyasztókat sorolják a kulturális elit tagjai közé (3. típus). Őket nevezték gondolkodni tudó, értelmes embereknek, akiknek magasabb egyetemi végzettségük van, továbbá a kultúra aktív fogyasztói, valamint egy értelmiségi társaságnak a tagjai.

„Ezt a kifejezést, hogy kulturális elit, én mindig azokra értettem, akik fogyasztják a kultúrát, akik nem csak élnek ebben a kulturális közegben, hanem gyakorlatilag ők azok, akik ott vannak a tárlatokon, ott vannak a kiállításokon, az előadásokon, a koncerteken, a felolvasóesteken, akik tájékozottak a legújabb kiadványok körül, akik a könyvhéten ott vannak, és dedikálni akarják a könyveket, én rájuk értettem ezt, hogy a kulturális elit. Akik rendszeres kultúrafogyasztók.” (11. interjúalany)

Végül pedig egy olyan megközelítés is megjelent az elitmeghatározás tekintetében, amely a kultúra két pólusú szervezésére, az alulról szerveződésére, valamint a külső hatásra, a kultúrpolitikára helyezi a hangsúlyt (4. típus). Ide tartozik a kultúrát szerető és támogató városvezetés – ahol érdekes módon sokkal inkább az önkormányzat élén álló jelenlegi és korábbi polgármesterről beszéltek, mintsem a kultúráért felelős alpolgármesterről, döntéshozókról, a kulturális osztály vezetéséről vagy dolgozóiról –, de részei a különböző egyetemi műhelymunkák, illetve azok a megmondó emberek, akik a tömeg húzására képesek, a kulturális influenszerek.

„Volt egy nagyon átütő polgármesterünk, a Kósa Lajos, aki egy nagyon tehetséges ember. Kicsit öntörvényű volt ő is, de nagyon dinamikus, nagyon felhozta ezt a várost. Most van egy alaposabb, megfontoltabb, de nem annyira erőteljes kisugárzású ember, nincs olyan aurája Papp Lacinak, mint Kósának volt, de elsősorban mindkettőjüket a gazdaságpolitika érdekelte, Kósát kicsit jobban a kultúra is felesége révén. Papp Lacit meg a városfejlesztés érdekli jobban. Nem tudom, hogy lesz a kultúrának helye, de nagyon, tudom, hogy neki is vannak terveit, szép koncerttermet akar, ő egy nagyon művelt, okos és érzékeny ember. Én bízom abban, hogy ha marad ez a városvezetés, miért ne maradna, akkor azért a debreceni kultúra az nem lesz rossz állapotban.” (17. interjúalany)

„Az egyetemi műhelymunkák nagyon jók, nagyon pozitív az Alföld (folyóirat – a szerző), az irodalom. A magyarországi irodalmonak a főbb bástyái, Budapest után Debrecen következik, és nagyon masszívan, ha csak ennyi lenne, elég lenne.” (19. interjúalany)

Ezeket a típusokat és legmarkánsabb jellemvonásaikat az alábbi táblázatba (7. táblázat) gyűjtöttem össze.

7. táblázat: A kulturális elittagok önmeghatározásának tipikus dimenziói

Típusok	1. típus: érték közvetítő	2. típus: mintaadó és hatni tudó	3. típus: értelmiségi szerepkör	4. típus: (két pólusú) kultúraszervezők (alulról szerveződő és felülről irányított)
Jellemzőik	kultúra magas szintű művelői és értői; értékek közvetítői; tüköröt tartói a társadalomnak	klasszikus értelemben a mintaadók; minták a többség számára; nagy befolyással bírnak a kultúra valamely területén; mindennapi jelenlét szükségesség – nyitás a hétköznapi emberek felé	minden gondolkodni tudó, értelmes ember; magasabb egyetemi végzettséggel bírás; a kultúra fogyasztói; tagjai egy társaságnak	kultúrát szerető városvezetés, döntéshozók; egyetemi műhelymunkák – szervezői és tagjai; megmondó és alkalmazkodó emberek (kettősége); tömeg húzó

Forrás: saját szerkesztés

A kulturális elit értelmezésekor az interjúalanyok több dimenzió felől közelítették meg a definíciós lehetőségeket. A válaszok alapján az jól látszik, hogy nagyon eltérően vélekednek arról, kik a kulturális elit tagjai, és ezekben a különböző értelmezésekben erőteljesen torzít az, ahogy az értelmiség tagjaira, valamint a kultúrpolitika szereplőire tekintenek. A kulturális

elittagok saját magukra leginkább valamiféle kulturális szcénán belüli médiumként, transzferszereplőként gondolnak, tehát valamiféle közvetítői szerepet szánnak a kulturális elittagoknak, akik kultúrpolitikai támogatással az értelmiségi elit felé a művészet nyelvén szólnak, továbbá értékeket adnak át. A válaszokban ritkábban fedezhetők fel a klasszikus elitelméletek elitekre vonatkoztatott többség-kisebbség, elit-tömeg és vezetés-engedelmeskedés dichotómiái, de a mintaadás és a hétköznapi emberek felé nyitás – mint elitszerep és -funkció – megjelenik. Érdekes jelenség továbbá, hogy sokkal inkább a klasszikus értelemben vett értelmiségi elittagok kerülnek elméleti síkon elitpozícióba a válaszok alapján.

Kulturális elitbe tartozik az „*aki valamilyen szempontból értéket közvetít mindenféle művészeti ágban.*” (25. interjúalany)

„*A kulturális elit valahol jelen kell, hogy legyen az emberek számára, különben nem tudnak róla. A kulturális elit mindennapi jelenléte fontos kapcsolódási pont lehet a hétköznapi emberek felé.*” (18. interjúalany)

Ha a válaszok alapján csoportokat próbálunk konstruálni a különböző elitmegközelítéseket illetően, akkor alapvetően azt láthatjuk, vannak, akik az alkotói folyamat, egy adott művészeti ág magas szintű képviselője felől értelmezik az elitet. Ezekben a válaszokban az alkotói tevékenység jelenik meg, kiegészülve valamiféle közös művésztudattal és hivatással, de láthatóvá válik az érték közvetítés fontossága is, akár csak a klasszikus elitelméletek esetében.

A kulturális elit tagjaival azonosítják sok esetben a kultúra magas szintű művelőit – pozíciótól függetlenül, sokkal inkább művészi teljesítményt mérceként használva –, illetve azokat, akik értik és művelik a kultúrát, kulturális termékeket gyártanak, kultúrát termelnek – sok esetben még akkor is, ha annak gazdasági értéke elhanyagolható. A válaszok között az elitszerepeket tekintve legmarkánsabban az értékek közvetítése jelenik meg – és adott esetben akár az értékek meghatározása is. Művészként tükröt tartani a társadalomnak, ahogy az alábbi – személyes ars poeticával egybefűzött – interjúrészlet is mutatja:

„*Egészen korán rátaláltam egy Ady versre, ami megfogalmazza helyettem (mit jelent nekem a kulturális elit – a szerző), egy életen át állandó előttem lebegő cél, ez a Jóság síró vágya című versében van, hogy: »Még az álmokat sem hazudni, mégis víg hitet adni másnak«. Ez számomra gyönyörűen fogalmazza meg azt, ami egy szakmai hitvallás lehet, hogy víg hitet adni másnak. [...] és valamennyire tükre legyen azért a társadalomnak az, amit mutatunk.*” (15. interjúalany)

Ez az Ady-idézet, valamint az interjúalany attitűdje jól tükrözi azt, hogy az elitek egyik feladata – a művészeteken, alkotásokon keresztül – az egyéni és társadalmi szinten zajló változásokra

történő reflektálás. Az élet alapvető változásaira a művészetnek és a művészeknek reagálniuk kell, megküzdési stratégiákat felkínálna a társadalom tagjainak. A művészi közvetítés által szükséges, hogy a profán világból – egy időre – kiemeljék a befogadókat.

Az elittagok körében hat elvárás jelent meg, ami megkülönbözteti a kulturális elitet a többi társadalmi csoporttól: az értelmiségi végzettség, a művészetek értése és/vagy művelés, a helyi kulturális közeg/társadalom ismerete, a kiterjedt lokális (kulturális) kapcsolatrendszer, továbbá olyan, magas kvalitású személyekkel kötött ismertségek, akik a kultúrára, a kulturális életre hatással vannak (8. táblázat). Érdekes, hogy az elitekről és elithez tartozásról beszélve a legtöbben egy csoportot kezdtek el leírni, amelybe a felsorolt elvárások teljesülése okán tartoz(hat)nak a tagok. A csoporthoz tartozást, annak belső feszültségeit – valóban elittagnak számít-e az adott személy és az mit jelenthet – jól szemlélteti az alábbi részlet:

„Valóban tagja vagyok egy társaságnak. De hogy ez elit vagy nem? Ha én kimegyek az utcára, nem gondolom, hogy elit vagyok, de egy társaságba beletartozom.” (13. interjúalany)

8. táblázat: Elittagok által megnevezett elvárások az elithez tartozás kapcsán

Elittagok által megnevezett elvárások az elithez tartozáshoz:
értelmiségi végzettség
művészetek értése és/vagy művelése
helyi kulturális közeg ismerete
kiépült kapcsolatrendszer
magas kvalitású, kultúrára ható személyekkel ismertség

Forrás: saját szerkesztés

Ha az elitszerepeket próbáljuk értelmezni a válaszok segítségével, akkor lényeges kiemelni – ahogy arról fentebb is tettem említést az elitfunkciók kapcsán – a mintaadás és a befolyás szerepét, ami a társadalom tagjai felé irányul. Az elittagok válaszaiban is fontos szerepként jelenik meg a mintaadás. Az elitekre klasszikus értelemben vett mintaadóként gondolnak:

„Klasszikus értelemben a mintaadók, egy nagyon kicsi és szűk mag, ami mintaként kéne, hogy szolgáljon a többség számára. Hogy ez mennyire látható, vagy létezik-e, ez nehéz kérdés, mert összefügg a polgári kultúrával. Mindenképpen polgári attitűdöt feltételez a kulturális elit.” (19. interjúalany)

Az interjúrészlet kapcsán fontos kiemelni, hogy ebben a válaszban jelent meg először konkrét kinyilatkoztatásként, hogy a poláris attitűd, a polgári értékek meghonosodása és jelenléte elengedhetetlen feltétele a kulturális értékek közvetítésének. Ez a polgárosodás megkésve

indult el, s zajlott le Debrecenben – s talán még napjainkban is hiányosságokat mutat –, s talán ez is lehet az oka annak, hogy maguk a kulturális elittagok is nehezen boldogultak a város kultúrájának és kulturális elitjének meghatározásával. A polgári attitűdöt képviselő kulturális elit egy olyan szűk, felső társadalmi réteg, akik a többség, a tömeg előtt mennek jó példákat szolgáltatva. Tehát az ő feladatuk, hogy: „Közvetítsenek értékeket, de ne egymás között!” (23. interjúalany) Fontos tehát, hogy az elit ne egy zárt társadalmi csoportként funkcionáljon, hanem ismerje, s legyen nyitott a lokális és nagyobb közösségek problémáira, igényeire, az aktualitásokra reagálva formáljon és utat mutasson.

Felmerül azonban az a dilemma, hogy ez a szerep mennyire látható a hétköznapokban, mennyire észrevehető a vezetettek körében a vezetők által kijelölt irányok, tehát van-e olyan széles polgári osztály, amely érti a kulturális elit iránymutatását, vagy a kulturális elit meg tudja-e szólítani a társadalom alsóbb rétegeit. Ez egy fontos kérdés, hiszen a kulturális elitnek jelen kell lennie, különben az emberek nem tudunk róla. Ilyen értelemben a kulturális elitnek és a tagokat körülölelő intézményi rendszernek ismertté kell tennie a kulturális véleményformálókat, hogy láthatóvá és érthetővé váljon, az elit képes legitimáló erővel bírni. Csak így válhat nyilvánvalóvá és érthetővé, hogy az emberek intézményesíthetik a saját tudásukat az elittagokon keresztül. A kulturális elit mindennapi jelenléte tehát fontos kapcsolódási pont lehet a tömegek, a hétköznapi emberek felé.

A mintaadás mellett fontos továbbá a befolyás a kulturális élet valamely területén, de egy szűkebb értelmezési keretben azt is mondhatjuk, hogy a különböző művészeti ágak közül legalább egynek a folyamataiban aktívan részt kell, hogy vegyenek az elittagok. Lényeges továbbá, hogy az adott művészeti ágak az alakulásukat közvetlenül, személyesen is befolyásolják valamilyen formában.

Az elit művészeti érték közvetítését és mintaadó szerepét jól láttatja az alábbi részlet:

„[O]lyan konszenzusosan elfogadható emberekre lenne szükség, aki olyasmiket tett le az asztalra, ami teljesen fedhetetlen. Olyan érzékeny emberekre volna szükség, akik a tetteikkel meg tudják szólítani az embereket, én most valahogy ebben hiszek. Ilyet viszont nem ismerek. Olyan sok van, aki a saját területén jól dolgozik, de aki olyan karizmatikus személyiség és mindenre kiterjed a tevékenysége és figyelme, olyanról nem tudok. Az a helyzet, hogy azok a művészek, akiket ismerek, nagyon individualisták és nem igazán közösségiek. Ami valószínűleg össze is kapcsolódik a művészet fogalmával.” (19. interjúalany)

A kulturális elit definiálásakor gyakran összemosisdik a fogalom az elittagok értelmezésében az értelmiséggel, azokkal, akik az adott művészeti ág befogadói közönségét adják, vagyis a klasszikus értelemben vett kultúrafogyasztókkal. Azok, akik a befogadók felől közelítenek a

kulturális elit értelmezéséhez, valamilyen intézményi rendszernek a részei, tehát az elismerésük sokkal erőteljesebben függ a befogadói visszacsatolásoktól, így saját alkotói és értékátadói szerepük fontossága háttérbe szorul vagy más értelmezési keretet nyer a művészeti tartalmakat fogyasztó és értő klasszikus értelmiségi elitekkel szemben. Kulturális elittagokként tehát sok esetben olyan befogadókat, kultúrafogyasztókat említettek, akiknek a lehetőségeik adottak a kultúra magas szintű és minőségű befogadására, képesek a kulturális értékeket és termékeket – bourdieu-ra visszautalva (Bourdieu 2010) – inkorporált kulturális tőkévé tenni.

Kik tartoznak bele? Közhelyes, de javarészt nagyon sokszor találkozunk orvosokkal, magasabb egyetemi végzettséggel, akiknek talán pont az a kikapcsolódás, hogy másféle aspektusból tudnak gondolkodni, mint a hagyományos, megszokott. [...] Hogy ki a kulturális elit, azt nem tudom.” (14. interjúalany)

Róluk beszélgetve olyan jelzők hangzottak el többek között, hogy gondolkodni tudó, értelmes emberek, akik aktívan érdeklődnek és foglalkoznak a kultúrával, de sokszor találkoznak olyanokkal is, akik már túlságosan érteni akarják a művészetet és kultúrát, s a kulturális életbe beleszólva megmondó emberekké szeretnének válni – a belső folyamatokat tekintve. A szellemi elit mint kifejezés is megjelent a beszélgetések során, de más kontextusban, mint ahogy Standeisky (2016) beszél róluk. A debreceni kulturális elit tagjai szerint azok a fogyasztók – és leginkább kulturális influenszerek – tartoznak a szellemi elitbe, akik valamiféle megmondó emberek, véleményező, fontos azonban megjegyezni, hogy ők nem a kultúra szakmai kritikusai. Kristóf Luca (2021) az itt szellemi elitként emlegetett csoport tagjait hívja kulturális sztároknak, akiknek a kulturális elitez képest nincs valós hatalmuk és befolyásuk még akkor sem, ha hatással tudnak lenni a kultúra iránt érdeklődőkre. Ők valójában egy tehetősebb réteghez tartozók, akik a kultúrát meg tudják vásárolni és van lehetőségük fogyasztani, és bizonyos mértékben hatni tudnak kulturális fogyasztói preferenciákra. Jól látható, mennyire nehéz meghatározni, kit tekinthetünk művésznek, illetve a kulturális elit tagjának, hiszen akár az említett kulturális influenszer szerep, vagy ha úgy tetszik, a „celebség” megtevesztő (lehet).

Volt, aki arról mesélt, hogy a kulturális elitről mindig abban az értelemben gondolkodott, hogy ők azok, akik a kultúrát fogyasztják. A kultúrafogyasztást árnyalva azt kell mondani, nem csak passzív fogyasztóként élnek egy kulturális közegben, hanem jelenlétükkel aktív alakítói is annak olyan tevékenységekkel, mint például hogy elmennek tárlatokra, ott vannak a kiállításokon, színházba járnak és előadásokat néznek, részt vesznek koncerteken, felolvasóesteken, diskurzusokat kezdeményeznek, nem félnek a véleményüket kinyilvánítani,

továbbá tájékozottak a kultúra alakulása kapcsán, ismerik a legújabb kiadványokat, sőt, magukat az alkotó művészeket is.

A kulturális elit-kép értelmezése során nagyon fontos dimenzió a város kulturális élete, leginkább az alulról jövő kezdeményezéseket és a velük történő összekapcsolódásokat tekintve, de kiemelt funkciót kap ebben a kérdéskörben a kulturális szférára kívülről és felülről ható városi kultúrpolitika is, amely erőteljesen meghatározza a pozicionális elittagok szerepét és megítélését, de akár a gazdasági tényezőket is említhetjük még. Debrecen város esetében több – önkormányzati fenntartású és működtetésű intézményhez kötődő – elittag kiemelte, hogy mennyire fontos a kultúraszerető városvezetés szerepe, hogy olyan polgármestere legyen egy településnek, ahol a – főként gazdasági értelemben fontos – városfejlesztési koncepció, a tervek és stratégiák a kultúra területeire is kiterjednek, és olyan infrastrukturális lehetőségeket biztosítanak, amelyben a művészek működése, létezése, megjelenése megfelelően biztosított és támogatott.

„Nehéz megfogalmazni, hogy melyik városban vagy városrészben vagy falun kik alkotják a kulturális elitet. Mindegyikre nagyon érdekes példákat lehetne hozni. Debrecenben nyilván a városvezetés, az látszik, hogy egy kultúraszerető városvezetés van, és minden úton-módon támogatja ezeket az intézményeket, amelyek kultúrát közvetítenek vagy kultúrát adnak át vagy a kultúrát próbálják népszerűsíteni. Ilyen szempontból a város vezetése is lehet a kulturális elit, akik meghatározzák az irányvonalat, de lehet ez alulról építkező is.” (16. interjúalany)

Meg kell említeni emellett azt is, hogy aki kultúrpolitikai kérdésekben is vállalta a véleményét a beszélgetés során, fontosnak tartotta, hogy művészként legyen egy kialakult kultúrpolitikai nézete, amihez következetesen tartja magát a változó kulturális érdekek ingataggá vált terepén is, és ne érezze azt, hogy a művészete politikai értelemben befolyásolva van. Összességében tehát fontos a kultúrpolitikai támogatás a kulturális intézményrendszerek fenntartásában, de a gondolkodás szabadsága határozza meg végső soron az elitet, ahogy ezt Standeisky (2016) is megfogalmazta egy esszéjében.

A kulturális elit utánpótlását, újratermelését tekintve sok követendő példát és jó gyakorlatot említettek az interjúalanyok. Az, hogy Debrecen egyetemváros, nagyon fontos aspektusa az elit újratermelésének, hiszen a környék értelmiségi felvevő- és nevelőközpontja is az egyetem, ahogy ezt Balog (1994) és Bocsi (2022) egyaránt tapasztalták kutatásaik során. Bár nagy hiányosság – s a helyi kulturális diskurzusok egyre többször megjelenő kritikája és a beszélgetések meghatározó vezérfonala –, hogy nincs művészeti egyeteme a városnak, mégis kiemelkedően fontos viszont az, hogy egy saját karuk van a zeneművészet magas szintű művelőinek. De nem csak a felsőoktatás terén, a Zeneművészeti Karon folyik nívós művészeti

képzés. A kultúratudományok iránt elkötelezettek és érdeklődők is megtalálhatják a helyüket, lehetőségeiket az egyetem Bölcsészettudományi Karán. Az Alföld Folyóirat több mint 70 évre visszanyúló múltja, az Irodalom- és Kultúratudományi Intézet széles spektrumú kulturális képzési portfóliója, és a közös munka, kooperáció eredményeként működő Alföld Stúdió is – mint klasszikus műhelymunka – nagyon jelentős és hiánypótló színtere az értelmiség-, és elittermelésnek – ez a szellemi közösség, műhelymunka más művészeti ágak esetében még kezdetleges, kevésbé kiforrott.

„És vannak irodalmárok, akik nem mentek el, és ők nagyon progresszív, jó, erős bástyát képviselnek. A képzőművészet az, ami érdekes dolog. Itt is a középgenerációból már vannak olyanok, akik magányos harcosként elég erősek. Ha az idősek engedni fogják, akkor teret is kapnak. [...] Néhány év hallgatás után, most a színház kezd megint megerősödni, egész jó a Deszka kínálat. Azt lehet mondani, hogy az apró területeken elkezdődött valami, nem is elkezdődött, működik.” (29. interjúalany)

Hogy a lehetőségeken, képzéseken, műhelymunkákon, kapcsolatrendszeren túl mi kell még ahhoz, hogy valaki az elit tagjává váljon, arról a legtöbb esetben úgy nyilatkoztak, hogy befektetett munka és elhivatottság nélkül nem lehet egyfajta körhöz, csoporthoz tartozni – a pozíciók esetében pedig ez kiemelten fontos. “Elhivatottságra van szükség, pozícióba is akkor kerül az ember, ha van elhivatottsága.” (18. interjúalany) De kritikus szemmel érdemes figyelni a különböző pozíciók betöltőit is, hiszen nagyon kicsi a határvonal aközött, hogy valaki egy „sistergő zseni”, aki képes a kultúrát jól irányítani, vagy csupán jól alkalmazkodik bizonyos – változó ideológiai, kultúrpolitikai – helyzetekben. Ők az úgynevezett kulturális érdekemberek, akik pozíciókért cserébe fenntartanak politika által befolyásolt kulturális rendszereket.

„Vannak érdekemberek, akik marha jól ki tudnak szolgálni egy rendszert, helyzetet anélkül, hogy hinnék ezt az egészet, ugyanúgy az elitbe tartoznak. [...] Az a jó kulturális elit, amelyik tudja magával húzni azt a tömeget, amit neki tanítani kell.” (17. interjúalany)

Hogyan mérhető a sikeresség vagy elismerés az eliten belül?

Hogy mi emeli ki az elitet a társadalomból, mi teszi az elit művészi alkotásait jelentőssé és meghatározóvá, annak egy nehezen mérhető, de fontos aspektusa, hogy az elittagok a közepszerűségeen felülemelkednek, azon túlmutatnak, hiszen „a szakma halála a közepszerűség.” (1. interjúalany) Furcsa paradoxonként került szóba az a felvetés, hogy az állami támogatás és/vagy önkormányzati/állami fenntartású intézményrendszerek biztonsága

„ellustítja”-e a művészeket. A kiszámítható intézményesített kulturális támogatási rendszer egyfajta egzisztenciális biztonságot nyújt akkor is, ha valamilyen alkotás nem sikerül jól, tehát nem működik, nem hat, nem reflektál az adott kor és közösség kérdéseire, problémáira, értékközvetítő szerep csorbul, vagy éppen nem vonz be kellő mennyiségű közönséget. Ebben az értelemben a siker a piaci viszonyok közötti boldogulást, a művészet és a kultúra áruvá tételének lehetőségét és az abban való boldogulást jelenti. Aki ebben a rendszerben támogatás nélkül képes boldogulni, sikeresnek mondható. A helyzet paradox fordulata viszont az, hogy egzisztenciális biztonság nélkül – amit az állami, önkormányzati, ösztöndíjas vagy pályázati támogatások, esetleg mecenatúra tud nyújtani – nagyon hosszú folyamattá válik a művészeti piaci szektorban érvényesülni, hiszen ez napjainkban (ön)marketing nélkül nem megy, mint ahogy anélkül sem, hogy egy művész meg tudná határozni a saját – piaci – értékét, tehát hogy mennyit ér az alkotása, a szereplése, a jelenléte.

Másfelől közelítve azonban az önmarketing egészen káros hatással is lehet az elittagok megítélésére. *„Ez nem feltétlenül jó a kultúra szempontjából, hogy ma már nem kell teljesítmény, ma már nem kell olyannak lenni, csak olyannak kell látszani. Ma a marketing sokkal fontosabb, mint a valós teljesítmény.”* (17. interjúalany) Mit jelent ez? Gondoljunk például azokra a helyzetekre, amikor amatőr színészeket keresnek egy televíziós műsorba szereplőként. Ezek az emberek egy széles réteg számára színművészekké, kulturális influenszerekké válnak, meghatározzák a gondolkodást, a közbeszédet. Ez a korábban említett celebség negatív hatással lehet a kulturális szférában mozgó személyek megítélése kapcsán. Ők *„azok, akik könnyen befogadhatóak. Ez egyáltalán nem pozitív. Minden, ami rapid, az hat, és ez szomorú, mert nyilván ettől vannak a villámsztárok, meg a sztárság fogalma. Borzalmasan leértékelődött, hogy kik lehetnek sztárok és részei a kultúrának.”* (17. interjúalany)

A siker fontos tényezője az azonnali visszajelzés, amit egy közönségtől vagy a befogadóktól kapnak az elittagok. A sikerhez egy tehát elengedhetetlen feltétel a befogadó tisztelete és ismerete, az, hogy olyan művészi értéket közvetítsen feljűk a kulturális elit, amire az adott korban, időben és az adott közösségnek szüksége lehet.

Érdekes siker dimenzió az is, hogy miként válik valaki egy város, település, közösség ikonikus alakjává. Amikor arról kérdeztem a kulturális elittagokat, hogy kik a legmeghatározóbb személyek a város kulturális életében, akkor még a nevek sorolása előtt olyan jellemvonásokat tartottak fontosnak megemlíteni egy elittag esetében, mint hogy ikonikus legyen, vezető művésze legyen a városnak, húzóerő legyen, vagy épp azt, hogy megforduljanak utána az utcán. Hogy ki válik ilyen karizmatikussá, az sokkal inkább az adott személyről kívülről alkotott kép és kommunikáció függvénye, mintsem a teljesítményé. Ez

természetesen nem azt jelenti, hogy akit ikonikus személyekként említettek, a kirakat emberei lennének és munkájuk mögött ne lenne teljesítmény, sőt, ez megkérdőjelezhető. Sokkal inkább arról van itt szó, hogy az is egyfajta városmarketing kérdés is, kit emelünk ki a művészeink közül, kiket teszünk láthatóvá. Ilyen ikonikus alakok, akiket említettek a kulturális elittagok, főleg a színházművészet területén dolgoznak (vagy dolgoztak, de van, aki erős szervezői tevékenységet, kulturális munkát is végzett a kutatás ideje alatt) – *Csikos Sándor* (a Csokonai Színház színművésze), *Kubik Anna* (a Csokonai Színház színművésze), *Ráckevei Anna* (a Csokonai Színház egykori igazgatója, jelenleg színművésze) vagy épp *Bódor Edit* (a Főnix Rendezvényszervező Közhasznú Nonprofit Kft. egykori igazgatója), de meg kell még említeni néhai debreceni színészek, *Simor Ottó* és *Kóti Árpád* neveit is.

A reputációs elitsoportot vizsgálva érdekes megállapítás, hogy a város különböző művészeti ágaiban dolgozó vagy alkotó személyek nem ismerik elég mélyrehatóan egymás munkásságát, hiszen a megkérdezettek közül alig néhányan tudtak név szerint olyan elittagot említeni, akinek a városra, a lakosságra, a befogadó közöiségre nézve hatása van. Fontos látni továbbá azt is, hogy ezek az említések nagyon belterjesek voltak, és a megkérdezett általában a saját művészeti ágán belül választott ki reputációs elittagot. Érdekes kutatási kérdés lehet, és további megfigyeléseknek adhat terepet ez a jelenség, problematika. Vajon mi lehet az oka annak, hogy egy város művészei, kulturális intézményvezetői ennyire nem ismerik el vagy értik egymás munkásságát? Esetleg a város kulturális intézményrendszeri felépítése, vagy a szűkös forrásokért való küzdelem szűk látókörűvé, érdektelenné teszi az eliteket?

Kultúra-definíciók, azaz miként értelmezik a kultúrát annak magas szintű művelői

„A kultúra az a ház, amiben az ember éli az életét, az a mindent körülvevő közeg, ami az élet minden területét befonja és mindenünkre hatással van valami olyan megfoghatatlan háló, ami az ember életét egyénként, meg közösségként is átjárja.” (29. interjúalany)

Ahogy azt az elméleti fejezet kultúra-definícióval foglalkozó részében is láthattuk, a kultúra megfogalmazásának, a definícióhoz való hozzáállásnak rengeteg lehetséges megközelítése van. A kultúra alapvetően átszövi mindenki életét, és a művészetén túlmutatóan mindennek van egy saját kultúrája is (például viselkedés, étkezés, öltözködés stb.).

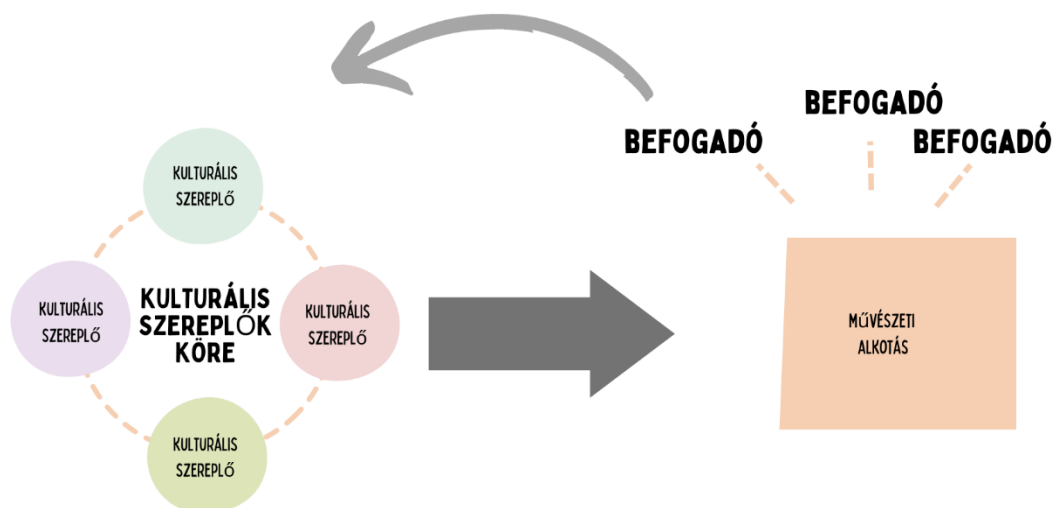
A megkérdezett kulturális elittagok is több aspektusból közelítettek a kultúra definiálásához. Az egyik nagyon fontos, sokak által emlegetett nézőpont, hogy a *kultúrának különböző szintjei* vannak, ami annyit tesz, hogy a különböző társadalmi és befogadói rétegeknek különböző kulturális termékeket kell biztosítani. Fontos, hogy minden rétegnek meglegyen a maga diskurzusindító, életet meg- és átélni segítő kulturális kapaszkodója. Tehát

az elit és alapvetően a kultúratermelő személyek egyik fontos feladata, hogy minden célcsoportnak megfelelő kulturális terméket tudjon kínálni.

„Ugyanolyan fontos egy brazil szappanopera annak a rétegnek, azok sem véletlenül születtek meg, az írni-olvasni kevésbé tudó embereknek is kellenek élmények, amiken beszélgetni tudnak, nagyon fontos, ami által érzelmekkel találkoznak. Mindenkinek a saját szintjéhez megfelelő, és egyik sem lenézendő.” (22. interjúalany)

A kultúra különböző szintjein túl fontos tényező a kultúra-definíciókról beszélve annak *feltöltő és inspiráló szerepe* mind a művészi, mind a befogadói oldalról tekintve. Megkerülhetetlen, hogy egy művészeti, kulturális termék – előadás, könyv, festmény stb. – inspirálja és feltöltse, ezáltal pedig ötletekkel, beszédtemákkal lássa el a befogadót – nevezhetjük ezt egyfajta társadalmi hatásnak is. De lényeges továbbá, hogy a kulturális szereplők a művészeti tevékenységükön túl is hatással legyenek egymásra a hétköznapi interakciók során. Ezt nevezhetjük a kultúra egyfajta cirkulációjának, hiszen az egymást inspiráló kulturális (legyen szó kultúrát szerető vagy csináló emberről) szereplők válnak képessé olyan művészeti alkotásokat létrehozni, amelyek hatással lesznek a befogadókra, mely visszahat a kulturális szereplőkre – újraindítva a cirkulációt.

3. ábra: A kultúra cirkulációja a befogadói visszajelzéseken keresztül

Forrás: saját szerkesztés

A kultúráról beszélgetve az elittagokkal felmerült továbbá a *kultúra lokális, regionális és globális hármassztruktúrájának* elképzelése is. Ez leginkább azt jelenti, hogy a kultúra nem

egy önmagában nézendő egység, sokkal inkább egy gazdasági és társadalmi szövet része, ami másként működik lokális, regionális és globális szinten. Az egyik pozicionális elittag, egyfajta városi kulturális munkás szerepet betöltő személy így nyilatkozott ezzel kapcsolatban:

„Nyilván egy város nem engedheti meg, hogy kultúráját finanszírozzon csak azért, mert az szép meg jó, hanem annak egyéb szempontjai miatt is fontos kell, hogy legyen, nyilván az állampolgárok életminőségének a javítása szempontjából vagy az oktatás szempontjából, vagy azért, mert konkrét gazdasági tényezője van mondjuk a kulturális iparnak.” (10. interjúalany)

A kultúrának ilyen típusú értelmezése összecseng a *culture as a tool* kifejezéssel, amely annyit jelent: a kultúra eszközként használása. Tehát helyi szinten a kultúráról való gondolkodáskor figyelembe kell venni a helyi gazdasági adottságokat és célokat egyaránt: „ez most már abszolút alapvetés, hogy a kultúra az nem önmagában nézendő, hanem egy gazdasági, társadalmi szövetnek a részeként.” (10. interjúalany)

A kultúra eszközként használása azt is jelenti, hogy segítség lehet társadalmi problémák enyhítésében – egy ideáltipikus elgondolásban akár a felszámolásában is –, továbbá munkát biztosít kulturális intézményekben dolgozóknak – őket nevezhetjük kulturális munkásoknak.

A *culture as a tool* „*tehát arról szól, hogy minél több embert be kell csalogatni az intézményekbe, vagy éppen arról szól, hogy egy városnak minél színvonalasabb legyen a turisztikai kínálata, mert egy egész város adott esetben abból él.*” (28. interjúalany)

A megközelítés arra is felhívja a figyelmünket, hogy egy városnak teljesen mást jelent a kultúra, mint egy olyan személynek, aki a kultúra csinálója, a működtetésében vesz részt, vagy éppen művészként tevékenykedik, tehát a kulturális mezőben sokkal inkább kulturálisan, mintsem gazdaságilag érintett.

Debrecenben a városvezetéstől ez a típusú gondolkodás a kultúráról – eszközként használás – nem áll távol, hiszen az elmúlt évek kulturális fejlesztései mind a város gazdasági fejlesztési tervének részei. Az úgynevezett Főnix Tervben és D2030 Programban egyaránt nagyon erőteljesen jelenik meg a kultúra és gazdaság kapcsolata, egymásra hatása. „*Van egy helyi vonulat, az mindig fontos egy városnak, hogy fejlesszék az infrastruktúrát annyira, hogy felújítják a színházat, az a helyi színházi közösségnek jó, vagy rendbe tegyék a helyi galériás rendszert, az elsősorban a lokális képzőművészeknek szól.*” (28. interjúalany)

Reflexiók Debrecen kulturális életére

A város kulturális életéről beszélgetve felmerült az aktivitás kérdése, a „pezsgés”, tehát az egymást váltó minőségi kulturális programok, továbbá a karizmatikus személyek hiánya. Ennek a hiánynak az említése valamelyest összeeseng azzal a hiánnyal, amit a reputációs elittagok említésénél tapasztaltam. Hogy mi ennek az oka – ahogy azt fentebb említettem is, egy külön kutatás fel tudná tárni –, pontosan nem lehet tudni, illetve látni az interjú válaszok alapján, de amit említettek például az, hogy:

„A debrecenieket annyira nem ismerem, mert akik, a többség sajnos elmegy Pestre.” (34. interjúalany)

„Nincs tér, nem ismerem a többieket, pedig biztos vannak sokan, és ez baj. Debrecenben nincs lehetőség, meg tér, nincs benne pénz, meg támogatottság. [...] Nem kell elmenni Debrecenből, de ahhoz viszont valahogy teret kéne adni vagy valamit támogatni.” (31. interjúalany)

Ahogy ez a két interjúrészlet is jól mutatja, két probléma fogalmazódik meg abban, miért nem ismerik egymást a debreceni kultúracsinálók. Az egyik az, hogy sokan a főváros felé orientálódnak, ha művészként boldogulni szeretnének, és országos szinten hatni tudó művészekké szeretnének válni. A másik az, hogy nincsenek megfelelő terek (akár fizikai, akár lehetőségek), ahol találkozhatnak, közösen gondolkodhatnak a különböző művészeti ágak képviselői.

A kultúra formálóin és művelőin túl a kultúrafogyasztást tekintve sokkal inkább optimisták voltak a megkérdezettek, mivel úgy ítélik meg, egyre többen látogatják a kulturális intézményeket, egyre nyitottabbak a különböző típusú kulturális rendezvényekre az emberek, és a városvezetés is egyre nyitottabb a különböző kulturális fejlesztésekre. Tehát egyre inkább felfelé ívelő a kultúrafogyasztás.

A fejlesztések támogatása mellett azonban látnunk kell azt is, hogy a város kulturális életét meghatározó kultúrpolitikai döntések a kulturális elittagok felől közelítve nem minden esetben pozitívak. Leginkább a képzőművészek között jelent meg negatív hang az intézményi döntések és lehetőségek tekintetében. A kutatás ideje alatt a képzőművészeti intézményrendszer hármas osztatásában⁴⁹ a helyi művészek csak a 2. vagy 3. típusú kiállítóterekben jelenhettek meg, ami az elidegenedés és eltávolodás érzését erősíti fel.

Konklúzió

⁴⁹ lásd később az integrációt érintő elemzésnél

„Az emberek elfelejtik, amit mondasz, az emberek elfelejtik, amit tettél, de azt sose felejtik el, hogy hogy érezték magukat veled, és ez a legfontosabb. Ha a szívet megérinted, akkor az a lényeg.” (2. interjúalany)

Az idézett interjúrészlet akár ars poeticája is lehetne minden kultúracsináló és -formáló elittagnak. Ez a részlet egy befogadóközpontú megközelítése annak, mikor működik jól egy lokális tér kulturális elitje, de ahogy láthattuk is, ezen kívül rengeteg aspektusa van a kulturális elit meghatározásának. Az önmeghatározásnak négy típusát különböztethetjük meg az értékközvetítés, a mintaadás és hatni tudás, az értelmiségi szerepek, továbbá az alulról szerveződés és kultúrpolitika mentén. A kulturális elithez tartozás elengedhetetlen feltétele az értelmiségi végzettség, a művészet értéke és művelés, a helyi kulturális életbe való beágyazottság. Ezen kívül érdekes volt látni azt, hogy sok esetben az értelmiségi elitet azonosították a kulturális elit tagjaival a megkérdezettek, s a saját magukat művészként aposztrofálva, a társadalmi rétegeken kívül értelmezték. De lényeges még kiemelni azt, hogy más elittagok név szerinti megemlítése is nehézséget okozott a legtöbb esetben, ugyanis a település méretbeli adottságai ellenére is egy viszonylag zárt kulturális körben mozognak/dolgoznak az elittagok, amelyek más művészek számára is nehezen át-, illetve bejárhatóak, tehát belterjes közegekről beszélhetünk.

7.2 A város kultúráját meghatározó szellemi légkör. A debreceniség lehetséges értelmezései a város kulturális életét meghatározó személyeken keresztül⁵⁰

„Valamit kaptam a civilvilágból, annak az erényeiből. Azt az óvó szeretet és félelmet, hogy valami elesik, szétesik, ezt valahol érzem is. Sajnálom az elszalasztott lehetőségeket, amiket magunk előtt látunk. Nagyon sok tehetséges ember van Debrecenben, és bizony, hogy sem Debrecenben sem hathattunk annyira, amennyire képesek lehettünk volna, sem országosan, de még nem múlt el minden.” (3. interjúalany)

A debreceniséggel foglalkozó elemzési rész fő célja, hogy bemutassa, Debrecenben, illetve a lokalitáshoz kötődő közösségben milyen szerepet tölt be az identitást meghatározó fogalom, illetve jelenség, magatartásforma, s a hely szelleme mennyire elevenen határozza meg az itt élő és alkotó művészek gondolkodását, a kulturális életet, illetve a kulturális elitet. Kutatási

⁵⁰ A fejezet tartalma megjelent a következő tanulmányban: Béres Zsuzsa (2021): A hely szelleme. A debreceniség szociológiai szempontú vizsgálata a helyi kulturális eliten belül. *Studia Litteraria* 2021/1-2., 49-62.

eredményeim bemutatása során azokra a kérdésekre helyezem a hangsúlyt, amelyek napjainkban meghatározzák a helyi kulturális élet formálóinak Debrecenhez fűződő viszonyát, a debreceniség mindennapos megtapasztalását. Már a kutatáson megkezdése során egyértelművé vált, hogy ezt a származásában, életmódjában igencsak heterogén, ám lokalitásában kulturális véleményformálóként hatni tudó társadalmi csoportot az azt körülölelő szellemi légkör nélkül nem lehet mélyrehatóan megérteni. A debreceniség napjainkban érvényes fogalmát tehát felőlük közelítve, személyesen készített interjúk alapján értelmezem. Az elemzés során arra törekedtem, hogy megismerhetővé váljon, a kulturális élet legfőbb alakítói napjainkban hogyan értelmezik a debreceniséget, a civis öntudatot, hiszen „ha lehet valamilyen erős lokális identitásról vagy körvonalazható lokális identitásról a magyar kultúrán belül beszélni, az Debrecenben megvan.” (29. interjúalany) Milyen hatással van a kultúrára, a közösségekre, a városra az, amit ma debreceniségként tartunk számon.

Az elemzés során négy nagyobb dimenziót határoltam el, amelyekről általánosságban a legtöbb megkérdezett beszélt. Ezek a dimenziók az alábbi neveket kapták: *cívisváros*, *cívis identitás*, *Kollégium és fejlődés*, *büszkeség és felejtés*. Ezen dimenziók mentén mutatom be, napjainkban hogyan érvényesül, miként van jelen a debreceniség a város életében, milyen tartalommal tölti fel a ránk maradt szellemi és kulturális örökséget a debreceni kulturális elit, hiszen „*annyira erősek a történelmi és az egyházon belüli kapcsolatai, hogy azt nem lehet félretenni vagy negligálni, hogy falak vagy várak vették-e körül, és voltak kapuk a városnál, hogy mennyire volt befogadó ez a város, bármilyen értelemben, ha nem volt az, akkor a sikereit minek köszönheti, hogyan éltek itt. Tehát ezt a fajta történelmi miliőt, a városnak a fejlődését és abból a hol vagyunk most a jelenben, meg hova tervezünk eljutni, azt így komplexen egészében kell látni.*” (9. interjúalany)

Cívisváros

A debreceniség fogalma és problematikája a város, Debrecen köré épül. Mit is jelent valójában és mi a lényege annak a kijelentésnek, hogy Debrecen cívisváros? Ez a város egy állam volt az államban, innen eredeztethető a sokat emlegetett nyakasság mint a lakosokra használt helyi jelző. Origója a kálvinizmus, egy olyan protestáló hit, mely egyik alapvető attitűdje a városnak, az itt élők habitusának, viselkedésmódjának. Cívisvárosról beszélve megkerülhetetlen az a történelmi tény, hogy debreceni polgárjogot nem lehetett szerezni, még pénzért sem, debreceni polgárnak csak születni lehetett. Ha valaki beházasodott, az sem jelentett automatikusan polgárjogot, mert a város gazdálkodása olyan vagyonszösségen alapult, amit nem akartak szétörni. Ez egy sajátos kultúrát hozott létre, és éppen ez válik a debreceniség alapjává, az, hogy kitart, hogy túlél, hiszen nem védte meg semmi más a várost – természeti adottságaiból

fakadóan –, csak a belső mentalitása. Ezt nevezzük annak a zártságának, ami a túléléshez kellett, amely a város hátrányává is vált azáltal, hogy nem enged be.

Az értékezésben szó esett már Debrecen paraszti-városias jellegéről, s hogy ez a dichotómia erőteljesen meghatározza a város életének kulturális működését. Mit jelent ez? *„Egy nagy falu ez (mármint Debrecen – kieg.), ez derült ki. Ezt le is írja egy angol utazó, hogy Európa legnagyobb faluja Debrecen, vagy a legkisebb városa, mert a Nagytemplom, vagy a templom, mert akkor még nem volt Nagytemplom, amikor ez az angol utazó itt járt, csak az üszkös romjai voltak a Szent András templomnak. És a nádfedeles házak hatalmas tömkelege és sár és pocsolya, ez egy nyugati ember számára nem város. Tehát egy nagy falu. A városok nem így épülnek, és ez a kultúráján is meglátszik. Ez letagadhatatlan.”* (4. interjúalany)

Habár a keleti régióknak bizonyos értelemben központja Debrecen, mégsem lehet azt mondani, hogy ez a város kulturális centrum lenne, hanem nagyon is vidéki és partikuláris. Bizonyos pontokon viszont igenis jelentős az a pozíció, amit Debrecen elfoglal a magyar kulturális életben, amely kiemelkedő jelentőségű.

„És azt hiszem, ez a mai napig nem változott. Azért nem változik ez, mert egy városnak, egy közösségnek a kultúrája történetileg alakul ki. Hogy miért az a terület fut föl, miért válik sok művészetnek, sok kulturális területnek a centrumává, az történetileg alakul ki hosszú évszázadok alatt. Ha ez nem alakul ki, akkor ezt nem lehet megfordítani és lerombolni sem lehet.” (4. interjúalany)

A város dichotóm jellegéből adódóan pedig vannak életművek, amelyek itt nem tudnak megszületni, a művészeti érvényesülésnek bizonyos esetekben nehezen ad terepet Debrecen, vidéki marad, mivel messze van a központtól, az ország szinte minden értelemben központjától és origójától, Budapesttől. Ehhez a vidéki-városi jelleg kérdéskörhöz hozzátartozik a Debrecen-Nagyvárad kapcsolat is, melynek megszakadása a kulturális életben is törést jelentett.⁵¹ Debrecen tehát – kulturális – hagyományait tekintve fontos és megkerülhetetlen, szellemi öröksége hatással van az itt élő kulturális szereplőkre, de kevés lehetőséget biztosít a kiteljesedésre.

A cívis identitás

Mit jelent a cívis identitás, a debreceniség, s tetten érhető-e még Debrecenben? Ezekre a kérdésekre nincs egyértelmű válasz. Leginkább azt lehet látni napjainkban, hogy a cívis öntudat mint fogalom még él a köztudatban, de kettősség mutatkozik annak a megítélésben, hogy feltölthető-e megélhető tartalommal.

⁵¹ Lásd később a Kollégiumról szóló elemzésnél.

„Először is civis öntudat az már szerintem nincsen.” (6. interjúalany)

„Én úgy tapasztalom, hogy civis öntudat ugyanúgy nem létezik már a maga klasszikus formájában, mint ahogy budaiság sem.” (5. interjúalany)

Annak, hogy hagyományos értelemben vett civis öntudat már nem létezik, egyik oka lehet, hogy számát tekintve megsokszorozódott a város lakossága. Ezért inkább az emléke – ám az nagyon markánsan – van meg a debreceniek egy részében a civis öntudatnak, tehát azoknak a toposzoknak, sztereotípiáknak, amelyekből felépült a városnak egyfajta identitástörténete. A megöröklött emlékeknek az állandó újrendezése az, ami az identitásteremtés szempontjából fontos a debreceniségben. Az öröklött emlékeken túl azonban „mindenkinek ki kell alakítania, aki ide született, annak is, ugye ki kell alakítania ehhez az elbeszélte városhoz, az épített környezethez, az infrastruktúrához, és a többihez való, a város adottságaihoz, nem létező adottságaihoz való viszonyát.” (6. interjúalany)

Ez szociológia értelemben azt jelenti, hogy az egyének egy sajátos képet és kötődést alakítanak ki a debreceni emlékezettel, és ezek a sajátos jellemvonások építenek ki maguk körül közösségeket, amelyeket a debreceniség tartalmával fel lehet tölteni. Ezeket a tartalmakat mindig befolyásolja az, hogy hányféleképpen és milyen módon használják a várost az itt élők.

A civis identitás továbbélésének, erősödésének, markánsná válásának gátja lehet még akár a Budapest-centrikusság – hívta fel a figyelmem egy, a témát kellően elmélyülten ismerő pozicionális kulturális elittag –: „a mai Magyarországon Budapest fénye annyira elhomályosít sok mindent az országban, hogy a lokális identitások sem tudnak karakteresen megépülni, vagy felépülni, és aztán végképp nagyon nehezen kerülnek egymással relációba.” (29. interjúalany)

Ez azért lehetséges, mert Magyarországon egy olyan struktúrában működik a kultúra, hogy van egy nagyon erős centrum, ez Budapest, és ehhez képest vannak a hierarchiában alacsonyabb pozícióban lévő kisebb kulturális csomópontok vagy központok. Ilyen módon a lokális identitások nem is nagyon tudnak megjeleni, hiszen mindenki Budapesthez méri, viszonyítja magát, és ugyanígy Budapest is ebből a centrális pozícióból tekint körbe az országon.

A beszélgetések során felszínre került, vannak olyan kulturális szereplők, akik úgy érzik, Debrecenben ma is jelen van a civisség. Ez általában az intézményrendszerekhez kötődő, vezető pozícióban lévő elittagok tapasztalata. „Debrecenben megvan a civisség, ami elég konok, elég makacs.” (14. interjúalany) Ennek a tapasztalásnak több oka is lehet. Egyfelől napjainkban sok intézmény élén nem debreceni születésű vezetők állnak, ők debrecenivé váltak. Másfelől egy döntéshozói pozícióból erőteljesebben érzékelhető és megtapasztalhatóvá válik, ha a közönség ellenállásába ütközik. A kulturális intézményrendszerek felől közelítve ez egy általános tapasztalat. Az intézmények vezetőváltásakor az látszik, hogy egy új struktúra felépítése nehézségekbe ütközik a városban, és ez általában kulturális fogyasztói rétegváltással

jár. Egy adott intézmény, művészeti ág elkötelezettjeit megingatja, ha a megszokott fogyasztói struktúráját egy új vezetőség meg akarja változtatni. *„Akiknek nem tetszett, bejött egy más réteg a helyére. A civisség talán ebben is tetten érhető, már amennyire tudom, mi az a civisség.”* (33. interjúalany) A megismerés és az új helyzet alapos körbejárása fontos a bizalom megerősítéséhez, de az adott helyzet ismerete segít abban is, hogy később már egy közösséghez tartozóként nehezen váljon meg a kultúrájától, a befogadói csoportjától az adott személy, ami persze újabb váltásnál újabb nehézségeket vet fel. *„Valószínűleg ezért lehet itt jól csinálni valamit vagy alkotni, mert ha egyszer megvan és elfogadták, akkor az sajátjuk. Debrecenre szerintem jellemző.”* (14. interjúalany)

Debrecenre jellemző tehát egy óvatosabb befogadása a különféle új (művészeti) dolgok iránt, miközben a tapasztalat azt mutatja, a helyiek nem eltartják maguktól az újat, csak óvatosabbak, lassúbb folyamatként zajlik le a befogadás. Ehhez alkalmazkodni kell a művészeti és pozicionális elittagoknak egyaránt, ha a város kulturális életében érvényesülni akarnak, s ha a befogadói közönség fontos nekik.

„Én mindig azt mondom, a legfontosabb a néző, a néző tisztelete. Nem csinálhatsz egy masszát, meg kell keresni, ismerni a közönséget és megtisztelni, beszélni vele, figyelni rá, és szerintem ez nincs meg és szerintem itt ez a kulcsszó, ismerd a közönségedet.” (1. interjúalany)

Kollégium és fejlődés

Debrecen fejlődését alapvetően meghatározta – amit a *civisvárossal* foglalkozó elemzéskor is fejtegettem már –, hogy igazából a településnek klasszikus értelemben véve nem városi a szerkezete, hanem egy nagyon nagy területen szétterült óriásfalú rajzolófalú ki előttünk a térképet nézve. Csak a szakrális épületek emelkedtek ki ebből a morfológiából. Három templom és nagyon nagy számú kisház volt a jellemző a településszerkezetre, majd a kiegyezést követően polgárosodott abban az értelemben a város, hogy nagyobb épületek kezdtek el épülni. Azonban nem volt egy meghatározó vagy egy szűk városmag, viszonylag egyenetlenül helyezkedtek el ezek az épületek Debrecenben. A városszerkezetet tekintve fontos, hogy ebben is tetten érhető a zártság. Azok a telekstruktúrák, ahol a civisházak helyezkedtek el, zárt udvaros beépítésűek voltak. Ez annyit tesz, hogy a befelé forduló, zárt udvarok jelentik a lakásokhoz, lakókörnyezethez tartozó életteret, és az a típusú nyíltság, ami egy ilyen átlátható magatartást jelent, mondjuk kertségekre vagy más szemléletű városokra jellemző, az itt nem tapasztalható. *„Ezt szerintem még ma is szeretik az emberek, ezeknek az udvaroknak az intimitását.”* (12. interjúalany) Ezek az udvarok napjainkban a civis identitás s a kulturális emlékezet/örökség fontos tereivé váltak, de egyre kevesebb van már belőlük. Kérdés, hogy mennyi és meddig

örizhető meg, és mi marad az említett identitásból akkor, ha az épített környezetben hordozott emlékezet eltűnik.

A debreceniséget alapvetően a Kollégium alapításához kötik azok az interjúalanyok, akik nem távolabbról érkeztek a városba, hanem debreceni vagy hajdúsági születésűek. A Kollégium és vele együtt a reformátusság meghatározó egyéni és egyedi élmény a debreceniség megélésében.

„Debrecen nagyon erős identitású város, nagyon-nagyon erős és régi történelmi gyökerekkel, amiben szerintem a regionális szerep, a történelmi egyházaknak a szerepe az megkérdőjelezhetetlen.” (9. interjúalany)

A Kollégium 1538-as alapítása óta Debrecen mint iskolaváros volt számon tartva az országban. Ennek fontos sarokköve volt a kálvinizmus, a diákok külföldi – mai szóval élve – tanulmányútjai Genfbe, Hollandiába, Angliába, és roppant jelentős volt az úgynevezett legációk szerepe, amelyek bár a lelkészekhez kapcsolódtak, mégis valamiféle tudásátadás, szemléletformálás jellemezte azokon a településeken, ahova a legátusok érkeztek. Ezek miatt és az iskola fontossága miatt Debrecen nem lehet egyszerűen parasztvárosként emlegetni, de így lehet egyszerre jelen a paraszti és városi kultúra egyaránt.

Hogy ma mit közvetít Debrecen és a kultúrája, azt így foglalta össze az egyik kérdezt: *„Természetesen vannak olyan sajátos megnyilatkozások, például a színház ilyen vagy a zenekar, a debreceni Kodály Kórus vagy a rendezvények, a Főnix Csarnok, Kölcsey Központ, szóval Debrecen azért most is, azt gondolom, hogy nagyon sokat költ a kultúrára. Nagyon sokat, most éppen hogy mivel a határok nem olyan élesek, ugye a nagyváradi fantasztikus kulturális hagyománnyal rendelkező Nagyváradal is föl vesszük a kapcsolatot, ezt nagyon fontosnak és szépnek tartom.”* (8. interjúalany)

A szellemi és kulturális örökség és légkör egyik meghatározó eleme Debrecen és Nagyvárad kapcsolata. Erről alapvetően kevés elméleti írás szól, de az interjúk során többször kidomborodott ez a kapcsolat, Nagyvárad megemlézése. Nagyvárad és Debrecen úgynevezett ikervárosok voltak nagyon hosszú időn keresztül, amelyben Debrecen képviselte a gazdasági centrumot, Nagyvárad a szellemi és kulturális centrumot. Debrecen volt a protestáns központ, Nagyvárad a katolicizmus központja. Egy sor olyan ellentétpár létezett a két szomszéd város között, ami kiegészítette egymást. És a trianoni határokkal ez a két ikerváros egymástól elszakadt. Ennek a nyomai azonban jelen vannak, megmaradtak. Nagyvárad megváltozott, azóta világok választják el egymástól Debrecen és Nagyváradot mindenféle értelemben, ami több értelmezés szerint is Debrecen elmaradottságát jelenti.

Azzal, hogy jelentős kulturális központok szakadtak el Debrecentől – ahogy említettem is, például Nagyvárad, Kolozsvár vagy éppen Kassa –, vidéki maradt a város, mivel nincsenek közeli támogatásai és megerősítői, a központtól, Budapesttől pedig messze van.

Büszkeség és felejtés

„Kérdés, hogy milyen fogalom a debreceniség, mert én, mikor idejöttem Debrecenbe, nekem ez egy nagyon zárt közösségnek tűnt.” (19. interjúalany)

Amit lehet tudni Debrecenről, hogy egy viszonylagos jólét jellemezte és jellemzi napjainkban is a várost, amely egyfajta önzőséget és kivagyiságot szül, ami úgy jelentkezik, *„ahogy Térey szokta mondani, hogy a kapanyél kilóg a szájból”* (19. interjúalany). Debrecen büszke a kulturális adottságaira, a reformációra, a református egyházra, a Kollégiumra, meg az egyetemre, az oktatására, egy erős kulturális tökére, ami felgyorsította a város értelmiségivé válását. *„De hogy egyébként mitől több a debreceni, azt nem tudom, azt nem érzem.”* (19. interjúalany)

„Amit civis magatartásnak szoktak aposztrofálni, ezt én úgy gondolom, hogy kicsit túl büszkék rá az emberek, a másik oldalon meg nem nagyon értik.” (18. interjúalany)

De a büszkeség mellett jellemző a városra a felejtés is. *„Debrecenben virágzó Sajó⁵² kultúrájának kellene lennie, és Budapesten még mindig többen ismerik, mint Debrecenben. És lehetne sorolni a művészeket, akikből fel lehetne építeni ezt a várost.”* (19. interjúalany) A művészek népszerűsítése érzékeny téma a város kulturális életében. Pedig kellene egy olyan közösségi kohézió, ami megerősíti a debrecenieket, hogy érdemes itt élni, de ezzel kevésbé foglalkoznak, ezért az egyébként is erős elszívóerejű Budapest felé orientálódnak – sokszor művészek és magánszemélyek egyaránt.

„Mindent megtesz maga ellen Debrecen, esélye megvan, megvolt, de folyamatosan látjuk a lebontást.” (3. interjúalany)

A felejtésnek több dimenziója is feltárult a beszélgetések során. Van, aki a magyar kultúra jelentős alakjainak tiszteletét hiányolja a debreceni emlékezet narratívájából, mint például Csokonai Vitéz Mihály felmentése kollégiumi bűnei alól, vagy Kölcsey Ferenc lakóházának lebontása, amely mellé akkoriban országos összefogás is szerveződött, a város mégis rombolásra ítélte.

„Én annyira szégyelltem magam ott, Budapesten, hogy nem is tudom elmondani. Az, hogy az emberek ugyanúgy mentek téglát fogni, gyűjteni, költők, és hiába mindenki, a legnagyobbak Illyés Gyulától kezdve és a Kiss Tamás bácsi, hiába próbáltak mindent, nem sikerült ezt

⁵² Sajó István (1896-1961), műépítész.

megtenni. A mulasztások azok összeadódnak. A Darabos utcán is megszűnt az a ház, ahol Ady lakott, lebontották azt is. Hogy lehet ennyi mindent elkövetni magunk ellen? Öncsonkítás megy mindenben.” (3. interjúalany)

Ahogy ez már az fenti idézetből is látható, a debreceniség felejtésének másik dimenziója a fizikai terek, az épített örökség megszüntetése. Ez valamelyest magyarázható akár azzal, hogy Debrecen főépítészei is többnyire nem debreceniek voltak, számukra ez a város idegen volt. Így az épített örökség elbontása miatt *„a debreceniség egyre inkább belülre szorul, mert kívül alig maradt már belőle valami, csak néhány ikonikus jellegű építmény, utca, utcácska addig, amíg megmarad, és belül, a mentalitásban őrződik meg sok minden, de ahhoz is kell műveltség” (4. interjúalany).*

Napjainkban tehát igen ellentmondásos Debrecen viszonya a múltjához, mert büszke rá, a debreceniségre, a maradandóságára, mindeközben pedig az épített öröksége eltűnőben van. A belváros nagy része pedig mégis eltűnt, az egykori Szentlászlófalva őriz még valamit az építészetből, és a zsidó negyed nagy része is elveszett. A közösségi portálokon megjelenik valamifajta dialógus a jelenkori építészettel, és lehet, hogy ebben van a debreceniség továbbélésének valamiféle ígérete, hogy legalább a groteszk montázsban dialógus kezdődik. De van erre egy ilyen válasz is:

„Amikor megépült ez a bizonyos sétáló utca, ez a Piac utca, kitágult, lett egy piaca a város közepén, és azóta úgy hirdetik a prospektusok, hogy ez a napba öltözött város. Hogy ez mennyire komolyan vehető, azt sejtem, hiszen én teleket, hosszú teleket is töltöttem Debrecenben. Olyankor nem napba öltözött, hanem rettenetesen hideg város, és ez a szellemiségére is áll, de nem csak.” (5. interjúalany)

Konklúzió

„Egyszer valaki megkérdezte tőlem egy kiállításmegnyitón, amit nyitottam, hogy lehet, hogy a debreceni szellem úgy érvényesül, hiszen olyan sokfelől jöttek ide az emberek. Mindegy, hogy ki honnan jön, ez a bizonyos hely szelleme egy létező dolog. Ez most is megvan, mindegy, hogy ki mit hozott magával, ha itt él, ez valahogy kialakul. Próbáljuk meg, akik tehetnek erről, a debreceni szellemiségnek a pozitívumait felszínre hozni, és megbecsülni azokat az elemeket és jelenségeket... Ami rajtunk múlik, azt meg kell tenni.” (3. interjúalany)

A kulturális elit, mint a működése által integráló erejű csoport, képes erősíteni a közösségi identifikációt. Az értekezés szempontjából kiemelendő mechanizmus az értékek és normák csoportja, ahol az elittagok a hatásukat a normákat követő cselekvések által, az értékek és tudás mentén érik el. A debreceniség esetében ehhez erősen kötődik a térbeliség és lokalitás mechanizmusa, amely szintén valamilyen közös tudásra alapoz. A normák és lokalitás

dimenziója tehát fontos szerepet tölt be a civisség mint identifikációs tényező fenntartásában és erősítésében, hiszen a helyi közösséghez tartozás érzését és a tér reprezentációját erősíti a debreceniség által hordozott és elfogadott normákkal együtt. Azt láthatjuk, hogy közösségről beszélve az integritás alapjává a kollektív identitás válik, a közösségnek pedig vannak határai, amelyeket vagy enged átlépni külső személyeknek, vagy nem, így a közösségből való kizárással erősíthető az úgynevezett mi-tudat, amely az elemzés szerint a debreceniségnek az alapja. Ebben a közösségben ezért a határt jelölő elfogadott értékeknek és normáknak minden esetben integráló szerepe van (Csurgó – Légmán 2015). A debreceniség mint szellemi és kulturális örökség azért válhat jelentős közösségi tényezővé, mert lényegi elemei a kultúrában ragadhatók meg, identifikációja révén képes a társadalom koherenciáját biztosítani, valamint rendszerbe szervezni. Amennyiben a debreceniség kulturális tényezőként hat egy közösségen belül, az kihat annak életmódjára, kapcsolatrendszerére, amely egy kulturális modell mintáját hozza létre. A közös identitás és az integráció kialakulásában a kapcsolatoknak, azon belül is a zárt kapcsolati rendszereknek igen jelentős szerepe van, mivel a zárt hálózatok a közösség tagjaiban a bizalom érzését erősítik, ezáltal erős kapcsolatokká válnak (Gerő – Hajdu 2015). Ha pedig egy közösség bezártsága növekszik, akkor bizonyos előnyök csupán a közösség tagjainak számára válnak elérhetővé (Weber 1987). Ezek az erős kapcsolatok és privilégiumok segíthetik a debreceniség örökségének életben maradását.

„Jó egy ilyen nagy múltú, nagy történelmi múltú, hagyományú városban lenni, és különösen szeretem azokat a helyeket, ahol ezt az ősiséget érzi az ember. Itt is ezt érzem, ezt a szépséget érzem, hogy az előző századok milyen nyomokat hagytak, és nagyon jó ezek között létezni. Egész más, mint egy semmilyen múlthoz nem kötődő vadonatúj városban. Ezt itt nagyon érezni az épületek hangulatából, de az emberekből is árad valami különleges dolog, amit nagyon nehéz megfogalmazni, de van, létezik.” (15. interjúalany)

7.3 Az integrációs hatások és mechanizmusok érvényesülésének vizsgálata a debreceni kulturális eliten keresztül és a társadalmi csoporton belül

Társadalmi integrációról beszélve – ahogy arról olvashattunk korábban is – megkerülhetetlen a társadalom vezető rétegeit vizsgálni, hiszen az integráció során bizonyos társadalmi csoportok – mint például az elit is – hangsúlyosabb szerepet töltenek be. Ha a kulturális elit társadalomban betöltött funkcióját szeretnénk megérteni és feladataihoz az integráció felől közelítünk, azt látjuk, hogy ennek a társadalmi csoportnak jelentős szerepe van a társadalom által elvárt és elfogadott *normák*, valamint *értékek közvetítésében*. Ebből következik, hogy a kulturális elit integrációs szerepe nem értelmezhető befogadó – kultúrafogyasztó – közösség nélkül. A

közösséghez tartozás érzése – legyen ez a közösség az elit belső közössége vagy a befogadó közösség – tudja erősíteni az integráltság érzését.

Az integrációval foglalkozva a következő témák köré szervezem az elemzésemet:

- az elit integráltsága a lokális térben – elitközösség Debrecenben
- az elismerés és elfogadás dimenziója – avagy a kulturális elit tagjainak láthatóvá tétele
- értékek és normák képviselése, átadása
- a befogadók közösségé szervezése

Az elit integráltsága a lokális térben – elitközösség Debrecenben

A kulturális elit integráltságát tekintve fontos eredmény, hogy a városon belüli (elit)közösség alakulást, vagy épp annak a hiányát, alapvetően a debreceniség hagyományának tényezőivel összefüggésben értelmezi több megkérdezett elittag is. Kritikaként jelent meg a beszélgetések során, hogy a város nem eléggé befogadó a helyben működő, alkotó művészek felé, és nem tud egy olyan (elit)közösség kialakulni, amelynek saját identitása lenne, vagy amely a közösségé válás által az integráltság, összetartozás érzését erősítené. Az elitközösségről gondolkodás, az együttműködések, összekapcsolódások lehetőségének keresése sokkal inkább az intézményrendszereken kívül tevékenykedő elit- és művészvilág sajátja. Az intézményesített művészeti közegen belül sokkal inkább az úgynevezett „gyüttmentség” kérdése kerül előtérbe, az, hogy kik alkotják az adott intézményrendszer közegét, és leginkább az, hogy ezek a művészek, vezetők mennyire integráltak lokálisan, ezzel elősegítve az adott intézményen belüli közösség erősítését.

Kulturális elitközösség tekintetében fontos látni azt is, hogy „*a művészet hiperérzékenyen reagált erre a városra.*” (25. interjúalany) Ennek egyik oka a már említett közösségi kohézió hiánya, ami pedig ami megerősíthetné a debrecenieket vagy az ideérkezőket, tehát nem befogadó a város, nem tudja erősíteni azt az érzést vagy elhatározást, hogy érdemes itt élni és alkotni. „*És valahogy olyan érzésem van, mintha senkit nem is érdekelne.*” (25. interjúalany)

Ez a hiány összekapcsolódik valamelyest a Debrecen kulturális életére adott reflexiókkal is, hiszen, ha nincs meg a befogadó közeg, akkor eltűnnek a kultúracsináló és -formáló személyek, ha pedig nincs kohéziós erő, nem ismerik egymást az elittagok, a közös célok egyéni szinten munkálkodnak tovább, vagy végső esetben eltűnnek a helyi művészek – és Budapest felé centralizálódik tovább a kultúra és művészeti élet. A Csokonai Színház társulatára például úgy reagált az egyik helyben született és azóta is itt élő, fáradozó színművész, hogy igazából nincs már társulata a városnak, csak utazók vannak, akik tehetséges

és kedves emberek: „*de azt hiszem, ez mégsem az, mint amikor egy társulat van vagy egy társulat volt.*” (13. interjúalany) Ez az idézet, és az általa felvetett probléma azért is nagyon fontos, mert a különböző művészeti ágakat, intézményesüléseket összevetve a városban nem találunk még egy olyan kulturális alrendszer és csoportot, mint ami a színházban megtalálható. A társulatnak egy jelentős része nem debreceni székhelyű,⁵³ és vannak, akik több évad megkezdése óta sem választották Debrecen székhelyül. Ez valamiféle kettősséget eredményez a színház falain belül, és egy belső, erős közösség hiányát idézi elő, ami így kifelé nyitni is sokkal kevésbé képes.

Érdekes kérdésként és dilemmaként hozták fel az elittagok a város nagy művészeti intézményeinek kapcsolatát a helyi művészekkel, hiszen azt problematizálták, hogy ezek a – város méreteihez képest – nagy intézmények nem tudnak valóban szerves részeivé válni a városnak, mivel kívülről és felülről, nem pedig belülről és alulról irányítottak, és nem egy belső, szerves fejlődési folyamat során kialakuló intézményekről beszélhetünk; egyfajta „*idegen testek a városban, kultúrideológia és kultúrpolitika működik fölötté.*” (32. interjúalany)

Az a típusú működése a kulturális elitnek, amit az – színház és városi nagy kulturális intézmények kapcsán – idézett interjúrészek is mutatnak, azt jelzi, hogy Debrecenben a kívülről és/vagy felülről irányítottság, a kulturális intézményi pozíciókat betöltők lokális integritásának hiánya miatt egyáltalán nem vagy kevésbé tud kialakulni egy élő, aktív elitközösség – ennek hiányában azonban az elitszerepek, az elit társadalomban betöltött funkciói sérülnek. Ez hatással van arra is, ahogy a kulturális elittagok a helyi kulturális véleményformálókról gondolkodnak. Habár egyéni szinten lehetnek és vannak is lokálisan erősen integráltak, közösségi, csoportos szinten nem érvényesül a város integráló ereje, így a kulturális véleményformálók és vezetők hálózatán belül gyenge kötések alakulnak ki. Ami érdekes az interjúrészek alapján még, hogy nincsenek olyan vezetők és/vagy karizmatikus személyek, akiknek fontos lenne a közösség kialakítása, megtartása, illetve az intézményes rendszerek sem integrálják – habár az intézményi rendszer mivoltából adódóan valamelyest összefogják – a kulturális elittagokat.

Ha a város kulturális stratégiája, valamint fejlesztési koncepciója – a D2030 fejlesztési tervei – felől vizsgálom az eredményeket, akkor feltűnik az is, hogy a kulturális elittagok által említett intézmények fejlesztésére igény és terv is van a városvezetés részéről, de hogy ezek az intézmények a fejlesztések során milyen tartalommal töltődnek fel, vagy milyen kulturális igényeket szolgálnak ki, hogyan tudják a városban élő művészeknek is értékessé, lehetőséggé

⁵³ A kutatás lezárta után, az értekezés írása során a vezetőség is átalakult, s Budapestről érkezett a város kőszínházának vezetősége.

válni, arról – úgy tűnik – nincs kommunikáció vagy diskurzus a döntéshozók és művészeti elitek között. Ennek a hiánya azonban gyengíti az elköteleződést, mindeközben pedig erősíti az elzárkózást, hiszen céltalanná, s akár kilátástalanná is teheti a lokális – művészeti – érvényesülést, az elitszerep betöltését.

Az elismerés és elfogadás dimenziója – avagy a kulturális elittagok láthatóvá tétele mint az integráltság érzését erősítő tényező

Az integrációnak, a közösséghez tartozás érzésének egyik erőteljes aspektusa az elismerés és elfogadás megélése. A kulturális elittagok több esetben arról számoltak be, hogy a város mintha egy kicsit kevésbé próbálná láthatóvá tenni a művészi, művészeti értékeit – legyen szó akár még élő, vagy már eltávozott művészeiről, építészeiről stb. –, míg bizonyos esetekben az intézmények láthatósága⁵⁴ jelentős szerepet tölt be a kultúrpolitikai megnyilvánulásokban. „*Van két elképesztően lepukkant színházi tér, ami méltatlan ehhez a városhoz, és most csinálnak két zsírúj dolgot, és a városvezetés teljesen nyitott, hogy minél pezsgőbb, minél láthatóbb legyen.*” (18. interjúalany) Ez az interjúrészlet is arra mutat rá, hogy a láthatóvá tétel sokkal inkább az intézmények, fizikai terek esetében fontos, s kevésbé a kulturális értékekre vonatkozik, hiszen sem az idézetet adó, sem más beszélgetés kapcsán nem került szóba a színházi személyek láthatósága.⁵⁵ Pedig „*lehetne sorolni a művészeket, akiből fel lehetne építeni ezt a várost.*” (27. interjúalany) Ez az úgynevezett városmarketing paradox problematikája, hogy kifelé, a turisták, az ide érkezők felé mással próbálja eladni magát Debrecen, mint amit befelé, az itt élők, az itt alkotó művészek felé mutat, kommunikál. Az építészet kapcsán szemléltethető ez talán a leginkább, hogy például a debreceniség mint hívószó, amivel eladni kívánják a turisztikai forgalom számára a várost, feszültségben van a helyi kultúrával és nagyon erőteljesen a helyi építészettel, valamint az utcahasználattal egyaránt. A város a különböző nagy rendezvényeiből – mint például a Virágkarnevál vagy a Campus Fesztivál – próbálja felépíteni és erősíteni a közös identitást, az összetartozás érzését, amelyek azonban „*üres szlogenként leplezik le a debreceniség fogalmát*”. (7. interjúalany)

⁵⁴ Lásd például a 2022. májusában megrendezett Culture to Business szakmai konferenciát, ahogy kizárólag nagy művészeti intézmények mutatkoztak be a szolgáltató szektornak.

⁵⁵ Az egykori Latinovits Színház néven futó, mostanra Csokonai Fórummá avanzsált új színház(i tér) mint projekt esetében például több alkalommal biztosítottak a szakmabeliek és színházba járó közönség számára épület-, színházbejárást a technikai és építészeti újdonságok, különlegességek bemutatása végett, míg a május 27-re időzített nyitó színházi bemutató a közönséggel történő bármiféle kommunikáció nélkül maradt el, s a tervezettekhez, ígéretkezh képest nem egy új, önálló intézményként működik a színház, hanem a Csokonai Színház kvázi egy újabb, három játszóteres épületeként.

Ennek az üres szlogennek nagyon látványos manifesztuma az úgynevezett nagyerdei fényszínház, amely bár megidézi például a városemlémát, a hamvaiból újjáéledő főnixmadarat, mégis egy populáris, szórakoztató, turisztikai látványosságként kínál kulináris szórakoztatást, melyben a debreceniség csupán fedőfogalomként használatos. *„És az egész debreceniség is ilyen értelemben ez a szimulákrum.”* (7. interjúalany) Mindeközben pedig egyre nyilvánvalóbb, hogy a történelmet magukban hordozó épületek különböző gazdasági okok és tényezők miatt folyamatosan tűnnek el az óvárosból, a gyengülő identitást még inkább rombolva.

Az integráló hatás eléréséhez elengedhetetlen tényező még a – művészi – jelenlét, ami valamelyest hasonlít a fentebb említett láthatóvá tételhez, de ennél többről van itt szó. A láthatóság mellett az elérés, az aktív kapcsolódások válnak lényegessé ebben az esetben, tehát, hogy a kulturális elit jelen legyen és elérhető legyen az emberek, a befogadó közösség számára. Ez azonban nem csupán egy belső szándék, külső tényezők is hatással vannak rá, és felelősség, hogy *„ismertté kell tenni a kulturális elitet, hogy az embereknek legitimál dolgokat, és ezzel az emberek intézményesíthetik azt, amit ők tudnak.”* (18. interjúalany)

Habár a kulturális elittagok láthatósága sok esetben gyenge, a kulturális intézményekben működő/dolgozó/alkotó kulturális elittagok alapvetően mégis úgy gondolják, hogy Debrecennek egy kultúraszertető és -támogató városvezetése van. Fontos azonban látni, hogy nem minden művészeti csoportnak biztosítanak megfelelő körülményeket az alkotáshoz és/vagy próbákhoz, a jelenléthez. A kiállítóterek tekintetében jól érzékeltethetők a helyi művészek megjelenési lehetőségei. Az említett terek között három kategóriát különböztethetünk meg a bemutatkozási lehetőségek szerint. Az első kategória az európai szintű Modem, ahol a kezdetektől koncepció volt, hogy országos és Európa-szerte jelentős intézménnyé váljon, így ide debreceniek nem kerülhettek be.⁵⁶ A működése óta eltelt közel 17 év⁵⁷ alatt ez a hozzáállás valamelyest módosult, puhult, és megjelennek csoportos kiállításokon helyi vagy helyi kötődésű művészek, de az intézmény indulásakor a művészek felé kommunikált koncepció a mai napig érezteti tüske-hatását a képzőművészeti közegben.

A második körbe tartoznak az olyan kiállítóterek, mint például a Kölcsey Központban található földszinti kiállítótér,⁵⁸ vagy éppen a Kossuth utcai Belvárosi Művelődési Ház

⁵⁶ Megjegyzésként hozzá kell tennem, a kutatás óta eltelt években a kulturális intézményrendszer változásai nagy mértékben megváltoztatták a képzőművészet kiállítórendszerét. 2023 decemberében nyílik egy kiállítása két debreceni művésznek a Modem egyik kiállítóterében. Az eddigi ismeretek és a változás tekintetében további kutatási irány lehet ez a koncepcióbeli változás, s milyen hatással van ez az adott és más művészeti ágakra.

⁵⁷ 2006 őszén nyitotta meg kapuit az intézmény.

⁵⁸ Mára Bényi Galéria néven működő kiállítótér.

kiállítótere. Ez az úgynevezett „igényes népszórakoztatás” helye, ahol már a debreceni művészek is helyet kapnak. A harmadik kategóriába pedig a város minden egyéb kiállítótere tartozik (egyetemi galériák, iskolagalériák, közösségi terek stb.) „*Most ennek a három kategóriának az alapján tulajdonképpen bekegőrizálták a Debrecenben élő művészeket.*” (4. interjúalany)

9. táblázat: Debrecen kiállítótereinek három lehetséges kategorizálása

Debrecen kiállítótereinek három kategóriája			
1. kategória - európai színvonalú	2. kategória - igényes népszórakoztatás	3. kategória - minden egyéb	
Modem	Kölcsey Központ kiállítótere - Bényi Galéria	egyetemi galériák	
	Belvárosi Művelődési Ház kiállítótere	iskolagalériák	
		közösségi terek kiállítóterei	

Forrás: saját szerkesztés

Az eredmények alapján leginkább az látszik, hogy nem megfelelő, illetve nem átlátható a kultúraszervezés folyamata a városban, sok esetben struktúra-, stratégia- és működésbeli hiányosságokat mutat. Mindezek a kulturális szféra aktoraiban egyfajta bizonytalan érzést hívnak elő, mely látható következményként befelé és elfelé fordulást eredményez a lehetséges együttműködésektől, ezáltal gyengítve az integrációt.

Értékek és normák képviselete, átadása, a befogadók közösséggé szervezése

A kulturális elit egyik legfontosabb szerepe az integráció mechanizmusán belül az értékek és normák megőrzése és átadása. A közös érték- és normarendszer kialakítása – a közös identitáson keresztül – a társadalom kisközösségeinek integrálását segíti elő. Az elitnek ezt a funkcióját a megkérdezett kulturális elittagok saját magukra – vagy a közösségen belül másokra – vonatkoztatva többen is említették az interjúk során. A közös érték- és normarendszer kialakítása kapcsán a debreceni kulturális elit tagjai az alábbi kifejezéseket használták:

- (az elit) *tudja magával húzni a tömeget,*
- (az elitnek) *tanítani kell,*
- *legyen számukra benne (értsd: a kulturális közösségben) jövőkép.*

Ami mindezeket összeköti, hogy *„mindenképpen az nagyon fontos, hogy hogyan közvetítjük a kultúrát.”* (16. interjúalany) A tömeg húzása, a tanítás, az irányítás és a tükör felmutatása mind olyan hívószavak, amelyek az értékközvetítés szinonimáiként értelmezhetők, az értékek tartalommal való feltöltése pedig a kulturális véleményformálók feladataként és felelőségeként jelenik meg. A kultúra – az értékek és normák – közvetítése kapcsán tehát megjelenik a debreceni kulturális elittagok válaszaiban is a klasszikus elitelméletek tömeg-elit dichotómiája, értelmezésükben – a fentebb felsoroltak alapján – a kulturális elittagok olyan, a tömeget húzó társadalmi csoportként, példak(épk)ént jelennek meg, akik nemcsak képesek rá, de feladatuknak is látják, hogy az értékek átadásával húzzák, tanítsák a tömeget.

A *gazdasági helyzet* – a befogadó közönség szerveződése kapcsán – is tematizálódott a beszélgetések során, hiszen ha egy városban jól működő gazdaságról, gazdasági helyzetről beszélhetünk, ahol van pénz a kultúra finanszírozására – intézmények, művészek támogatására –, akkor lehetőség nyílik a közönség előtti megmutatkozásra.

„Nagyon sok jó, most is olyan ingyenes programok vannak, amivel próbáljuk népszerűsíteni a közösségnek ezt a kultúra szeretetét átadni, műsorok, egyre jönnek az újabb-újabb ötletek.” (16. interjúalany)

Városvezetési és gazdasági stratégia szintjén is fontossá válhat tehát a kultúra – kulturális intézmények, kulturális szféra, kulturális munkások – finanszírozása, mert egyfelől a magas szintű kulturális aktivitás javítja a helyi lakosok életminőségét, másfelől pedig, ahogy ezt fentebb is írtam, az oktatás szempontjából is nagyon fontos egy jól működő helyi kulturális rendszer. A kultúra érték- és normaátadó szerepét tekintve innen nézve a kulturális produktum minősége majdhogynem elhanyagolható, ennél – legalábbis a pozicionális elit felől közelítve – hangsúlyosabb lesz a kulturális produktumot befogadó közönség. *„Ha ezt úgy nézzük, hogy mondjuk egy panelben minél több ember vagy egy panelközösségben minél több ember aktivizálható legyen a kultúrára vagy mondjuk egy roma közösséget rá lehessen bírni arra, hogy kulturális rendezvényeken részt vegyen, akkor igen, az a cél, hogy minél többen legyenek, ez is fontos.”* (10. interjúalany) Tehát a normák és értékek átadása – mint kultúraközvetítés – hatással van a befogadó közösség szervezésére és önszerveződésére is, amely a kultúracsinálás operatív feladatait jelöli ki – tehát azt, hogy a potenciális kultúrafogyasztó kisközösségekhez el kell jutni, őket ismerve a megfelelő szakembereknek stratégiát kell kiépíteni, s az értékek különböző befogadói szintjeit kell megcélozni az elérés során.

A már korábban elemzett kulturális mezőn kívül érkező elismerés másik fontos aspektusa, hogy a befogadók, a közönség mennyire kap lehetőséget – fizikai terepet – a helyi művészek alkotásainak megismerésére – hiszen kultúrafogyasztók nélkül a kulturális termékeknek nincs elismerése, illetve az azokat létrehozó, megalkotó művészeknek. *„Hiába*

születnek meg a művek, akár a versek, akár a képek, akár a textilek, bármit meg lehet nevezni, hogy ha az nem kap közönséget.” (21. interjúalany) Ez a problematika szintén a kulturális intézményrendszerekhez, a kultúrmunkások feladataihoz köthető, illetve azokhoz a döntéshozókhöz, akik a különböző művészeti ágak fizikai, térbeli megmutatkozási lehetőségeiről rendelkeznek. Ahogy az elittagokat, úgy a kulturális termékeket is láthatóvá kell tenni – helyi szinteken is. Ez többek között azért is fontos – ami az elittagok irányából is látható –, mert a magas színvonalon űzött kultúrára Debrecenben is van igény – vélik a kulturális elittagok –, hiszen egyre többen vesznek részt és kapcsolódnak be a kulturális eseményekbe, programokba – tehát az úgynevezett magaskultúrára, magas művészeti tartalmú kultúrára van igénye a debreceni lakosoknak – ennek az igénynek a kiszolgálását pedig a kulturális elittagok felé nyújtott lehetőségekkel tudja segíteni a – már emlegetett – kultúrát szerető és támogató városvezetés, ami – a szó legszorosabb értelmében véve – a láthatóvá tételben manifesztálódik leginkább.

A befogadó, kultúraszerető közösség szervezése kapcsán egy, a táncban elismert elittag arra hívta fel a figyelmemet, hogy nem mindegy, van-e úgynevezett *utánpótlás* az adott művészeti ágban, és ezzel az utánpótlással ki, illetve kik foglalkoznak. *„Táncot tanítunk a hét minden napján, és nagyon fontos, hogy hiteles pedagógusok tanítják a gyerekeknek a táncokat.”* (16. interjúalany) Ezt tartja ugyanis a kultúraszerető közösség és közösség origójának, hogy a hiteles oktatókon – mentorokon, mestereken – keresztül lehetőséget kapnak az újabb generáció tagjai a művészet, a kultúra megismerésére, és nem csak az adott kulturális területen, de más művészeti ágakban is otthonosan mozognak majd. De ehhez elengedhetetlen, hogy egy olyan méretű városban, mint amilyen Debrecen is, legyenek a gyerekeknek, fiataloknak szánt művészeti és kulturális programok, amelyek az ő igényeiket elégítik ki. Ezek a lehetőségek a tanárok, nevelők, mentorok munkáját is segítik a kultúra szeretetére nevelő folyamat során. Az újabb kultúraszerető generáció neveléséről beszélve nem szabad megfeledkeznünk továbbá a művészeti iskolák fontosságáról sem, amiben a város – a felsőfokú művészeti oktatás hiányosságait leszámítva – kiemelkedően jól teljesít. Két képzőművészeti szakirányú középiskola található a megyeszékhelyen, ezek közül egy a táncra is nagy hangsúlyt fektet. Van továbbá egy zenei szakirányú középiskolája Debrecennek, valamint egy országos szinten is kiemelkedően jól teljesítő drámatagozatos középiskolája. Utóbbiból évente rendszeresen több diák nyert felvételt az egykori Színház- és Filmművészeti Egyetem képzéseire, s a mai magyar színházi, illetve filmes szcéna fontos és megkerülhetetlen szereplői közül is sokan kezdték pályafutásukat a város drámatagozatán. Amit viszont fontos még kiemelni, hangsúlyozni, hogy az innen elszármazó tehetséges művészek igen csekély része az, aki visszatér; tehát akik művészeti középiskolai tanulmányai után felsőfokú tanulmányaik miatt a fővárosba kerülnek,

nem térnek vissza – vagy csak igen csekély számmal – Debrecenbe, mely a város és annak kulturális intézményrendszerének hiányaira hívja fel figyelmünket, miközben „*Debrecenben a maga méretéhez képest egy jól artikulált, tehát nagyon sok területet lefedő, nagyon sok területet megjelent intézmény, hálózat, vannak közgyűjtemények, van kortárs múzeum, van filharmónia, vannak színházak, ugye a Vojtinát semmiképp se felejtjük el. Tehát van rá egy viszonylag artikulált városintézmény hálózat, viszont az egyetlen, hogy a kultúra az nem egyenlő a városi intézményekkel. Nagyon fontosak az állami vagy hivatalos intézményen kívüli szerveződések, hiszen annál izgalmasabb és tényleg annál szélesebb a város, egy közösség kulturális élete, minél több ilyen szerveződés van.*” (29. interjúalany) Érdemes lenne a Debrecenből elszármazott művészekkel, kulturális elittagokkal is kutatást végezni, amely jobban láthatóvá teheti, milyen hiányosságai vannak a debreceni kulturális mezőnek, mely perspektívák hiányoznak ahhoz, hogy a fővárosból – más városokból – visszatérjenek a debreceni kulturális gyökerekkel bíró művészek, s melyek azok a már meglévő erőforrások, amelyeket támogatni, erősíteni érdemes és szükséges. A megtartó erő nemcsak a művészek, de a befogadó felől nézve is fontos. „*Bármit csinálunk, ott fenntarthatóságra kell törekedni. Ez akkor jó, ha ez beépül egy városnak az életébe. A kultúrában nyilván vannak nagy rendezvények, de van nagyon sok olyan, ami apró ötletből indul el, és az ott élőknek a jól érzetét mindenképp tudja gazdagítani, meg ez a hasznosnak lenni, részt venni valaminek az alkotásában, egy kulturális rendezvénynél rengeteg felvevő olyan munkalehetőség van, amivel fiatalokat lehet bekapcsolni ebbe a munkába. Az nagyon fontos, hogy milyen mennyiségű embert lehet involválni, társadalmasítani.*” (9. interjúalany) Ez azt jelenti, ha egy kulturális intézményrendszer jól működik, akkor a kulturális munkalehetőségek mentén is erős megtartóereje tud lenni a városnak a kultúráján keresztül.

Ami a város nagyságát illeti, fontos látni azt is, hogy a kulturális lehetőségek tárháza alapvetően nagyobb, mint egy kisebb városban, ami pedig lehetőséget biztosít(hat) *különböző kulturális ízlésű csoportok* és rétegek kialakulására. Debrecenben is vannak nagyon markáns, határozott ízlésű csoportok, amelyeknek különböző a színházi, a zenei, az irodalmi vagy épp a képzőművészeti ízlése. A kérdés ez esetben csak az, mennyire kapnak lehetőséget az ízlésvilágok megéléséhez, az intézményrendszerek mennyire figyelnek oda és mennyire szolgálják ki a különböző érdeklődési körökbe tartozó kultúrafogyasztókat. A kulturális és közművelődési intézményeknek széles spektrumú program-, esemény és művészeti kínálata van, ám hogy ez mennyire szolgálja ki a kultúraszertető debreceni lakosságot, az leginkább azon múlik, kik vannak döntéshozói pozícióban az említett intézményekben. Érdekes jelenség, hogy több kulturális intézmény élén a fővárosból meghívott vezető található, s a legtöbb intézmény

kevés hangsúlyt fordít a befogadói igények megismerésére – tehát kiszolgáltatnak egy vélt ízléskultúrát, ám a repertoárt nem igazítják a valós helyi igényekhez.

Mint közösség-szervező erőről, nagyon fontos szót ejteni azokról a már sokat emlegetett *karizmatikus személyekről*, akik meghatározóak egy település (kulturális, művészeti) életében. Ők azok a művészek és kultúracsinálók, akik a személyiségükkel, a jelenlétükkel meghatározóvá tudnak válni nemcsak az adott művészeti ág képviselői között, hanem a város életében is. Hogy ki válik ilyen karizmatikus személlyé, az egy, a befogadó és alkotó egymásra ható, egymást generáló folyamata, hiszen egyfelől szükség van egy alkotóra, aki szeretné megmutatni, átadni azt, amit tud, amiben jó, amivel hatással tud lenni, de ehhez szükséges egy nyitott és kíváncsi közeg is. *„És akkor, ha a közeg erre vevő, akkor az inspirálja a különböző művészeti ágak alkotóit, hogy még jobban legyenek jelen vagy még erősebben, még többet alkossanak, valami ilyesmi ez.”* (11. interjúalany) Tehát kiválasztja magának a közeg azokat az embereket, akik aztán hatnak rá valamilyen módon. Ebben a folyamatban azonban nagyon lényeges az elköteleződés a város és az itt élők iránt, ami kapcsán látnunk kell, több művész fejezte ki aggályait azzal kapcsolatban, mennyire főváros centrikusan működik a kultúra, és mennyivel nehezebb, több erőbefektetést igénylő – sok esetben lehetetlen – munka vidékről jelen lenni az országos – budapesti – kulturális életben. Nagyon fontos aspektus még, hogy a város minden pontján, a különböző városrészein is elérhetővé kell(ene) tenni a kultúrát, hiszen az ország vízfejűségének analógiája a vidéki nagyvárosokban is sok esetben megjelenik, hiszen sokszor a belvárosba koncentrálódik szinte minden kulturális intézmény, nagyszabású program stb.

„Nagyon sokat gondolkodtunk és beszélünk arról, hogy országosan mennyire Budapest centrikusan működik minden, és milyen jó lenne, ha decentralizáció lenne, ami mondjuk Ausztriában nyomon követhető, hogy jelentős vidéki városok legyenek. Ha ezt megnézzük mondjuk Debrecenen belül, akkor itt is törekedni kell arra, hogy ne csak a belvárosban érezzék azt az itt élő emberek, hogy ott van a programok nagy része, hanem rengeteg úgynevezett értékes lakótelepe van a városnak, ahol rengeteg ember él, aki értelmiségi és együtt gondolkodóak, tehát az a cél, hogy nekik ugyanúgy fontos legyen” (9. interjúalany), és nemcsak nekik kell, hogy fontos legyen a város kulturális szövetében részt venni, hanem azoknak is, akiknek oda kell menni a város különböző pontjain kultúrát csinálni.

Nyitottság az új elittagok felé

Ami még hiányzik és megoldandó probléma a városban – de más megyeszékhelyeken is –, hogy jobban kellene fókuszálni a megyében élő fiatal tehetségekre, akikre ha nem figyelnek kellőképpen, nagyon sokan elkallódnak. *„Létre lehetne hozni egy művészeti kollégiumot*

Debrecenben, attól járhatna zeneiskolába, járhatna drámatagozatos iskolába, járhatna sima gimibe, bárhova járhatna, de valamilyen művészeti ágat magas szinten szeretne űzni, és ehhez a művészeti kollégium adna keretet, ezt teljesen el tudnám képzelni.” (16. interjúalany) Hogy ennek a megvalósítása nem alaptalan a város és a környékbeli települések művészi tehetségeit tekintve, jó példa a drámatagozatos Ady Endre Gimnázium. Az egyik interjúalanyom hívta fel a figyelmemet arra, hogy a Színház- és Filmművészeti Egyetemre kiemelkedően magas számban nyernek felvételt a gimnázium tanulói. Az eddig drámaképzésből összesen 145 olyan színész került ki, aki aktívan dolgozik színészként az ország különböző részein. Ez egy olyan magas szám, ami egyfajta alapértékét mutatja a városnak, hogy nagy számú, még adott esetben kiaknázatlan lehetőségek is vannak a fiatal tehetségekben, művészekben (más művészeti ágakban is).

Konklúzió

A szakirodalmakkal összhangban a helyi – debreceni – kulturális elit is jelentőséget tulajdonít az értékek és normák közvetítésének. Kritikaként jelent meg azonban, hogy a város nem eléggé befogadó a helyi művészek felé, ami nehezíti az elitközösség kialakulását és megerősödését. Ez abban is megnyilvánul, hogy a városi kommunikáció nem teszi láthatóvá a helyi művészi értékeket, miközben a kultúrpolitikai megnyilvánulásokban fontos üzenet az intézmények láthatóvá tétele, miközben éppen a nagy intézmények nem tudnak a város szövetébe beilleszkedni.

A helyi kulturális elittagok magukra vonatkoztatva integráló feladatként említették, hogy képesek legyenek hatni és magukkal húzni az érdeklődő tömeget, tudják tanítani a befogadó közösséget és tudjanak számukra egy, a helyi kulturális közösségre vonatkozó jövőképet biztosítani. Lényeges, hogy a kulturális eliten túl a helyi döntéshozóknak is fontos legyen a kultúra és annak finanszírozása, hiszen ez javít(hat)ja a helyi lakosok életminőségét, és nevelési/oktatási szempontból sem elhanyagolható aspektus.

7.4 Debrecen és kulturális élete a debreceniek szerint

„Néhány ember a kultúrát teljesen felszínesen látja, kinek mi a kultúra. Teljesen más egy mai fiatal számára, vagy mondjuk egy 50-60 éves számára. Az a lényeg, hogy Debrecen milyen arcát mutatja, hogyan tudnánk jellemezni, tehát akár onnan el lehet indulni, hogy ha jellemezni kellene mint egy embert ezt a várost, akkor mondjuk ki milyen jelzőket tudna megjeleníteni, és milyennek szeretné látni ezt a várost esetleg, hova tud fejlődni. (9. interjúalany)

A több éven át tartó *Debrecen-kutatás* különböző, olykor ismétlődő kérdéseinek segítségével próbáltam jobban megérteni a lakosság kultúrához, véleményformálókhoz, intézményekhez, debreceniséghez fűződő viszonyát.

Amikor arról kérdeztük őket, mi az a három szó vagy kifejezés, ami Debrecenről, a debreceniségről először eszükbe jut, akkor a szabad asszociációk során a 2018-as válaszok alapján a várossal kapcsolatban megjelenő első kifejezések között a leggyakoribbak a cívisséggel (87 említés) kapcsolatosak voltak – cívis, cíviség, cívisváros, cívis mentalitás –, a cíviség után pedig a Nagytemplom (63 említés) volt az, ami a legtöbb megkérdezettnek az eszébe jutott kifejezéseket Debrecenről. Az első kifejezések között az említett asszociációkon túl az egyetem (15 említés), a fejlődés (19 említés), a Nagyerdő (21 említés) és a szépség (20 említés) kevesebbszer, de közel azonos arányban jelentek meg. Második asszociációként a leggyakoribb említések között találhatjuk a Nagyerdő (36 említés), a Nagytemplom (32 említés), az egyetem (27 említés) kifejezéseket; de megjelent még itt is a cíviség 20 említéssel, valamint a család mint asszociáció is előfordult 19 alkalommal az említések között. A harmadik kifejezés kapcsán már egyre kevésbé láthatók gyakorisági mintázatok, de a Nagyerdő (26 említés) és a Nagytemplom (21 említés) jelent meg a legtöbb esetben. Ezekon túl néhány említést kapott még az egyetem (9), továbbá a Déri Múzeum (7), a debreceni páros (7) és a cíviség (7) is.

2019-ben ugyanezen kérdés esetében a kifejezéseket tekintve, ami első helyen eszébe jutott a megkérdezetteknek a város kapcsán, az a Nagytemplom (95 említés), a cíviség (81 említés) és az egyetem (37 említés). A három kifejezés közül második asszociációként a Nagytemplom (52 említés), az egyetem (36 említés) és a Nagyerdő (33 említés) jelent meg. Harmadik kifejezésként pedig a leggyakoribb a Nagyerdő (38), az egyetem (31) és a Nagytemplom (27) említése volt. A 2018-as eredményekhez képest érdekes különbözőség, hogy a cíviség sokkal kevésbé volt jelentős asszociáció a várossal, a debreceniséggel kapcsolatban.

Kíváncsiak voltunk arra is, hogy mitől érzi magát egy debreceni lakos másnak a más városokban, településeken élőkötől, ezért azt kértük tőlük, soroljanak fel három pozitív és három negatív tulajdonságot, ami megkülönbözteti a debrecenieket a más városokban élőkötől. A 2018-as kérdőívvezés során a pozitív jelzők között, ami a válaszadók szerint megkülönböztető jelleggel bír, az első jellemvonások között megjelent a kedvesség (24 említés), a barátságosság (21 említés), az egyetemi légkör (20 említés) és a segítőkészség is (18 említés). Második pozitív jellemvonásként a legtöbbet említett asszociáció a segítőkészség (13) volt, ezt követte a kultúra és kulturális – tehát egyfajta kultúrába ágyazottság érzése – (11 említés), harmadik leggyakoribbként pedig a közlekedés jelent meg (10 említés). A pozitív jelzők harmadik

asszociációjaként a fejlődés és segítőkészség (6-6 említés), míg a modern, a kultúra, a szorgalom, a komolyság és a közvetlenség asszociációk (4 említés) is megjelentek.

A negatív jelzők közül az első asszociációk között a zárkózottság említése (22) volt a leggyakoribb, ezt követte a nem megfelelő közlekedés (16 említés), ami azért sem elhanyagolható, mert az utak rossz állapotát is megemlézték többen. Ezeken felül említették még az irigységet (10), a civis mentalitást (9) és a bunkóságot (9) is mint a más városoktól megkülönböztető negatív jelzőket. Második asszociációként a közlekedés (10 említés), a rossz útviszonyok (9 említés) és a zárkózottság jelent meg (7 említés), míg a harmadik asszociáció esetében nagyon alacsony volt az említések gyakorisága, de néhány jellemvonást megemlézték, mint például az irigységet, a bámulást, az ítélkezést, a konzervativizmust és az ellenségeskedést, amelyek megjelentek, előfordultak.

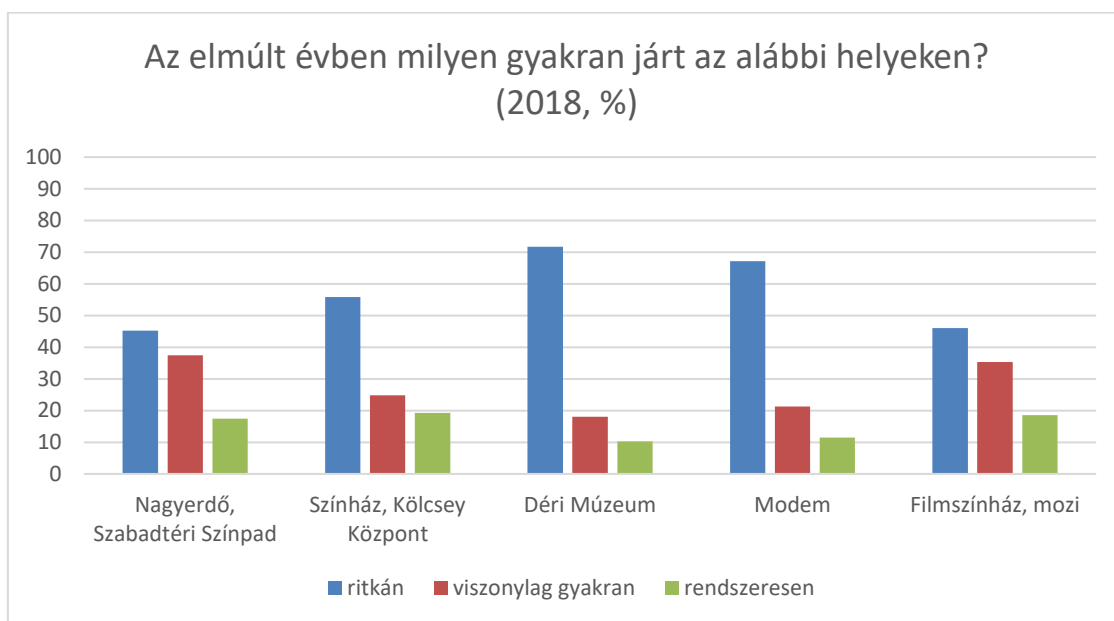
A 2019-es válaszokat (illetve válaszadási hajlandóságot) tekintve nem fedezhető fel túl nagy különbség az előző évi eredményekkel összevetve. Első pozitív tulajdonságként leggyakrabban a barátságos (35), segítőkész (34) és kedves (27) jellemvonások hangzottak el, de 18 említéssel a nyitottságot is megemlézték a kérdeztettek. Második pozitív tulajdonságként a segítőkész (29), kedves (17) és barátságos (14) jellemzőkkel illeték leginkább a várost, annak lakóit, míg harmadik pozitív jellemvonás már alig-alig jelent meg, de néhány említést kapott a segítőkészség (15) és a nyitottság (8), valamint megjelent még a fejlődő(képesség) és a kedvesség is (6-6 említés), továbbá a barátságos, elfogadó, művelt, közvetlen is, amelyek mind 4 említést érdemeltek ki harmadik pozitív tulajdonságként.

A negatív tulajdonságokat tekintve az első asszociációk között olyan jellemvonásokat említettek, mint például a zártság, zárkózottság (39), irigység (21) és bunkóság (16); a második asszociációk között az elsőhöz hasonlóan viszonylag több említéssel jelent meg az irigység (18), a zárkózottság (16), valamint szintén a bunkóság (14) is, de de 7-7 említéssel második helyen megjelent a beépzeltség, figyelmetlenség és makacsság is. A harmadik negatív jellemvonásként 12 alkalommal említették a zárkózottságot, és elenyésző, 4-4 alkalommal a bunkóságot, a mogorvaságot, a nagyképűséget és a segítőkészség hiányát.

Érdekes megfigyelni azt is, hogy a tulajdonságokkal felruházott Debrecen esetében a három leggyakrabban előforduló jellemvonások között nem jelennek meg azok a kifejezések, amelyeket a debreceniség magatartásformájaként a művelődéstörténeti szövegek számontartanak. Néhányan megemlézték tulajdonságként a civisséget, a büszkeséget, a gögösséget, az idegenellenességet, a nyakasságot és a zárkózottságot, de nem ezek a jellemző tulajdonságok. Ehhez képest, ha azt kérdezzük, milyen kifejezések jutnak először eszükbe Debrecenről, elsőik között jelent meg a civis (mentalitás), civisség, civisváros.

2018-ban és 2019-ben is kíváncsiak voltunk arra, milyen gyakran látogatnak bizonyos kulturális tereket, intézményeket a debreceni lakosok. A kutatás során a város nagyobb, önkormányzati fenntartású vagy támogatottságú, az előadó- és vizuális művészethez kapcsolódó intézményeit választottuk ki a kérdéshez kapcsolódóan.

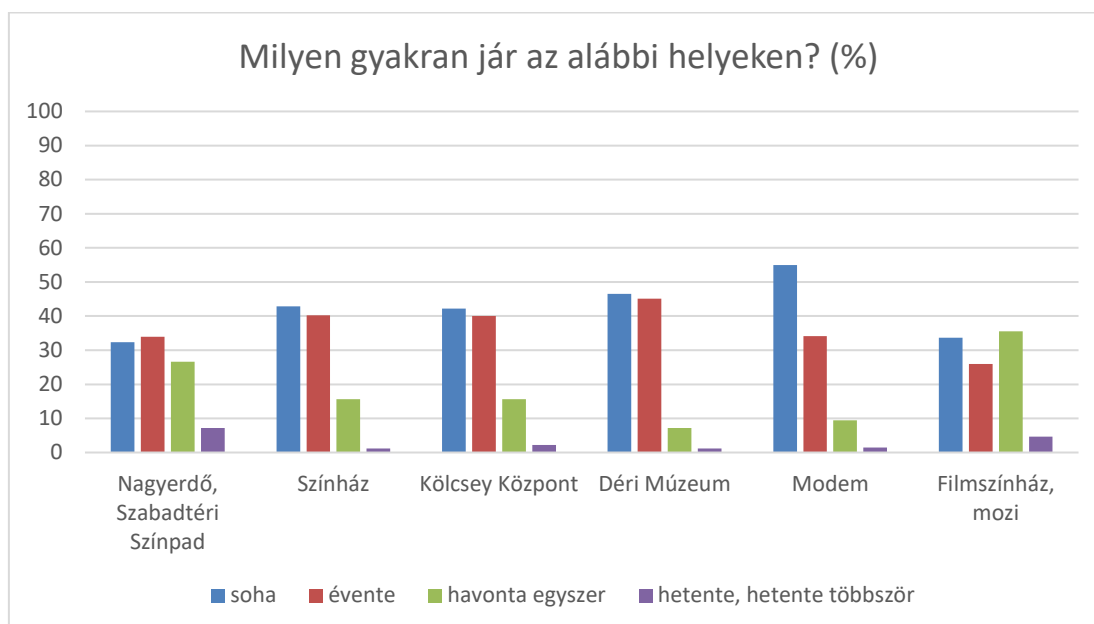
4. ábra: Kulturális intézmények látogatásának gyakorisága (2018, %)

Forrás: saját szerkesztés

Ahogy az a 4. ábrán is látszik, a múzeumok látogatottsága a legszegényesebb, és bár nem jelentős, de gyakoribb a szabadtéri színpad, a Kölcsey Központ és a színház látogatása, a leginkább látogatott kulturális intézményként pedig a mozi jelenik meg, amely alapvetően sokkal inkább egyfajta szórakoztatói szolgáltatási palettával rendelkezik a többi említett intézményhez képest.

5. ábra: Milyen gyakran jár az alábbi kulturális intézményekben? (2019, %)

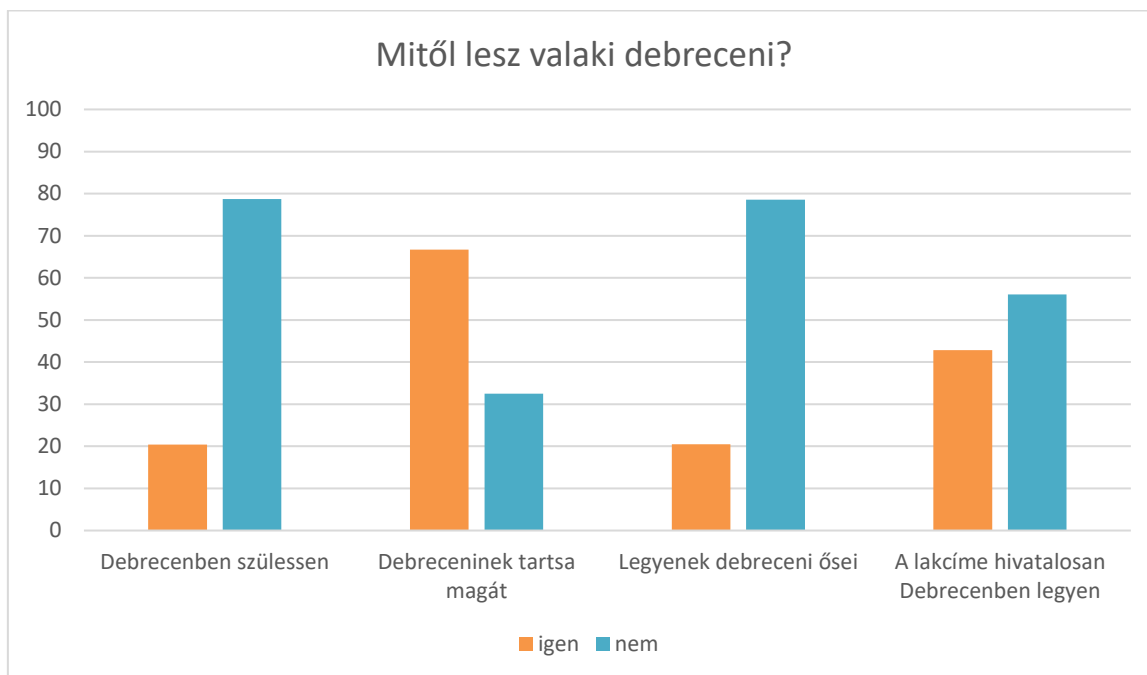

Forrás: saját szerkesztés

A 2018-as kérdőívhez képest a 2019. évben (5. ábra) a színház és a Kölcsey Központ külön válaszlehetőségként lettek megadva, ám érdemes megfigyelni, hogy látogatásuk gyakoriságán ez a bontás nem változtat. Ami viszont meglepő a kulturális intézmények tekintetében, hogy a válaszadók több mint fele soha nem járt még a Modemben és az intézményt évente látogatók aránya is 34%-os. Ehhez képest a Déri Múzeum, a Kölcsey Központ és a Csokonai Színház látogatottsága a soha és évente válaszokat tekintve mindkét esetben 40% körüli. A válaszlehetőségekként felsorolt kulturális terek heti rendszerességű látogatása igencsak alacsony szinten mozog, míg a látogatottsági arányok leginkább a Nagyerdő, szabadtéri színpad, illetve a mozi tekintetében a legkiegyensúlyozottabbak, és ezeken a helyeken a havi rendszerességű látogatottság is elég magas, 30% körüli.

A 2019-es és 2021-es kérdőívben is feltettük azt a kérdést, mi szükséges ahhoz, hogy valaki debreceninek mondhassa magát.

6. ábra: Mitől lesz valaki debreceni – a lakosság szerint? (2019)

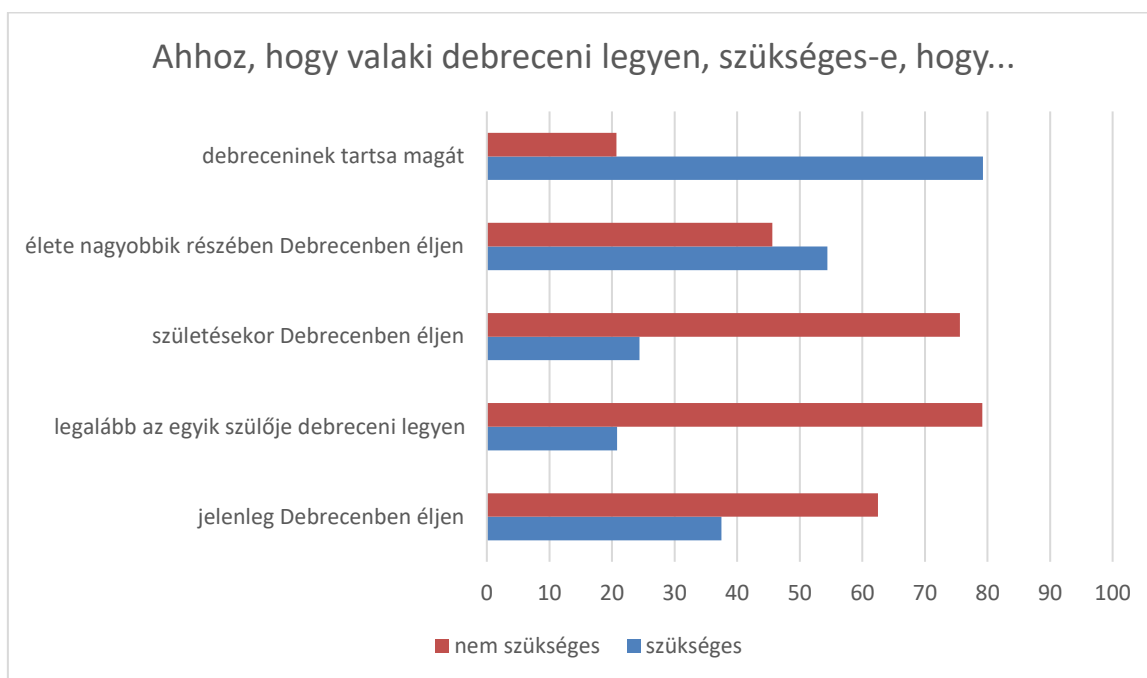

Forrás: saját szerkesztés

Hogy a városban élők szerint mitől lesz valaki debreceni, azt a 2019-es válaszok alapján a 6. ábra mutatja meg nekünk. Ami a leginkább fontosnak tűnik a megkérdezettek szerint, az úgynevezett önbesorolás, tehát hogy valaki debreceninek tartsa magát, második helyen pedig, hogy az adminisztratív szempontokat tekintve, Debrecenben legyen a lakhelye. Ami kevésbé fontos a 730 válaszadó szerint, hogy az adott személy Debrecenben szülessen és legyenek helyi felmenői, ősei.

A 2019-es válaszokkal összevetve a 2021-es eredmények tekintetében is a legfontosabb tényező, hogy az adott személy debreceninek tartsa magát – a válaszadók közel 80%-a szerint ez szükséges a debreceni polgársághoz. Emellett fontos tényező még, hogy aki debreceni, az élete nagy részét ebben a városban élje. Amit a válaszadók kevésbé tartottak szükségesnek, hogy az adott személy születésekor Debrecenben éljen, továbbá, hogy legalább az egyik szülője debreceni legyen (7. ábra).

7. ábra: Mítől lesz valaki debreceni – a lakosság szerint? (2021)

Forrás: saját szerkesztés

Ahogy annak fontosságára az alfejezet interjúrésze is felhívta a figyelmet, 2019-ben mi is megkérdeztük a lakosságot, milyen emberi tulajdonságokkal illetnék Debrecen városát. Ha emberként kellene jellemezni Debrecen, akkor az első tulajdonságok közé az alábbiak kerültek: szép (22 említés), barátságos (21 említés) és kedves (20 említés). Második tulajdonságként is a szép (14 említés) áll az első helyen, majd követi a barátságos (12 említés), végül pedig megjelenik a nagy (10 említés) is mint tulajdonság. Harmadik tulajdonságként pedig az alábbiakat említették a lakosok: barátságos (12 említés), kedves (11 említés) és nagy (10 említés).

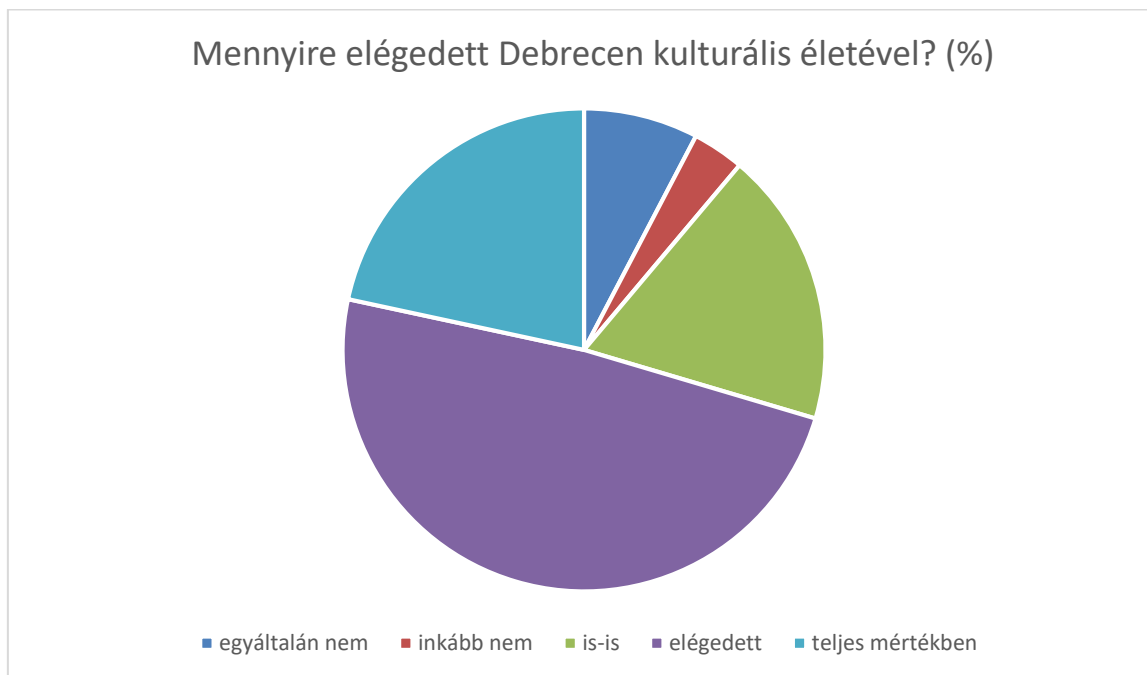
A művészek és művészeti csoportok megnevezése esetében a 2019-es és 2020-as adatokat nézve egyaránt nagy volt a szórás a válaszadók között, és alapvetően az látszik, hogy művészeti csoportokat, intézményrendszeri keretek között működő kultúracsinálókat említették inkább, mintsem önállóan alkotó művészeket vagy kultúraformáló intézményvezetőket. Az alábbiakban azokat az intézményeket, csoportokat, művészeket sorolom fel, akik kiemelten sok említést kaptak – jellemzően mindkét évre vonatkozóan:

- Csokonai Színház és annak társulata, művészei – voltak, akik egy válaszon belül kiemelték a társulat egyik tagját, Csikos Sándort is
- Tankcsapda

- Vojtina Bábszínház művészei
- Debreceni Népi Együttes
- Kodály Kórus
- általában a néptáncosok
- Hajdú Néptáncgyüttes
- Fónix Néptáncgyüttes
- Kodály Filharmónia
- mazzorettesek
- Valcer Táncstúdió
- Lautitia Kóruscsalád
- Loki
- Hadházi László (humorista)
- Hajdu Steve (debreceni kötődésű színművész)
- Schell Judit (debreceni kötődésű színművész)
- Dánielffy Gergő (debreceni kötődésű zenész)
- Szabó Magda

2019-ben, 2020-ban és 2021-ben is az elégedettség több szintjét mérték a kérdőívek, és mindhárom évben kérdés volt, hogy a kulturális élettel mennyire elégedettek a megkérdezettek

8. ábra: Mennyire elégedett Ön Debrecen kulturális életével? (2019, %)

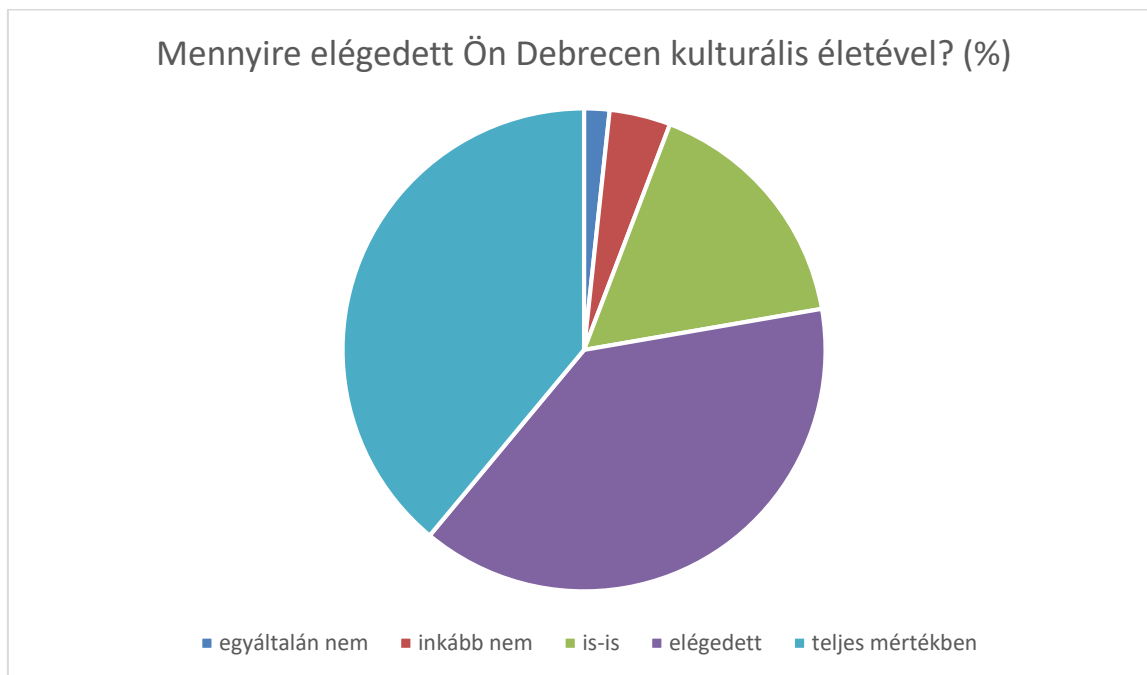

Forrás: saját szerkesztés

A város kulturális életével való elégedettséget egy 1-től 5-ig terjedő skálán mértük, ahol 3,92 pontszámon elégedettek a debreceniek a 2019-es válaszokat tekintve. A 8. ábra alapján azt mondhatjuk el, hogy 2019-ben a lakosság közel fele elégedett volt a város kulturális életével, és mindösszesen 8% azok aránya, akik egyáltalán nem elégedettek a város kulturális életével, még akkor is, ha a fentebb (4. és 5. ábra) látott adatok alapján a kulturális intézmények látogatottsága nem túl magas. Ebből több lehetséges következtetést is levonhatunk, illetve további kérdéseket tehetünk fel. Vajon az elégedettek milyen más kulturális tartalmakat fogyasztanak a városon belül, egyáltalán az elégedettség összefügg-e a fogyasztással? Érdeemes még megjegyezni, hogy az elégedettségre vonatkozó keresztábra-elemzések nem mutattak szignifikáns eredményt lakóhely típusa és végzettség szerint sem.

A 2020-as kutatás során (9. ábra) a teljes mértékű elégedettség 22%-ról 39%-ra nőtt a lakosság körében, az elégedettség (5-ös skálán a 4-es érték) szintén 39%-os volt a megkérdezette körében, így egy év alatt összesen 7%-kal emelkedett az elégedettségi arány, ha a teljes mértékben elégedett és elégedett válaszokat vesszük figyelembe. Az egyáltalán nem elégedettek aránya mindeközben 8%-ról 2%-ra csökkent.

9. ábra: Mennyire elégedett Ön Debrecen kulturális életével? (2020, %)

Forrás: saját szerkesztés

2021-ben az 1-től 5-ig terjedő skálán a kulturális étellel való elégedettség 3,94-os pontszámot kapott, így összességében, még ha apró növekedésekkel is, de az látható, hogy évre évre elégedettebbek voltak a város kulturális életével a megkérdezettek.

A Debrecen-kutatás eredményeinek összefoglalása. Konklúzió

A Debrecen-kutatás releváns kérdéseinek elemzése betekintést engedett abba, hogyan vélekednek a helyiek a debreceni kultúráról, véleményformálókról, intézményekről és a debreceniségről. A város kapcsán elsősorban a cíviséggel kapcsolatos fogalmak jutottak a megkérdezettek eszébe, de különböző intézmények is megjelentek, mint például a Nagytemplom, egyetem. Érdekes, hogy a debreceniséggel kapcsolatos rögzült fogalmak csak abban az esetben jelentek meg válaszként, amikor azt a kérdést tettük fel, milyen kifejezések jutnak először eszükbe a városról, az emberi tulajdonságokkal felruházott Debrecen esetében kevésbé jelentek meg az ismert sztereotípiák.

A kulturális intézmények látogatottsága esetében a szórakoztató kulturális intézmények magas arányban vezetnek, és érdekes továbbá az is, hogy a klasszikus, úgynevezett régi intézményekhez képest például a MODEM, mint viszonylag új kulturális intézmény, alig ismert és látogatott. Fontos továbbá, hogy a relatíve alacsony intézményi látogatottság ellenére is általában elégedettek a helyiek a város kulturális életével.

Hogy mitől debreceni valaki, a válaszok alapján azt mondhatjuk, attól, hogy debreceninek vallja magát, de az is számít, hogy élete nagy részét a városban élje.

A DOLGOZAT ÖSSZEGZÉSE

„Nem csak azt kell szorgalmazni, hogy a kultúra minden fajtája, tehát legnagyobb értékei is hozzáférhetőek legyenek mindenki számára, de a társadalomnak arra is fel kell készíteni tagjait, hogy igényük legyen rá.” (Vitányi 2000: 37)

A dolgozat zárásaként választott mottó mintegy az értekezés esszenciájaként foglalja össze a kulturális elitnek azt a feladatát, amelyet a lokális kisközösségek kultúrafogyasztóvá formálása, valamint a társadalmi-kulturális diskurzusok alakítása során szem előtt kell tartsanak a művészetek magas szintű értői és művelői. Az elit és alapvetően a kultúratermelő személyek egyik fontos feladata, hogy minden célcsoportnak megfelelő kulturális terméket tudjanak kínálni. Az értekezés a debreceni kultúra formálóira koncentrál, kutatásom során arra törekedtem, hogy a debreceni kulturális életet, az arra leginkább hatással lévő véleményformálókat, a helyi kulturális elit tagjait minél jobban megismerjem, közegekre vonatkozóan mintázatokat és tendenciákat tárjak fel a lokalitás függvényében. Dolgozatom hét fejezete két nagyobb szerkezeti egységre bontható. Az első felében (1–5. fejezet) az értekezés alapvető terminusait határoztam meg, és a kutatás szempontjából legfontosabb elméleteket ismertettem, amelyek a vizsgálat, illetve elemzés keretét adják meg, illetve öt fejezetben értelmeztem a releváns elméleteket, szakirodalmi forrásokat annak érdekében, hogy az elit – pontosabban a kulturális elit – mint társadalmi csoport, a működését meghatározó közeg, a lokális tér és adottságai, valamint a lokalitásra ható szellemi légkör jobban megismerhetővé váljon, segítve a kutatási eredmények kontextusba helyezését. Az értekezés második felében (6–7. fejezet) a kutatás módszertanát, továbbá a különböző fázisokban megmutatkozó eredményeket összegeztem, a kutatási kérdések tárgyalása, a dimenziók vizsgálata alapján, a konkrét mintára vonatkozó eredmények bemutatásával.

Az első fejezetben értelmeztem azt, hogy társadalomtudományos szemlélettel hogyan is értelmezhető az elit és a kulturális elit, elemeztem a kutatásom szempontjából legfontosabb elméleteket, amelyek segítettek tisztázni, kiket is ért a szakirodalom a vizsgálatom tárgyát képező csoport tagjain, továbbá kiket tekintek én az elit, illetve a kulturális elit tagjainak. A társadalmi csoport megismeréséhez elsőként a klasszikus elitelméletekkel foglalkoztam, amelyek segítenek megérteni azt a történelmi és társadalmi viszonyrendszert, amely életre hívta az elit kifejezés használatát, továbbá az elitekről gondolkodást. A klasszikus elitelméletek szerint alapvetően az elitek válsága adta a kiindulópontját a fogalom diskurzusban történő megjelenésének, továbbá az olyan kettősségek vizsgálata, mint a többség–kisebbség, elit–tömeg, valamint a vezetés–engedelmeskedés. Ezekben a dichotómiákban gondolkodva már a

társadalmi elit funkciómeghatározása is felfedezhető – úgy, mint az értékek teremtése, átadása és közvetítése, továbbá a kulturális termékek befogadásának befolyásolása. Az elitek megismeréséhez közelebb kerülve az értekezés kulturális elit definícióját határoztam meg, valamint fontosnak tartottam foglalkozni az értelmiségi léttel, az értelmiségi elit önmeghatározásával, hiszen az értelmiséggel kapcsolatos kutatások – szerep- és feladatmeghatározások – segítséget, támpontokat ad(hat)nak a kulturális elit kutatásához. Ebben a fejezetben gyűjtöttem össze az értelmiség(i elit) és a kulturális elit főbb jellemzőit, figyelembe véve az elitek közötti és adott elitszinten belüli egyenlőtlenségeket (gender szempontok, tőkeelosztás stb.). Fontosnak tartottam továbbá azt is, hogy a definíciós nehézségek ellenére a kultúrát mint egyfajta közeget, intézményrendszert értelmezem, s ebben a mezőben elhelyezem a kulturális elit tagjait.

A fogalmi keretek tisztázása után sorra vettem a rendszerváltást követő magyarországi elitkutatásokat, különös figyelmet fordítva azok fogalmi kereteire, illetve kutatási módszereikre. Ebben a fejezetben – elsősorban Kristóf Luca (2011b) munkásságára alapozva – mutattam be a legfontosabb elitkutatásokat a rendszerváltást követően. Láthattuk, hogy a kulturális elittel való foglalkozás a társadalomtudományokban sokkal kevésbé jellemző, mint a másik két elitszint esetében. Ennek egyik oka, hogy a kulturális elit egy nehezen behatárolható közeget, de lényeges látnunk azt is, hogy ebben az elitszintben kisebb mértékű volt a cserélődés a rendszerváltás során, a csoportnak több mint a fele az említett válságos időszak után is a kulturális elit tagja maradt, továbbá a csoportra vonatkozó legfőbb jellemvonások nem változtak a cserélődés során sem. A rendszerváltást követő elitkutatások megismerése láthatóvá tette azt, hogy – ahogy a klasszikus elitelméletek is fogalmaznak: a válságos időkben – a 20. század végén újra fontossá váltak az elitkutatások.

Mivel a kívülről érkező hírnév és a közösségen belüli elismerés fontos meghatározója a kulturális elit működésének – hiszen ezek egyfajta visszajelzésként szolgálnak az eliteknek tulajdonított funkciók és szerepek megfelelő betöltésével kapcsolatban –, külön fejezetben foglalkoztam az elismerés aspektusaival, amely láthatóvá tette, hogy az elitek alapvetően akkor töltik be jól a társadalomban elfoglalt helyükhöz kapcsolódó szerepeket, ha a társadalom tagjai elismerik az elitekhez tartozásukat. A kulturális eliten belül megkülönböztetünk státuszokat és pozíciókat, amelyek az elismerés különböző fokait jelölhetik ki, a mezőn belüli pozíciók megtartásáért és megszerzéséért pedig versengés zajlik. Lényeges továbbá megkülönböztetni az elismerésnek az úgynevezett mezőn belüli – belső elismerés – formáját, amely a szakmabeliektől (szélesebb spektrumon akár még ide sorolhatók a befogadó közegek is) jön, míg a mezőn kívüli – külső – elismeréshez leginkább a kultúrpolitikai döntések kapcsolódnak. A magas- és tömegkultúrán belül a korlátozott és tömeges termelés a piaci és befogadói

elismerést különbözteti meg (illetve ide sorolhatjuk még a mecenatúrát is). A korlátozott kulturális mezőn belül nagyon fontos szerepet tölt be a reputáció, mivel a mezőn belüli elismerés hiánya nélkül nem létezhetne a magaskultúra fogyasztóié sem. Az elismerés kialakulását vizsgálva fontos, hogy nem csak az adott művész, elittag az, aki a hírnév termelésében részt vesz. Az alkotások, létrejöttüket követően egyfelől egy szellemi áramlatba, a szakmai diskurzusba, másfelől a piacra kerülnek a kiadók, galériák stb. révén, illetve a média különböző műfajaiban is megjelenhetnek. Attól függően, hogy egy művésznak és alkotásának milyen erős a jelenléte, változik az ismertség és hírnév foka is.

Kulturális elitről beszélve megkerülhetetlen a társadalmi integráció kérdésével foglalkozni, különös tekintettel a lokális térben betöltött funkcióikra. A kulturális elit belső rendezettségén, integráltságán túl felvetődik problémaként az is, hogy tagjai milyen integráló, identitáserősítő erővel bírnak a társadalom többi tagjára, egy helyi közösségre. Az elitek működésük révén – akár a pozicionális, akár a művészeti elitről van szó – olyan közösségeket alakítanak ki, amelyekhez a kultúra iránt érdeklődők, a kultúrát fogyasztó egyének tartozhatnak. A társadalmi integráció megvalósításában az elitnek kiemelkedően fontos szerepe van, hiszen a kulturális elit egy olyan befogadói közösséget tud kialakítani, amelyben a művészet iránt érdeklődők egy adott csoporton keresztül szorosabban kapcsolódnak a társadalomhoz. Továbbá az elitek is erőteljesen integráltak a társadalomba, hiszen a szélesebb körű kapcsolati hálózat erőteljesebb integráltságot eredményez.

Az elméleteket összefoglaló egység utolsó fejezetében lényegesnek tartottam még a debreceniséggel mint magatartásformával, szellemi örökséggel is foglalkozni, hiszen egy lokális közösség életében kiemelten fontos szerepet játszik a közös emlékezet és identitástudat. A debreceni kulturális elit esetében egy erőteljes, helyi identitás által formált közeg az, ahol a közvetített kultúra érvényesülni tud. A helyi elit egy sajátos debreceni kultúrát alakít ki, amelynek részei az alulról szerveződő kulturális közösségek, kezdeményezések is. Ezek a kulturális mozgalmak az elit megújulásában jelentős szereppel bírnak, hiszen az említett szerveződésekől új elittagok kerülhetnek ki. Ennek következtében nagyon fontos, hogy a kulturális elit kapcsolatban legyen a helyi szellemi körökkel.

Az értekezés hatodik fejezete bemutatja a kutatás három fő kérdését és kutatási dimenzióit, illetve az alkalmazott módszereket. Az értekezés empiriára fókuszáló részében a kutatás főbb célkitűzéseit, valamint az elemzési szempontokat vettem sorra, azt, hogy: 1) milyen a vizsgált mintát adó személyek elitképe, a szakirodalmakon keresztül megismert elitekkel szembeni elvárásokhoz képest milyen belső motivációk működtetik a kulturális elitet, 2) miként hat a lokalitás, a lokális tér a kulturális elit működésére, továbbá hogyan lehet értelmezni és újraértékelni az elittagok helyi szellemi légkörhöz fűződő kapcsolatát, 3) illetve

hogyan érvényesül a helyi identitás és integritás erősítése a kulturális eliten keresztül. Bemutattam továbbá a kutatás során alkalmazott módszertant, melynek a három fő pillérét a következők adják: 1) félig strukturált interjúk az elittagokkal, 2) a Debrecen-kutatás kérdései, 3) a város kulturális stratégiájának elemzése.

A kutatás célkitűzéseire igazodva elsődleges kérdés volt, hogy egy lokális térben működő kulturális elit miként értelmezi a kultúraformáló szerepét, milyen elitképet, illetve -szerepeket és -funkciókat tulajdonít általában az elit tagjainak, s ez mennyire van összhangban a szakirodalmak, elméletek elitképével. A másik nagyon fontos dimenzió a helyi szellemi légkör megismerése volt – a kulturális elittagok interpretálása révén –, továbbá lényegesnek tartottam feltárni a debreceniség örökségének továbbélését az identitás tekintetében, a kulturális aktorok lokális működésében. Végül pedig az előző kérdésekkel összefüggésben arra kerestem választ, milyen formában integráltak a debreceni kulturális elittagok a helyi kulturális életben, a saját közegükben, illetve mennyire erősítik a befogadó közösség helyi identitását, integráltságát.

A feltáró vizsgálat során félig strukturált interjúk készültek 2017 és 2020 között a debreceni kulturális elittagok között. Azokat a személyeket kerestem meg, akik a vizsgálati időintervallum alatt Debrecenben folytattak művészi tevékenységet, munkájuk valamilyen állami vagy szakmai díjjal elismert és/vagy az adott időszakban valamilyen debreceni kulturális intézmény élén álltak. Az interjúk megértésének fontos ágensét jelenti az is, hogy olyan kulturális, gazdasági és politikai változások zajlottak a vizsgálati időszakban, amelyek érzékelhetően hatottak az interjúalanyokra. A kutatási időszak alatt a város kulturális intézményrendszere jelentős strukturális változásokon ment keresztül, amelyek bár közvetlenül az eredményekre nem voltak hatással, de mindenféleképpen izgalmas további kutatás lenne ezeknek a strukturális változásoknak az okát önkormányzati döntéshozók felől feltárni, illetve külön figyelmet fordítani a kulturális elitre, valamint a kulturális munkásokra abból a szempontból, hogy rájuk milyen hatással voltak az átalakítások – különösen a pozicionális elitre volna érdemes fókuszálni, a jelenlegi és korábbi intézményvezetők megkérdezésével.

A vizsgált mintáról általában az mondható el, hogy – mint ahogy arról a kulturális eliten belüli egyenlőtlenségekről szóló fejezetben részletesen szó esett – a férfiak többségben vannak a kulturális elittagok között is. A debreceni kulturális elittagok átlagéletkora a vizsgált időszakban 52 év volt, továbbá a művészeti elittagok magasabb arányban jelentek meg a mintában, mint a pozicionális elittagok.

Az interjúk mellett a DE Szociológia és Szociálpolitika Tanszékének évente ismétlődő Debrecen-kutatásának 2018-as, 2019-es, 2020-as, valamint 2021-es releváns kérdéseit is elemeztem abból a célból, hogy láthatóvá váljon, azok az emberek, akikre a debreceni kulturális

elit hatással van – tehát tágan véve: a debreceni lakosság tagjai –, hogyan viszonyulnak a kultúrához, a véleményformálókhoz, az intézményekhez, valamint a debreceniség kérdéséhez.

Az értekezés módszertani fejezetében ismertettem továbbá a(z kulturális) elit kutatását nehezítő legfőbb tényezőket, melyek közül külön ki kell emelni, hogy egy meglehetősen nehezen elérhető társadalmi csoportról van szó. Nehezítette továbbá a kutatást az is, hogy nem állt rendelkezésre egy mintavételi lista, illetve nehezen meghatározható az is, kit tekinthetünk a kulturális elithez tartozónak. Fontos konklúzió, hogy a személyes kapcsolatok és a kulturális életbe ágyazottság nagyban segítik és megkönnyítik a kutatói munkát, a kapcsolatfelvételt, az elittagok elérését.

Igyekeztem átfogó képet adni a város, valamint a debreceni kulturális élet adottságairól és az intézményrendszer helyzetéről is. Megyei jogú városként Debrecen kulturális palettája igen széles, hiszen nagyon erős a zenei kínálata – könnyű- és komolyzene tekintetében egyaránt –, emellett jelentős közgyűjteményi rendszere van Debrecennek, de fontosak a múzeumi, galériái, a színházai és az építésze, országosan is meghatározó az irodalmi élete, a néptánckultúrája egyaránt.

A kutatás első kérdésére válaszolva azt elemeztem, milyen a vizsgált minta elitképe, önmeghatározása. Próbáltam a sikeresség felől, a különböző kultúra-definíciók, valamint a helyi kulturális életre adott reflexiók nyomán közelíteni a helyi elit megértéséhez. A megkérdezettek önmeghatározása szerint négy típust különböztettem meg: 1) az értékközvetítőket, 2) a mintaadókat és hatni tudókat, 3) a klasszikus értelemben vett értelmiségi szerepet betöltőket, valamint 4) az alulról szerveződőket és kultúrpolitika által befolyásoltakat. Egyfelől fontos belső elvárás, hogy az elitekhez sorolt kulturális szereplők értéket közvetítsenek, továbbá mintákkal szolgáljanak a nem-elittagoknak, amivel hatni tudnak rájuk, illetve a gondolkodásukra. Másfelől külső tényezők is formálják az elitek önmeghatározását, például az alulról szerveződés ereje és a kultúrpolitikai döntéseknek is jelentős hatása van a kutatott társadalmi csoportra. Lényeges továbbá a klasszikus értelmiségi szerep elitszerepként történő megjelenése. Fontos jelenség az önmeghatározás során az elitek úgynevezett transzferszereplői léte, tehát az értékek átadásának fontossága, mint egyfajta legfőbb prioritása és szerepe a kulturális elitnek.

Arra a kérdésre, mi kell ahhoz, hogy valaki a kulturális elit tagja legyen, a válaszokat összegezve az a konklúzió született, hogy az adott személynek 1) értelmiségi végzettséggel kell rendelkeznie, 2) szükséges a művészeteket értenie és/vagy művelnie, fontos, hogy 3) ismerje a helyi kulturális adottságokat és közeget, 4) legyen egy (lokálisan) kiépült kapcsolatrendszere, továbbá, hogy 5) ismerjen magas minőségű, a kultúrára hatni tudó személyeket. Fontos hangot adni annak, hogy a helyi – leginkább intézményrendszerhez köthető – kulturális elit tagjai

sokkal inkább a klasszikus értelmiségi szerepet betöltő személyeket tekintik elittagoknak, s a saját hatalmuk, pozíciójuk, véleményformáló tevékenységük általában háttérbe szorult a válaszadások során, amely egyfajta erős függőséget feltételez a befogadó közösségtől. Az elitekről gondolkodás, valamint az önmeghatározás egy lényeges aspektusa még az is, hogy az adott elittag önálló művészeti tevékenységet folytat-e, vagy valamilyen intézményrendszerbe ágyazódva végzi véleményformáló feladatát, hiszen a befogadói közegtől való függőséget ez erőteljesen meghatározza, ezáltal a kulturális elitekről, szerepükről és feladataikról alkotott kép és az önmeghatározás markáns határvonalává válik.

Meg kell még említeni azt is, hogy a lokális beágyazottság, a közösséghez tartozás egy jelentős aspektusa a helyi kulturális elithez tartozásnak. Az elit újratermelésében a lokalitást tekintve továbbá fontos szerepe van az egyetemvárosi státusznak is, hiszen a Debreceni Egyetem mintegy értelmiségi felvevő- és nevelőközpontként is működik, amely a szellemi kisközösségek, az elit újratermelődésének fontos bázisa.

Új fogalomként jelent meg a kutatás során a szellemi elit, mint a kulturális és értelmiségi elitől független társadalmi csoport. A kulturális elit tagjai őket tekintik a kulturális influenszereknek, megmondóembereknek, továbbá a kulturális életet véleményezőknak. Fontos, hogy ők nem a klasszikus értelmiségi elit tagjai, nem szakmai kritikusok, sokkal inkább kulturális celebeknek tekinthetők, de hatásuk és jelentőségük mindenképp érdekes további kutatási téma lehet.

Az eliten belüli sikeresség és elismerés meghatározása kapcsán érdekes jelenség, hogy reputációs elittagokat alig-alig említettek az interjúalanyaim. Az elittagok egymás közötti, belső elismerését vizsgálva fontos mérőegységként jelent meg az ikonikusság. Amikor arra kértem az interjúalanyokat, hogy nevezzenek meg a város kulturális életére leginkább hatással bíró kulturális szereplőket, véleményformálókat, akkor a személyek említése előtt kezdték el összeszedni azokat a jellemzőket, amelyek valakit véleményformálónak tesznek: 1) vezető művésze legyen a városnak, 2) húzóerő legyen a helyi kulturális életben, 3) forduljanak meg utána az utcán, tehát ikonikus arca/személyisége legyen a lokális kulturális szférában. Konkrét személyeket tehát nagyon kevés esetben említettek az interjúalanyok, sokkal inkább egy ideálképet fogalmaztak meg a véleményformálókra vonatkoztatva, de a név szerint említett művészek és kulturális pozíciókat betöltők is nagyon ritkán estek kívül azon a művészeti ágon, amelybe a nyilatkozó elittag tartozik.

Figyelemre méltó továbbá, hogy a kultúra definíciók során előkerült egy olyan megközelítés, amivel a szakirodalmak feldolgozásakor kevésbé tartottam hangsúlyosnak, ez pedig a kultúra eszközként való használata, vagyis a „culture as a tool” mint a kultúra egy lehetséges értelmezése. A válaszokat tekintve Debrecenben a kultúra leginkább mint más –

turisztikai, gazdasági – folyamatokat kiegészítő, támogató eszköz jelenik meg, nem pedig mint önálló érték. A kultúra ezen értelmezésével mindenképp érdemes lenne – a fejlődési és gazdasági változások tendenciáit figyelembe véve – foglalkozni, további kutatómunkával alaposabban feltárni az értelmezés helyi kulturális mezőre gyakorolt hatását.

A helyi szellemi légkörrel való foglalkozás, annak megértése az identitásmeghatározás szempontjából egy megkerülhetetlen jelenség és fogalom, éppen ezért kíváncsi voltam arra, a helyi kulturális élet legfőbb alakítói miként értelmezik a debreceniséget. A cívis identitás kapcsán felmerült többek között, hogy hagyományos értelemben véve ez a magatartásforma már nem is létezik, viszont az továbbra is látszik, hogy a debreceniek nagyon óvatossak a befogadással. A Debreceni Református Kollégiumnak is nagyon fontos szerepe van a kulturális élet alakulásában, hiszen 1538-as alapítása óta beszélhetünk Debrecenről mint iskolavárosról, ami a mai napig egy fontos tényező a kulturális életben – gondoljunk csak az egyetemvárosra, illetve az egyetemmel közös együttműködésekre akár a kultúra területén is. A debreceniség szempontjából fontos jelenség még az egyszerre jelen lévő öntudat és felejtés dichotómiája, hiszen a város egyszerre büszke a hagyományaira és felejt el a városhoz kötődő kiemelkedő alakokat vagy az épített örökséget mint a hagyományok manifesztumát.

A város kultúráját meghatározó szellemi légkör, a debreceniség kapcsán négy nagyobb téma rajzolódott ki, így foglalkoztam a cívisvárossal mint az identitás központjaként megjelenő szimbolikus hellyel, a cívisidentitással, a maradandósággal és fejlődéssel, valamint a büszkeség és felejtés kérdésével is. A kutatás során arra törekedtem, hogy feltárjam, meghatározza-e az elittagokat a debreceniség, hat-e még napjainkban a szellemi hagyaték a gondolkodásmódra. A négy dimenzió, amelyekről az interjúk kapcsán a legtöbbet beszéltek az elittagok: 1) a cívisváros, 2) a cívis identitás, 3) a Kollégium és a reformátusság, 4) a büszkeség és felejtés dichotómiája. Lényeges konklúzió, hogy az elittagok fontosnak érzik ugyan a debreceniséget mint magatartásformát, a legtöbben mégis elveszni látják mind látens, mind manifeszt formáiban. Valós tartalommal napjainkban egyre nehezebben feltölthető, és leginkább emlékekből, toposzokból, sztereotípiákból, a felépített identitástörténetből építkeznek, így újraértelmezése fontos feladat, hiszen az identitásteremtés szempontjából lényeges lenne a megörökölt emlékek folyamatos újrendezése, amelyben mindenki kialakíthatja saját kapcsolatát a városhoz.

Ami a helyi elitekre vonatkozóan fontos hozománya volt a debreceniség vizsgálatának, hogy felszínre került az a dilemma, miszerint a város nem szentel elég figyelmet a helyi kulturális szereplőknek, s miközben egyszerre büszke a hagyományaira és értékeire, a történelmi örökségére, a kulturális életet jelenleg meghatározó személyek közül sokakat elfelejt, s hiányzik a valós, jelentős nyilvánosság biztosítása. A kulturális elittagok láthatóvá,

ikonikussá tétele azért is fontos, mert képes lenne a közösségi kohézió erősítésére, annak megmutatására, hogy érdemes itt élni. Ehhez kapcsolódva az integrációt illetően meg kell említeni, hogy lokálisan éppen ezért nem tud egy sajátos identitású elitközösség kialakulni, mert nincs kellő nyitottság és befogadási készség. Ez többek között azt jelenti, hogy a városi nagy intézmények és a helyi művészek nagyszabású együttműködéseire nem igazán volt eddig precedens – habár az elmúlt években egy fokozatos nyitás érzékelhető, így ezt mindenképp érdemes a jövőben figyelemmel kísérni, további kutatás tárgyává tenni. A nagy kulturális intézményeket tekintve fontos látni, hogy sok esetben azért nem tudnak a város szerves részévé válni, mert kívülről, nem pedig belülről irányítottak, továbbá felülről és nem alulról szerveződők, nem egy szerves fejlődési folyamat eredményei.

Utasi (1996) tézisére alapozva, miszerint az elitnek olyan személyekből kell állnia, akik képesek a helyi társadalomra befolyással lenni, érdekes eredmények mutatkoznak az elittagokkal készített interjúk és a kérdőívek eredményeinek összevetésekor is. Miközben a helyi kulturális elit maga is megfogalmazza azt az elvárást az elitközösséggel szemben, hogy ismerniük kell a helyi viszonyokat, láthatóknak kell lenniük a debreceniek előtt, hatással kell lenniük a kultúrafogyasztókra, azt látjuk, hogy az általam a kulturális elitbe sorolt személyek közül alig néhány köszön vissza a válaszokban, míg az elittagokat összefogó kulturális intézmények már sokkal több említést kapnak a lakosság körében. Ennek pontos oka további kutatás tárgya lehet, azonban érdemes megemlíteni azokat az elithangokat is, akik szerint a városnak sokkal inkább láthatóvá kellene tenni az itt élő művészeket, az általuk képviselt helyi és művészeti értékeket. Ez azért sem elhanyagolható, mert a helyi kulturális elit erősen kötődik a városhoz, tagjai jól ismerik annak kulturális hagyományát, szellemi örökségét, illetve úgy tűnik – ha csak az úgynevezett utánpótlás nevelésére gondolok –, felelősséget éreznek a különböző művészeti ágak erősítése terén. Fontos számukra, hogy a kulturális véleményformálásban részt vállaljanak – még akkor is, ha a lokalitásban maradás, a helyi ügyekre fókuszálás az országos szintű elismerés rovására mehet. A kulturális elitnek ez a fajta nyitottsága – adott esetben az új elittagok felé – fontos ars poeticaként jelenik meg, és bizonyos művészeti ágak képviselői zászlóvivői annak az eszmének, hogy a helyi és környékbeli tehetséges fiatalokkal foglalkozni, az alulról jövő kulturális kezdeményezéseket pedig támogatni kell, s ha szükséges – a döntéshozókkal együttműködve –, a kulturális intézményrendszer úragondolására, újratervezésére is nyitottak lennének, hogy minél magasabb színvonalú képzések és újabb lehetőségek nyíljanak meg a fiatalabb generációk részére.

Habár a debreceni kulturális elit egy erős lokális közösségben működik, az interjúk alapján azt látjuk, nincs egy aktív és tudatosan építgetett, illetve megbecsült elitközösség a

városban. Ez leginkább abban mutatkozik meg, ahogy a helyi véleményformálókrol gondolkodik az elit, ugyanis szinte kivétel nélkül a saját művészeti ágakon belül említettek fontos kulturális szereplőket a városból, de sokan inkább konkrét személyeket sem hoztak szóba, inkább az általános vonásait írták le az elitközösségnek. A válaszokból az látszik továbbá, hogy sok esetben hiányzik az együttműködés a kulturális intézmények, valamint a különböző művészeti ágak képviselői között.

A harmadik kérdéskör, amit az interjúk elemzése során végigjártam, az integráció kérdése volt, és konklúzióként azt szükséges kiemelni, hogy lokálisan nem tud egy sajátos identitású elitközösség kialakulni, mert nem befogadó kellően a kulturális közeg. A városi nagy intézmények és a helyi művészek – kivéve a foglalkoztatásban lévők – nagyszabású együttműködésére nem igazán volt eddig precedens. Itt fontos megjegyezni az elismerésnek azt a típusú hiányát, ami a jelenlét és a láthatóság terén tapasztalható. De fontos beszélni arról is, hogy az integrációban betöltött elitfeladatok között látják a kulturális elittagok a tömeg húzását és tanítását, valamint a kultúra közvetítését is, továbbá az új elittagok felől közelítve meg kell jegyezni, hogy jobban kellene fókuszálni régiós szinten a fiatal, feltörekvő tehetségekre.

Az integráció felől közelítve a kulturális elitnek jelentős szerepe van a társadalom által elvárt és elfogadott normák, valamint értékek közvetítésében, amely a helyi kulturális elittagok válaszai között is megjelent, hiszen az integrációban betöltött elitfeladatok közt látják a tömeg húzását és tanítását, a kultúra közvetítését, továbbá többen említették, hogy jobban kellene fókuszálni régiós szinten is a fiatal, feltörekvő tehetségekre.

Említésre méltó eredmény továbbá az úgynevezett városmarketing-paradoxon, amely kifelé, a turisták előtt mással teszi láthatóvá, eladhatóvá, érdekessé Debrecent, mint amit befelé, az itt élő közösség irányába kommunikál. A debreceniség például mint hívószó, amivel eladni kívánják a turisztikai forgalom fenntartói számára a várost, feszültségben van a helyi kultúrával és kulturális elittel, illetve nagyon erőteljesen szembe kerül a helyi építészeti gyakorlattal, valamint utcahasználattal is. A város leginkább a különböző nagyrendezvényeiből próbálja felépíteni és erősíteni a közös identitást, az összetartozás érzését, azonban ez a felülről és kívülről irányítottág – ahogy a nagy intézmények esetében is láttuk – az itt élők szempontjából kontraproduktív hatással bír.

A kvantitatív Debrecen-kutatás releváns kérdéseinek elemzése során kíváncsi voltam arra, hogy a városról milyen kifejezések jutnak a helyiek eszébe. A leggyakrabban előforduló szavak között jelentek meg a mentalitásra vonatkozó jelzők, mint például a civisség, de jellemző volt a fontosabb helyszínek, épületek – mint például a Nagytemplom, a Nagyerdő és az egyetem – megnevezése. A városban élőket megkülönböztető pozitív és negatív jelzők között a leggyakoribb említések esetében nem vagy csak alig jelentek meg a városi

sztereotípiák, a debreceniséghez mint magatartásformához ragadt kifejezések. Ehhez kapcsolódva érdekes összefüggés még, hogy a megkérdezettek egy része szerint ahhoz, hogy valaki debreceni legyen, a legfontosabb, hogy debreceninek tartsa magát.

A Debrecen-kutatás eredményei kapcsán a legfontosabb kiemelni, hogy egyrészt a lakosok számára nem olyan jelentős a városról szóló gondolkodásban a szellemi hagyomány kérdése. Többen említették a városhoz kapcsolódó – negatív – tulajdonságként a cíviséget, illetve ennek különböző formáit. A válaszadók között egyfajta elfogadó attitűd jelenik meg a helyi identitás kapcsán, és annak belsővé tételére helyezik a hangsúlyt, hiszen az eredmények azt mutatják, ahhoz, hogy valaki debreceni legyen, debreceninek kell vallania magát. A kulturális elit munkáját tekintve furcsa paradoxonként jelenik meg az, hogy míg a város legfontosabb kulturális tereinek látogatottsági gyakorisága igen csekély, addig a kulturális étellel a lakosság jelentős része elégedett.

A kulturális életet és kulturális intézményeket tekintve az látható, hogy nagyon alacsony a magas kultúrát kínáló intézmények látogatottsága az összlakosság körében, ennek ellenére mégis nagy arányban elégedettek az itt élők a város kulturális életével. Érdekes továbbá az is, hogy a kérdőíves interjúk szerint a megkérdezettek sokkal inkább ismerik és elismerik a művészeti csoportokat, az intézményekhez kötődő művészi társulásokat, mint a városban élő művészeket. A kisebb csoportokon, közösségeken túl az említett művészek nagy része nem a kutatások szerinti kulturális elit tagja, tevékenységük a kiterjedt, szórakoztató kulturális mezőben értelmezhető.

A doktori kutatásom és jelen értekezés Debrecen város kulturális életét tekintve egy izgalmas, átalakulásokkal terhelt időszakban mutatja be a helyi közösségre hatással bíró kulturális elitet, az elitekről, a kulturális és szellemi örökségről alkotott képüket, az integrációban betöltött szerepüket. Láthattuk, hogy egy lokális szinten működő elit milyen sajátosságokkal küzd, milyen hatások érik, s milyen tényezők befolyásolják a helyi kulturális életben betöltött szerepét. A dolgozat egy rövid, néhány éves (2017–2020 közötti) periódusra koncentrálna tárta fel a debreceni kulturális elit működési mechanizmusait, ám ezek az eredmények további kérdéseket vetnek fel, megalapozva ezzel egy lehetséges újabb kutatást, amely elvezethet az összefüggések, a kutatási időszakban elkezdődött és azóta is zajló kulturális (intézményrendszeri) átalakulások még teljesebb feltáráshoz és megértéséhez.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Access of young people to culture. Final report. (é.n.)
http://ec.europa.eu/youth/policy/youth_strategy/documents/study-on-youth-access-to-culture-full-report_en.pdf (utolsó látogatás dátuma: 2016. március 12.)

Adorno, Theodor W. (1998): A művészet és a művészetek. Budapest, Helikon Kiadó

Adorno, Theodor W. (2003): A félműveltség elmélete. In: Wessely Anna (szerk.): A kultúra szociológiája. Budapest, Osiris Kiadó, 96–113. oldal

Albert Fruzsina – Dávid Beáta – Kmetty Zoltán – Kristóf Luca – Róbert Péter – Szabó Andrea (2018): Mapping the Post-communist Class Structure: Findings from a New Multidimensional Hungarian Class Survey. *East European Politics and Societies*, Volume 32 Issue 3, 544-565. <https://doi.org/10.1177/0888325417739954>

Andorka Rudolf (2006): Bevezetés a szociológiába. Budapest, Osiris Kiadó

Arendt, Hannah (1959): Society and Culture. In: Jacobs, N. (ed.): Culture for the Millions? Mass Media in Modern Society. Boston, Beacon Press, 1964, 48-49.

Balajthy Ágnes (2012): „Ez a táj, ez olyan, mint én”. Debrecen mint szövegtér Térey János Jeremiásában. *Studia Litteraria*, 50. évf. 1-2. sz./2012, 157–166. oldal

Balog Iván (1994): Az első, a második és a nulladik egyetem. (Tézisek a szegedi hallgatói elit értelmiségi szerepvállalásáról.) In: Gábor Kálmán – Mátay Melinda – Balog Iván – Kántor Zoltán (szerk.): Az ifjúság és az elit. Kutatás közben. Budapest, Oktatókutató Intézet, 24–31. oldal

Balogh István (1969): Debreceniség. (Egy irodalmi fogalom története és társadalmi háttere). Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, *Studia Litteraria* VII. 1969. 11–53.

Balogh István (1973): A civisek világa. Budapest, Gondolat Kiadó

Béres Zsuzsa (2017): Debrecen meghatározó kultúráképző és -formáló személyiségei – Kulturális elit a keleti régióban. In: Keresztes Gábor (szerk.): Tavasz Szél – Spring Wind 2017 III. Kötet. Budapest, Doktoranduszok Országos Szövetsége, 316–323.

Béres Zsuzsa (2019b): A debreceni kulturális elit integráltsága. *Belvedere Meridionale*, 31 (2), 184-196.

Béres Zsuzsa (2019b): A debreceniség mintázatai a helyi kötődésű kulturális elitben. *Szkhion* 1-2, 68–78.

Béres Zsuzsa (2021): A hely szelleme: A debreceniség szociológiai szempontú vizsgálata a helyi kulturális elitben belül. *Studia Litteraria* 60 (1-2), 49–62.

Béres Zsuzsa (2024): Cultural elite in a local space. *International Journal of Religion*, Accepted by Publisher

B. Bernát István – Pais Károlyné – Rétfalvi Györgyi – Szilágyi Erzsébet – Turi László (2012): Média, kultúra, kommunikáció. Budapest, Libri Kiadó

Berta Erzsébet (2005): A Maradandóság városától New Debrecenig. In: N. Kovács Tímea – Böhm Gábor – Mester Tibor (szerk.): Terek és szövegek. Újabb perspektívák a városkutatásban. Budapest, Kijárat Kiadó, 97–114. oldal

Bibó István (1986): Válogatott tanulmányok I-III. Budapest, Magvető Kiadó

Bibó István (2004): Válogatott tanulmányok. Budapest, Corvina Kiadó

Biczó Gábor (2005): Vizuális séta a debreceni Kossuth téren. In (N. Kovács Tímea – Böhm Gábor – Mester Tibor szerk.): Terek és szövegek. Újabb perspektívák a városkutatásban. Budapest, Kijárat Kiadó, 85–96. oldal

Bocsi Veronika (2022): Értelmiségképzés és felsőoktatás. Szeged, Belvedere Meridionale

Borbély Szilárd (2007): A Debrecenként szervezett tér Térey János verseiben. *Cetlik, jegyzések, excerpák. Új Forrás, 2007/10. sz.*
<http://epa.oszk.hu/00000/00016/00130/071310.htm> (utolsó látogatás dátuma: 2017. május 22.)

Bourdieu, Pierre (1978a): A művészeti észlelés szociológiai elméletének elemei. In Józsa Péter (szerk.): *Művészetszociológia*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 175–200. oldal

Bourdieu, Pierre (1978b): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődés*. Budapest, Gondolat Kiadó

Bourdieu, Pierre (1983): The field of cultural production, or: The economic world reversed. *Poetics, 12 (4), 311–356.* oldal

Bourdieu, Pierre (1984): *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Harvard University Press, Cambridge, MA

Bourdieu Pierre (2003): Alapelvek a kulturális alkotások szociológiájához. In: Wessely Anna (szerk.) *A kultúra szociológiája*. Budapest: Osiris – Láthatatlan Kollégium

Bourdieu, Pierre (2010): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In (Angelusz Róbert – Éber Márk Áron – Gecser Ottó szerk.): *Társadalmi rétegződés olvasókönyv*. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_19_Tarsadalmi_retegzodes_olvasokonyv_szerk_Gecser_Otto/adatok.html (utolsó látogatás dátuma: 2017. június 14.)

Bozóki András (1994): Intellectuals and Democratization in Hungary. In (Chris Rootes – Howard Davis eds.): *A New Europe? Social Change and Political Transformation*. London, UCL Press, 149–175. oldal

Bozóki András (2003): Az elitváltás elméleti értelmezései. *Kelet-közép európai megközelítések. Politikatudományi Szemle, 3: 5–40.* oldal

Bozóki András (2010): A magyar demokratikus ellenzék: önreflexió, identitás és politikai diskurzus. *Politikatudományi Szemle*, 2: 7–45. oldal

Castells, Manuel (1996–1997): *The Information Age – Economy, Society and Culture I–III*. Oxford, Blackwell Publishers

Castells, Manuel (2006): *Az identitás hatalma*. Budapest, Gondolat – Infonia Kiadó

Csejte Dezső (1980): *José Ortega y Gasset*. Budapest, Kossuth Kiadó

Czibere Ibolya (2011): Nők a kulturális, gazdasági és politikai elit tagjai között. In: Kovách Imre (szerk.): *Elitek a válság korában. Magyarországi elitek, kisebbségi magyar elitek*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Politikatudományi Intézet, Magyar Tudományos Akadémia Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Argumentum Kiadó, 337–390. oldal

Csité András (2001): Balliberálisok, jobboldaliak, függetlenek és extravagánsok. *Századvég, új folyam*, 22: 93–120. oldal

Csité András – Kovách Imre (2002): vidéki történet. In: Kovách Imre (szerk.): *Hatalom és társadalmi változás. A poszt szocializmus vége*. Budapest: Napvilág Kiadó, 219–308. oldal

Csurgó Bernadett – Kovách Imre (2003): A kulturális elit politikai preferenciái. In: Bayer József – Kiss Balázs (szerk.): *Trendváltások*: Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, 193–230. oldal

Csurgó Bernadett (2005): Híres író – írói hírnév. Reputáció és hatalom a jelenkori magyar irodalomban. *Századvég* 36:(2), 65–97. oldal

Csurgó Bernadett – Légmán Anna (2015): Lokális közösség, megtartó közösség. Elméleti megközelítések a lokális közösség integráló szerepének vizsgálatához egy vidéki településen. *socio.hu*, 2015/4 http://socio.hu/uploads/files/2015_4/csurgo_legman.pdf (utolsó látogatás dátuma: 2017. május 8.)

Csurgó Bernadett – Megyesi Boldizsár (2011): Elit-meghatározások és elitcsoportok – A 2009-es magyarországi elitfelvételek fogalmi-mintavételi háttere. In: Kovách Imre (szerk.): *Elitek a válság korában. Magyarországi elitek, kisebbségi magyar elitek*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Politikatudományi Intézet, Magyar Tudományos Akadémia Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Argumentum Kiadó, 143–176. oldal

Debrecen Megyei Jogú Város településfejlesztési koncepciója és integrált településfejlesztési stratégiája 2014-2020. Megalapozó vizsgálat. (2014), Euro-Régió Ház Közhasznú Nonprofit Kft. – INNOVA Észak-alföld Regionális Fejlesztési és Innovációs Ügynökség Nonprofit Kft. <https://www.debrecen.hu/assets/media/file/hu/4820/debrecenmjv-its-megalapozo-2017.pdf> (utolsó letöltés: 2022. 03. 19.)

Debreczeni Attila (2020): A debreceniség: Kazinczy és egy nyelvi paradoxon születése. In: Bódi Katalin – Lapis József (szerk.): *A debreceniség mintázatai: Városi identitás és a lokális*

emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 24–71. oldal

Delican, Mustafa (2000): Elite Theories of Pareto, Mosca and Michels. Journal of Social Policy Conferences, 2000, Volume 0, Issue 43-44., 13.02.2012

De Nooy, W. 1991. Social networks and classification in literature. Poetics 20: 507-537

Dupcsik Csaba – Szabari Vera (2015): Elméleti bevezető az Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban című OTKA kutatáshoz. Socio.hu, Társadalomtudományi Szemle 3, 33–43. oldal

Eliot, T. S. (2003): A kultúra meghatározása. Budapest, Szent István Társulat az Apostoli Szentszék Könyvkiadója

Ferge Zsuzsa (1989): Van-e negyedik út? A társadalompolitika esélyei. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Fényes Hajnalka (2011): A magyarországi elit kulturális és anyagi tőkési és társadalmi mobilitása. In: Kovách Imre (szerk.): Elitiek a válság korában. Magyarországi elitiek, kisebbségi magyar elitiek. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Politikatudományi Intézet, Magyar Tudományos Akadémia Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Argumentum Kiadó, 177–205. oldal

Florida, Richard (2002): The Rise of the Creative Class: And How It's Transforming Work, Leisure, Community and Every Day Life, Basic Books, New York

Fónai Mihály (2008): Az értelmiségkép változásai a poszt-szocialista átmenet publicisztikájában. DEA,

<https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/3336/%ef%bf%bd%ef%bf%bdrtk%ef%bf%bd%ef%bf%bdp.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (utolsó letöltés: 2021. 02. 21.)

Fónai Mihály (1992): Egy értelmiségkutatás lehetséges keretei. Nyíregyházi Főiskolai Tanulmányok – Studia Academiae Nyíregyháziensis. 1, 199–213. oldal

Fónai Mihály (1994): Értelmiség, értelmiség és elit. Dimenziók 2: 1–12. oldal

Fónai Mihály (1995): Értelmiség, értelmiségi funkciók és szerepek – egy regionális kutatás konzekvenciái. Kandidátusi értekezés, Nyíregyháza

Frank Furedi (2004): Where have all the intellectuals gone? London, Bloomsbury

Gábor Kálmán (1994): Az ifjúság korszakváltása és az ifjúsági elit. In: Gábor Kálmán et al.: Az ifjúság és az elit. Budapest, Osiris Kiadó, 6–15. oldal

Gagy Ágnes – Szarva Márton (2015): Válság, művészet és politikai aktivizmus – ma. A kortárs kulturális mező újrapolitizálódásának társadalmi környezete. Eszmelet 112. lapszám, 111-133. <http://eszmelet.hu/wp-content/uploads/2015/02/eszmelet112nyomdai2.pdf> (utolsó látogatás dátuma: 2023. 08. 15.)

- Gans, Herbert J. (1999): *Popular Culture & High Culture*. New York, Basic Books
- Gans, Herbert J. (2003): Népszerű kultúra és magaskultúra. In: Wessely Anna (szerk.): *A kultúra szociológiája*. Budapest, Osiris Kiadó, 114–149. oldal
- Gerő Márton – Hajdu Gábor (2015): Az egyéni kapcsolatháló nagysága, heterogenitása és a társadalmi integráció Magyarországon. *socio.hu* 2015/4 http://socio.hu/uploads/files/2015_4/gero_hajdu.pdf (utolsó látogatás dátuma: 2017. május 8.)
- Giddens, Anthony (2013a): A strukturáció elmélete. Bernd Kiessling interjúja. In: Sik Domonkos – Berger Viktor (szerk.): *Késő modernitás és strukturáció*. Anthony Giddens modernizáció- és társadalomelmélete. *Replika*, 82: 11–24. oldal
- Giddens, Anthony (2013b [1994]): Élet a poszttradicionális társadalmakban. In: Sik Domonkos – Berger Viktor (szerk.): *Késő modernitás és strukturáció*. Anthony Giddens modernizáció- és társadalomelmélete. *Replika*, 82: 55–95. oldal
- Gouldner, Alvin (1979): *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*. Oxford, Oxford University Press
- Gramsci, Antonio (1971): *Selections from the Prison Notebook*. ed. Quintin Hoare – Geoffrey Nowell-Smith. London, Lawrence & Wishart
- György Péter (2002): *Memex. A könyvbe zárt tudás a 21. században*. Budapest, Magvető Kiadó
- Habermas, Jürgen (1971): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest, Gondolat Kiadó
- Habermas, Jürgen (2011): *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest, Gondolat Kiadó
- Hagstrom, W. O. (1976): *The Production of Culture in Science*. In: R. A. Peterson (ed.) *The Production of Culture*. Beverly Hills, London: Sage Publications
- Halasi Rita Mária (szerk.) (2017): *Debrecen Megyei Jogú Város Kulturális Stratégiája 2018–2030*. Debrecen, Debrecen Megyei Jogú Város Önkormányzata
<https://www.debrecen.hu/assets/media/file/hu/11328/dmju-kulturalis-strategia-web-2018-2030.pdf> (utolsó letöltés: 2021. 02. 12.)
- Hankiss Elemér (2004): *Társadalmi csapdák és diagnózisok*. Budapest, Osiris Kiadó
- Havas Ádám Kornél (2018): *Szegény rokonok: A magyar jazzszcéna szerkezete és rétegződése*. Doktori értekezés. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/1012/1/Havas_Adam_dhu.pdf (utolsó letöltés: 2022. 01. 16.)
- Higley, John – Lengyel György (szerk.) (2000): *Elites after State Socialism. Theories and Analyses*. Rowman and Littlefield, Lanham

Hunyadi Zsuzsa (2005): A kulturális fogyasztás és a szabadidő eltöltésének néhány jellemzője. In: Enyedi György – Keresztély Krisztina (szerk.): A magyar városok kulturális gazdasága. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ, 91–122. oldal

Huszár Tibor (1975): Az értelmiség fogalmának történeti alakváltozásai. In: Huszár Tibor (szerk.): Korunk értelmisége. Értelmiségelméletek – értelmiségvizsgálatok. Budapest, Gondolat Kiadó, 7–34. oldal

Janssen, S. 1998. Side-roads to success: The effect of sideline activities on the status of writers. *Poetics* 25: 265-280

José Ortega y Gasset (1944): Korunk feladata. Budapest, ABC

José Ortega y Gasset (1995): A tömegek lázadás. Budapest, Pont Könyvkereskedés

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (2009): A kultúra változása – a változások kultúrája. In: Antalóczy Tímea – Füstös László – Hankiss Elemér (szerk.): (Vész)jelzések a kultúráról. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, 17–86. oldal

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (2012): Kultúra és az értékek szerepéről. In: Kovách Imre – Dupcsik Csaba – P.Tóth Tamás – Takács (Judit szerk.): Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet) – Argumentum Kiadó, 83–99. oldal

Kálmán C. György (2010): Egy nehéz nap Debrecenben. (Térey János: Jeremiás avagy Isten hidege.), Műút, 2010018 <http://www.muut.hu/korabbilapszamok/018/kcgy.html> (utolsó látogatás dátuma: 2017. május 22.)

Kálnási Árpád (2005): Debreceni cívis szótár. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézet

Kerülő Judit – Béres Zsuzsa (2020): Messze van Kisvárda? *Kultúra és Közösség* 11 (2), 85–97.

Kiss Tamás (1975): Bolond Istók tünődése. *Alföld folyóirat*, 26. évf. 9. sz. 5–6. oldal

Konrád György – Szelényi Iván (1989): Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz. Budapest, Gondolat Kiadó

Kovács Gábor (2005): Elitek és társadalmak a globalizáció és az információs forradalom korában. In: Nyíri Kristóf – Palló Gábor (szerk.): Túl az iskolafilozófián. Budapest, Áron Kiadó, 355–371.

Kovács Gábor (2015a): Elitek, értékek, félelmek, feladatok és az önbizalom – Bibó elitelmélete Erdélyről szóló írásának apropóján. *Többlet: Filozófiai Folyóirat*, 7 (4), 6–24.

Kovács Gábor (2015b): Hatalom, bizalom, hiszékenység – legitimitás és politikai hisztéria Bibó István gondolatvilágában. In: Laczkó Sándor (szerk.): A bizalom. Lábjegyzetek

Platónhoz 13. Szeged, Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány – Magyar Filozófiai Társaság – Státus Kiadó, 152–159.

Kovách Imre (2010): Hatalom és társadalom 1990 után. Szereplők és forrásfelosztás. In: Bayer József – Boda Zsolt (szerk.): A rendszerváltás húsz éve. Változások és válaszok. Budapest, MTA PTI – L'Harmattan

Kovách Imre – Kristóf Luca (2012): Elit és társadalmi integráció. In: Kovách Imre – Dupcsik Csaba – P.Tóth Tamás – Takács Judit (szerk.): Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet) – Argumentum Kiadó, 30–44. oldal

Kovách Imre – Hajdu Gábor – Gerő Márton – Kristóf Luca – Szabó Andrea (2016): A magyar társadalom integrációs és rétegződésmodelljei. Szociológiai Szemle 26(3): 4–27. oldal

Kovách Imre (2017): Fogalmak és megközelítések. In: Kovách Imre (szerk.): Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban. Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Szeged, Belvedere Meridionale Kiadó, 7–19. oldal

Kovách Imre – Kristóf Luca – Szabó Andrea (2017a): Társadalmi integráció és társadalmi rétegződés. In: Kovách Imre (szerk.): Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban. Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Szeged, Belvedere Meridionale Kiadó, 217–237. oldal

Kovách Imre – Hajdu Gábor – Gerő Márton – Kristóf Luca – Szabó Andrea (2017b): Az integrációs modell. In: Kovách Imre (szerk.): Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban. Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Szeged, Belvedere Meridionale Kiadó, 21–48. oldal

Körösényi András (1996): A magyar politikai gondolkodás főárama (1989–1995). Századvég, új folyam, 3: 80–107. oldal

Kristóf Luca (2005): Közéleti értelmiség és hírnév. Századvég, új folyam, 25: 97–127. oldal

Kristóf Luca (2011a): A magyar értelmiség reputációja. Ph.D. értekezés, Budapest http://phd.lib.uni-corvinus.hu/573/1/Kristof_Luca.pdf (utolsó látogatás dátuma: 2017. június 14.)

Kristóf Luca (2011b): Elitkutatások Magyarországon (1989–2010). In: Kovách Imre (szerk.): Elitek a válság korában. Magyarországi elitek. Budapest, Argumentum Kiadó, 37–56. oldal

Kristóf Luca (2014): Véleményformálók: hírnév és tekintély az értelmiségi elitben. Budapest L'Harmattan, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont

Kristóf Luca (2017): Elite circulation in the Hungarian cultural elite. A case study of theatres. *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy* 8(3): 395-318. oldal

Kristóf Luca (2017): Hírnév és tekintély a kortárs kultúrában. A kulturális kánon változásai. DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2017.4.29, 29–42. oldal

Kristóf Luca (2019): Szelekció, defenzivitás, pozicionalitás. Az elit, mint nehezen elérhető társadalmi csoport kutatásának módszertani problémáiról. *Politikatudományi Szemle* XXVIII/2. 37-58. http://real.mtak.hu/99656/1/Poltud_Szemle_2019-02KristofLuca.pdf (utolsó letöltés: 2021. 02. 14.)

Kristóf Luca (2021): Kultúrcsaták. Kulturális elit és politikai elit a mai Magyarországon. Budapest, Gondolat Kiadó

KSH (2013): 2011. évi népszámlálás. 3. Területi adatok. 3.9 Hajdú-Bihar megye. KSH, Debrecen, https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_03_09_2011.pdf (utolsó letöltés: 2022. 03. 19.)

Kucsera Tamás Gergely (2019): Kánon, kánon, édes kánon, kánonkép... – Elit(ek) és kánon(ok). In: Kucsera Tamás Gergely (szerk.): *Túl művészetben, túl emberen. Válogatott művészelméleti írások.* Budapest, L'Harmattan Kiadó, 97–105. oldal

Lasch, Christopher (1995): *The Revolt of the Elites and the Betrayal of Democracy.* New York–London: W. W. Norton and Company Ltd.

Mannheim, Karl (1975): Az „értelmiség” szociológiai problémája. In: Huszár Tibor (szerk.): *Korunk értelmisége. Értelmiségelméletek – értelmiségvizsgálatok.* Budapest, Gondolat Kiadó, 109–118. oldal

Maróti Lajos (1980): Kultúrák és kultúra. In: Szerdahelyi István (szerk.): *A kultúra fogalmáról.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 14–26. oldal

Mátay Melinda (2002): *Fiatal budapesti elit értelmiségiek szocializációja.* Budapest, Oktatáskutató Intézet

Mészáros Sándor (2016): *Kiadói stratégiák – beszélgetés a könyvszakma képviselőivel a brand- és kultuszépítés lehetőségeiről.* KULTOK V. konferencia, Debrecen, 2016. március 18., kerekasztal-beszélgetés

Mills, Wright C. (1962): *Az uralkodó elit.* Budapest, Gondolat Kiadó

Mocsár Gábor (1981): *Déliabjaim városa.* Budapest, Magvető Kiadó

Molnár Attila Károly (1999): *Max Weber olvasókönyv.* Budapest, Novissima Kiadó

Mosca, Gaetano (1939): *The Ruling Class.* New York, McGraw Hill

Müller Rolf – Takács Tibor (szerk.) (1998): A magyar elit természetéről (Konferencia az elitről – Budapest, 1996). Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó

Orosz Fruzsina (2005): Az értelmiség szerepe és felelőssége Bibó István gondolatvilágában. Zempléni Múzsza 2005/nyár

Pareto, Vilfredo (1963): A Treatise on General Sociology. (1915–1919) New York, Dover

Pareto, Vilfredo (1983): The Mind and Society: a Treatise on General Sociology. New York, Harcourt, Brace and Company

Parsons, Talcott (1997): A társadalmi rétegződés elméletének átdolgozott analitikus megközelítése. In: Angelusz Róbert (szerk.): A társadalmi rétegződés komponensei. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 80-135. oldal

Pászka Imre (2010): Elit, elitek a lokális kistérségi társadalomban. Szeged, Belvedere Meridionale – Szegedi Egyetemi Kiadó – JGYF Kiadó

Perkin, Harold (1996): The Third Revolution. Professional elites in the modern world. London–New York, Routledge

Reich, Robert B. (1991): The Work of Nations. New York, Knopf

Robert D., Putnam (1976): The comparative study of political elites. Englewood Cliffs, Prentice-Hallte

Savage, Mike – Devine, Fiona – Cunningham, Niall – Taylor, Mark – Li, Yaojun – Hjellbrekke, Johs. – Le Roux, Brigitte – Friedman, Sam – Miles, Andrew (2013): A New Model of Social Class? Findings from the BBC’s Great British Class Survey Experiment. *Sociology*, 47(2): 219-250. DOI: 10.1177/0038038513481128

Spengler, Oswald (1994 [1918]): A nyugat alkonya. Budapest, Európa Kiadó

Standeisky Éva (2016): Lilith fiai. A szellemi elit és a nép. *Élet és Irodalom*, 2016. október 7.

Szabó T. Attila (1975): Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. Budapest, Akadémiai Kiadó, Bukarest, Kritoron

Szalai Erzsébet (1996): Az elitek átváltozása. Tanulmányok és publicisztikai írások 1994-1996. Budapest, Cserépfalvi Kiadó

Szalai Erzsébet (1997): Rendszerváltás és hatalom konvertálása. Budapest, MTA PTI

Szalai Erzsébet (1998): Az elitek átváltozása. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó

Szalai Erzsébet (2001): Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban. Budapest, Aula Kiadó

Szalai Erzsébet (2018): Hatalom és értelmiség a globális térben. Tanulmányok és publicisztikai írások 2015–2018. Budapest, Kalligram Kiadó

- Szelényi Iván (1993): A magyar társadalom szerkezetének változásai a posztkommunizmusban. In: Mislivetz Ferenc (szerk.): Átiratok. Kultúra és társadalom egy új korszakban. Budapest-Szombathely, Pesti Szalon Könyvkiadó és Savaria University Press
- Szelényi Iván – King, Lawrence Peter (2004): Theories of the new class: Intellectuals and power. Minneapolis, University of Minnesota Press
- Szelényi Szonja – Szelényi Iván – Kovách Imre (1995): The Making of the Hungarian Postcommunist Elite. *Theory and Society* 24:697–722
- Takács Károly (1998): Az elit szociológiai fogalmáról. *Szociológiai Szemle* 1998/1., 139–148. oldal
- Tenbruck, Friedrich H. (2003): A polgári kultúra. In (Wessely Anna szerk.): A kultúra szociológiája. Budapest, Osiris Kiadó, 52–70. oldal
- Térey János (2009): Jeremiás avagy Isten hidege. *Misztérium nyolc képben*. Budapest, Magvető Kiadó
- Utasi Ágnes (1996): Kisvárosi elit. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete
- Utasi Ágnes (2002): A bizalom hálója. *Mikrotársadalmi kapcsolatok, szolidaritás*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó
- Valuch Tibor (2005): Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Budapest, Osiris Kiadó
- Valuch Tibor (2015): A jelenkori magyar társadalom. Budapest, Osiris Kiadó
- Van Dijk, N. (1999): Neither the top nor the literary fringe: The careers and reputations of middle group authors. *Poetics* 26: 405–421
- Várnagy Réka (2006): Az országgyűlési képviselők helyi beágyazottsága. In: Ilonszki Gabriella (szerk.): *Amatőr és hivatásos politikusok. Képviselők Magyarországon II.* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó
- Vitányi Iván (1981): *Társadalom, kultúra, szociológia*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Vitányi Iván (2000): *Mérleg – Itt és most a szociáldemokráciáról*. Budapest, Kossuth Kiadó
- Vitányi Iván (2006): *A magyar kultúra esélyei*. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ
- Weber, Max (1987): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Wessely Anna (2003): A kultúra szociológiai tanulmányozása. In: Wessely Anna (szerk.): *A kultúra szociológiája*. Budapest, Osiris Kiadó, 7–27. oldal
- Williams, Raymond (1981): *Keywords. A vocabulary of culture and society*. Fontana, London

Williams, Raymond (2003): Kultúra. In: Wessely Anna (szerk.): A kultúra szociológiája. Budapest, Osiris Kiadó, 28–32. oldal

MELLÉKLETEK

1. számú Melléklet

Az interjúvázlat

I. Blokk: A személyes rész

2. Meséljen magáról!
 - i. Honnan jött?
 - ii. Milyen volt a családi környezete?
 - iii. Milyen volt a gyerekkora?
3. Mikor és hogyan kezdett érdeklődni a művészetek iránt?
 - i. Hogyan kapcsolódott be a kulturális körforgásba?
4. Hogyan került arra a pályára, amin most van?
 - i. Művészeti és vezető pálya
 - ii. Milyen iskolák, kulturális intézmények határozták meg a jelenlegi helyét?
5. Opcionális: Nőként hogyan lehetett egy ilyen életutat kiépíteni?
 - i. Milyen nehézségekkel kellett szembenéznie?
6. Mi volt a karrierje során a legkiemelkedőbb pont?
7. Milyen mélypontokkal kellett szembenéznie szakmailag?
8. Milyennek látja a jelenlegi helyzetét, miket szeretne még elérni a jövőben?
 - i. sikeresség

II. Kultúra, kulturális élet Debrecenben

1. Hogyan definiálná a kultúrát?
 - i. Mit tekint kultúrának?
 - ii. Milyen társadalmi feladata van a kultúrában tevékenykedőknek?
2. Kik tudnak hatással lenni a kultúrára?
 - i. Kik válhatnak véleményformálókká a kulturális életben?
3. Van-e Debrecennek egy sajátos kultúrája?
 - i. Miben más az országos, más vidéki és/vagy budapesti kulturális élethez képest?
 - ii. Fontos-e a helyi kulturális életnek az országoshoz közelítenie?
4. Milyen az adott művészeti ág, intézményi rendszer helyzete országosan és Debrecenben?

5. Mennyire befolyásolja a politika és a gazdasági élet a kultúrát (adott művészeti ágat, intézményi rendszert)?

III. Az elitek és a kulturális elit

1. Hogyan határozná meg, mit jelent a kulturális elit?
 - i. Kik tartoznak ebbe a társadalmi csoportba?
2. Elitnek és véleményformálónak lenni hasonló-e vagy különböző?
 - i. Milyen különbségeket és/vagy hasonlóságokat tudna megnevezni?
3. Milyen a helyzete a kulturális elitnek a másik két – gazdasági és politikai – elitcsoporthoz képest?
4. Debrecenben kiket tekinthetünk a kulturális elit tagjainak?
 - i. Kik vannak leginkább hatással a kulturális életre, kiket tekinthetünk kulturális véleményformálóknak?
5. Ha konkrét neveket kellene mondania, kik a legmeghatározóbb személyiségek a kulturális életben Debrecenben?
6. A debreceni kulturális elit hogyan illeszkedik az országos áramlásba?
 - i. Feladatnak látja-e az illeszkedést?
7. Létezik-e, meg tudna-e fogalmazni valamilyen közös elitfeladatot?
 - i. Van-e erre vonatkozóan konkrét célja, elképzelése?
8. Mi várható a jövőben a debreceni kulturális életben (az adott művészeti ágban, intézményrendszerben)
 - i. Debrecen 2023 pályázat és célok megvalósításai?

2. számú Melléklet

Debrecen-kutatás 2018-as kérdőív – válogatott, releváns kérdések

Debreceni Egyetem
Szociológia és Szociálpolitika Tanszék

Sorszám

„Debrecen-2018” kutatás

A VÁLASZADÁS ÖNKÉNTES!

Kijelentem, hogy az általam kezelt és felvett adatokat bizalmasan kezelem, azokat csak a kutatásban illetékes személyeknek adom át.

8. Mi az a három szó vagy kifejezés, ami Debrecenről, a debreceniségről először az eszébe jut?

1.
2.
3.

9 – nincs válasz

9. Soroljon fel három pozitív és három negatív jellemzőt, ami a Debrecenben élőket megkülönbözteti a máshol élőktől?

pozitív

negatív

1.	4.
2.	5.
3.	6.

9 – nincs válasz

13. Most különböző helyeket sorolok fel, kérem, hogy mondja meg, az elmúlt egy évben járt-e és milyen gyakran az adott helyen...?

	A.		B. Milyen gyakran járt ott?			0- nem tudja 9- nincs válasz	
	1- járt	2- nem járt	rendsze- sen	viszonylag gyakran	ritkán		
1. Nagyerdő, Szabadtéri színpad	1	2	3	2	1	0	9
2. Színházban/Kölcsey Központ	1	2	3	2	1	0	9
3. Déri Múzeum	1	2	3	2	1	0	9
4. MODEM	1	2	3	2	1	0	9
5. Filmszínház/mozi	1	2	3	2	1	0	9
6. Egyéb helyen:	1	2	3	2	1	0	9

3. számú Melléklet

Debrecen-kutatás 2019-es kérdőív – válogatott, releváns kérdések

Debreceni Egyetem

Szociológia és Szociálpolitika Tanszék

Sorszám

„Debrecen 2019” kutatás

A VÁLASZADÁS ÖNKÉNTES!

Kijelentem, hogy az általam kezelt és felvett adatokat bizalmasan kezelem, azokat csak a kutatásban illetékes személyeknek adom át.

Kérdező aláírása:

A kérdés dátuma: 2019. ____ hó ____ nap

15. Mennyire elégedett Ön Debrecen...?

	1 – egyál- talan nem	2 – inkább nem	3 – is- is	4 – elége- dett	5 – teljes mérték- ben	0 – nem tudja	9 – nem vála- szolt
1. zöldterületeinek nagyságával?	1	2	3	4	5	0	9
2. tömegközlekedésével?	1	2	3	4	5	0	9
3. sportolási lehetőségeivel?	1	2	3	4	5	0	9
4. parkolási lehetőségeivel?	1	2	3	4	5	0	9
5. a környezet tisztaságával?	1	2	3	4	5	0	9
6. kulturális életével?	1	2	3	4	5	0	9

16. Tudna-e említeni olyan művészeket vagy művészeti csoportokat, akik híresek, ismertek Debrecenben?

- 1 – nem
- 2 – igen, és pedig:

.....

0 – nem tudja

9 – nincs válasz

4. számú Melléklet

Debrecen-kutatás 2020-as kérdőív – válogatott, releváns kérdések

Debreceni Egyetem

Szociológia és Szociálpolitika Tanszék

Sorszám

„Debrecen 2020” kutatás⁵⁹

A VÁLASZADÁS ÖNKÉNTES!

Kijelentem, hogy az általam kezelt és felvett adatokat bizalmasan kezelem, azokat csak a kutatásban illetékes személyeknek adom át.

Kérdező aláírása:

A kérdés dátuma: 2020. _____ hó _____ nap

⁵⁹ A kérdőív az EFOP-3.6.3-VEKOP-16-2017-00007- "Tehetségből fiatal kutató" - A kutatói életpályát támogató tevékenységek a felsőoktatásban című projekt támogatásával készült.

10. Mennyire elégedett Ön Debrecen...?

	1 – egyál- talan nem	2 – inkább nem	3 – is- is	4 – elége- dett	5 – teljes mérték- ben	88 – NT	99 – NV
1. zöldterületeinek nagyságával?	1	2	3	4	5	8	9
2. tömegközlekedésével?	1	2	3	4	5	8	9
3. sportolási lehetőségeivel?	1	2	3	4	5	8	9
4. parkolási lehetőségeivel?	1	2	3	4	5	8	9
5. a környezet tisztaságával?	1	2	3	4	5	8	9
6. kulturális életével?	1	2	3	4	5	8	9

11. Tudna-e említeni olyan művészeket vagy művészeti csoportokat, akik híresek, ismertek Debrecenben?

- 1 – nem
- 2 – igen, és pedig:

.....

.....

.....

88 – nem tudja

99 – nincs válasz

5. számú Melléklet

Debrecen-kutatás 2021-es kérdőív – válogatott, releváns kérdések

Debreceni Egyetem
Politikatudományi és Szociológiai Intézet
Szociológia és Szociálpolitika Tanszék

Sorszám

„Debrecen 2021” kutatás

A VÁLASZADÁS ÖNKÉNTES!

Kijelentem, hogy az általam kezelt és felvett adatokat bizalmasan kezelem, azokat csak a kutatásban illetékes személyeknek adom át.

Kérdező aláírása:

A kérdés dátuma: 2021. _____ hó _____ nap

3. Ön szerint ahhoz, hogy valaki debreceni legyen, szükséges-e hogy...?

		1 – nem szükséges	2 – szükséges	8 – NT	9 – NV
1	jelenleg Debrecenben éljen	1	2	8	9
2	legalább az egyik szülője debreceni legyen	1	2	8	9
3	születésekor Debrecenben éljen	1	2	8	9
4	élete nagyobbik részében Debrecenben éljen	1	2	8	9
5	debreceninek tartsa magát	1	2	8	9

4. Mennyire ért Ön egyet a következő kijelentésekkel?

(Kérem, hogy az iskolai osztályzatok segítségével válaszoljon! Az 1 jelentse azt, hogy egyáltalán nem ért egyet, az 5 pedig azt, hogy teljes mértékben egyetért.)

		1 – egyáltalán nem	2	3	4	5 – teljes mértékbe n	8 – NT	9 – NV
1	Debreceninek érzem magam.	1	2	3	4	5	8	9
2	Általában jobban szeretem a debrecenieket, mint a nem debrecenieket.	1	2	3	4	5	8	9
3	Büszke vagyok arra, hogy debreceni vagyok.	1	2	3	4	5	8	9
4	Jobb lenne, ha a nem debreceniek elköltöznének a településről.	1	2	3	4	5	8	9
5	Azt érzem, hogy Debrecen a hazám.	1	2	3	4	5	8	9

6	Szerintem minden debreceninek Debrecenben kellene élnie.	1	2	3	4	5	8	9
7	Jó érzés debreceninek lenni.	1	2	3	4	5	8	9
8	Életem nagy részét inkább Debrecenben szeretném leélni, mint bármely más településen.	1	2	3	4	5	8	9
9	Úgy érzem, közös gyökerek, közös származás köt össze a debreceniekkel.	1	2	3	4	5	8	9
10	Szeretem a debreceni beszédet. (ahogy itt beszélnek)	1	2	3	4	5	8	9
11	A debrecenieknek nem szabadna keveredniük másokkal.	1	2	3	4	5	8	9
12	Büszke vagyok Debrecenre.	1	2	3	4	5	8	9
13	Általában kedvelem a debrecenieket.	1	2	3	4	5	8	9
14	Debrecenben a legjobb élni.	1	2	3	4	5	8	9
15	Általában inkább szeretek debreceniekkel érintkezni, mint nem debreceniekkel.	1	2	3	4	5	8	9
16	Szeretem Debrecent.	1	2	3	4	5	8	9

17	Azt érzem, a debreceniek egy nagycsaládot alkotnak, amelyhez én is tartozom.	1	2	3	4	5	8	9
18	Büszke vagyok arra, amit a debreceniek véghezvittek.	1	2	3	4	5	8	9
19	Általánosságban a debreceniek különbek a nem debreceniektől.	1	2	3	4	5	8	9

7. Mennyire elégedett Ön Debrecen...

	1 – egyáltalán nem	2 – inkább nem	3 – is-is	4 – elégedett	5 – teljes mértékben	8 – NT	9 – NV
1. zöldterületeinek nagyságával?	1	2	3	4	5	8	9
2. tömegközlekedésével?	1	2	3	4	5	8	9
3. sportolási lehetőségeivel?	1	2	3	4	5	8	9
4. parkolási lehetőségeivel?	1	2	3	4	5	8	9
5. a környezet tisztaságával?	1	2	3	4	5	8	9
6. kulturális életével?	1	2	3	4	5	8	9

TARTALMI KIVONAT

A kultúrának meghatározó szerepe van a társadalom formálásában és a társadalmi viszonyok alakításában. A kultúra formálói, a kulturális elit tagjai hatással vannak arra a társadalomra, amely státuszukat legitimálja. Kutatásom a debreceni kulturális elitre vonatkozik, mivel Debrecen a keleti régió központjaként, illetve sajátos identitása, szellemi légköre, meghatározó történelmi múltja és hagyományai révén egy olyan helyi kultúrát és elitet alakít ki, amely a város, valamint a környező települések életére is jelentős hatással van. A vizsgálatom tárgyát képező debreceni kulturális elit tagjai közé sorolok minden olyan Debrecenben alkotó művészt, akinek a hivatását kiemelkedő szakmai vagy állami díjjal ismerték el, őket jelölöm meg a kulturális eliten belül művészeti elitnek. Az alkotóművészekén túl a már említett csoporthoz tartozónak tekintem azokat a személyeket is, akik a debreceni kulturális intézmények élén állnak, tehát a kultúra szempontjából döntéshozói pozícióban vannak, ők jelentik a kulturális eliten belül a pozicionális elitet. A debreceni kulturális életre és a város kulturális elitjére irányuló feltáró kutatásomban három módszert használtam. Elsőként félig strukturált interjúkat készítettem a debreceni kulturális elitbe sorolt személyekkel. Másodszor a Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszékének Debrecen-kutatás elnevezésű kvantitatív, kérdőíves kutatásának eredményeit is felhasználtam az elemzésem során annak érdekében, hogy árnyaltabban lássuk az elit hatását és befolyását, valamint a város lakóinak az elitképét, a városról alkotott képét és a kulturális fogyasztást. Harmadszor pedig a város kulturális fejlesztési stratégiáját elemeztem abból a célból, hogy vizsgálható és értelmezhető legyen, az elit tagok jövőbe tekintő kulturális térre vonatkozó elvárásaik, elképzeléseik mennyire vannak összhangban a város kulturális fejlesztési tervével, így láthatóvá váljon, milyen prioritások mozgatják a kulturális élet fejlődését, s ebben hol és milyen szerepet kap a helyi kulturális elit. A doktori kutatásom és jelen értekezés Debrecen város kulturális életét tekintve egy izgalmas, átalakulásokkal terhelt időszakban mutatja be a helyi közösségre hatással bíró kulturális elitet, az elitekről, a kulturális és szellemi örökségről alkotott képüket, az integrációban betöltött szerepüket. Láthattuk, hogy egy lokális szintén működő elit milyen sajátosságokkal küzd, milyen hatások érik, s milyen tényezők befolyásolják a helyi kulturális életben betöltött szerepét. A dolgozat egy rövid, néhány éves (2017–2020 közötti) periódusra koncentrálna tárta fel a debreceni kulturális elit működési mechanizmusait, ám ezek az eredmények további kérdéseket vetnek fel, megalapozva ezzel egy lehetséges újabb kutatást, amely elvezethet az összefüggések, a kutatási időszakban elkezdődött és azóta is zajló kulturális (intézményrendszeri) átalakulások még teljesebb feltáráshoz és megértéséhez.

ABSTRACT

Culture plays a crucial role in shaping society and social relations. The shapers of culture, the cultural elite, influence the society that legitimises their status. My research relates to the cultural elite in Debrecen, as the centre of the eastern region, and with its specific identity, intellectual atmosphere, dominant history and traditions, has developed a local culture and elite that has a significant impact on the life of the city and the surrounding settlements. Among the members of the cultural elite of Debrecen, which is the subject of my research, I include all the artists working in Debrecen whose profession has been recognized with an outstanding professional or state award, and I designate them as the artistic elite within the cultural elite. In addition to the creative artists, I also consider as belonging to the mentioned group those persons who are at the head of the cultural institutions in Debrecen, i.e. who are in a decision-making position in terms of culture, they represent the positional elite within the cultural elite. In my exploratory research on cultural life in Debrecen and the city's cultural elite, I used three methods. Firstly, I conducted semi-structured interviews with people who are part of the cultural elite in Debrecen. Secondly, I also used the results of a quantitative, questionnaire-based survey conducted by the Department of Sociology and Social Policy of the University of Debrecen in order to gain a more nuanced understanding of the impact and influence of elites, as well as the elite image of the city, its residents' perception of the city and their cultural consumption. Thirdly, I analysed the city's cultural development strategy in order to examine and interpret the extent to which the elite members' expectations and visions for the future cultural space are in line with the city's cultural development plan, and thus to see what priorities drive the development of cultural life, and where and what role the local cultural elite plays in this. My doctoral research and the present thesis describe the cultural elites influencing the local community, their image of the elites, cultural and intellectual heritage, and their role in integration, during an exciting period of transformation in the cultural life of Debrecen. We have seen the specificities of a local elite, the influences they face and the factors that affect their role in local cultural life. Focusing on a short period of a few years (2017-2020), the paper explored the mechanisms of the cultural elite in Debrecen, but these results raise further questions, laying the ground for a possible further research that could lead to a more complete exploration and understanding of the interrelationships and the cultural (institutional) transformations that started during the research period and have been ongoing since.

Nyilvántartási szám: DEENK/131/2024.PL
Tárgy: PhD Publikációs Lista

Jelölt: Béres-Áfra Zsuzsa
Doktori Iskola: Humán Tudományok Doktori Iskola
MTMT azonosító: 10057752

A PhD értekezés alapjául szolgáló közlemények

Magyar nyelvű tudományos közlemények hazai folyóiratban (4)

1. **Béres, Z.:** A hely szelleme: A debreceniség szociológiai szempontú vizsgálata a helyi kulturális eliten belül.
Stud. litt. 60 (1-2), 49-62, 2021. ISSN: 0562-2867.
DOI: <http://dx.doi.org/10.37415/studia/2021/1-2/49-62>.
2. Kerülő, J., **Béres, Z.:** Messze van Kisvárdá?
Kult. Köz. 11 (2), 85-97, 2020. ISSN: 0133-2597.
DOI: <http://dx.doi.org/10.35402/kek.2020.2.7>
3. **Béres, Z.:** A debreceni kulturális elit integráltsága.
Belvedere Meridionale. 31 (2), 184-196, 2019. ISSN: 1419-0222.
DOI: <http://dx.doi.org/10.14232/belv.2019.2.12>
4. **Béres, Z.:** A debreceniség mintázatai a helyi kötődésű kulturális elitben.
Szkholion. 1-2, 68-78, 2019. ISSN: 1785-0479.

Idegen nyelvű tudományos közlemények külföldi folyóiratban (1)

5. **Béres, Z.:** Cultural elite in a local space.
Intl. J. Rel. "Accepted by Publisher" (-), -, 2024. ISSN: 2633-3538.

Magyar nyelvű konferencia közlemények (1)

6. **Béres, Z.:** Debrecen meghatározó kultúráképző és -formáló személyiségei - Kulturális elit a keleti régióban.
In: Tavaszi Szél - Spring Wind 2017 III. Kötet / Keresztes Gábor, Doktoranduszok Országos Szövetsége, Budapest, 316-323, 2017. ISBN: 9786155586187

További közlemények

Magyar nyelvű könyvrészletek (2)

7. **Béres, Z.:** A panelek és a lakótelepek társadalmi hatásai az 50 éves Petőfi téri magasház távlatából.
In: 24 emelet 24 történet: 50 éves a Petőfi téri magasház / Löki Viktor; Szőlősi Zsombor, Méliusz Juhász Péter Megyei Könyvtár, Debrecen, 242-245, 2023. ISBN: 9789639946217
8. **Béres, Z.:** Kultúrafogyasztási szokások Gyergyóremetén.
In: Gyergyóremete társadalma : A gyermekes háztartások szociológiai vizsgálata. Szerk.: Loncsák Noémi, Nemes-Zámbó Gabriella, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 102-115, 2023. ISBN: 9789636151256

Magyar nyelvű tudományos közlemények hazai folyóiratban (2)

9. **Béres, Z.,** Ladancsik, T., Maszlag, F., Nemes-Zámbó, G.: Változások a családban.
Metszetek. 8 (4), 147-151, 2019. EISSN: 2063-6415.
DOI: <http://dx.doi.org/10.18392/metsz/2019/4/11>
10. **Béres, Z.:** Gyönyörű királynők és harcos lovagok.
Metszetek. 6 (2), 229-231, 2017. EISSN: 2063-6415.
DOI: <http://dx.doi.org/10.18392/metsz/2017/3/12>

Magyar nyelvű konferencia közlemények (1)

11. **Béres, Z.:** A posztadoleszcencia hatása a párválasztási szokásokra.
In: PEME XI. PhD Konferencia Előadásai [elektronikus dokumentum]. Szerk.: Koncz István, Szova Ilona, Professzorok az Európai Magyarországért Egyesület, Budapest, 17-22, 2015.
ISBN: 9789638991560

A DEENK a Jelölt által az iDEa Tudóstérbe feltöltött adatok bibliográfiai és tudományometriai ellenőrzését a tudományos adatbázisok és a Journal Citation Reports Impact Factor lista alapján elvégezte.

Debrecen, 2024.04.09.

